

6-3
SC

UNIVERSITY OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No 178.

BHOJANAKUTŪHALA

OF

RAGHUNĀTHA

(PART I)

PUBLISHED BY

ŚŪRANĀD KUNJAN PILLAI

M. A. (ENG.); M. A. (SANS.); M. A. (MAL)

Honorary Director, University Manuscripts Library

TRIVANDRUM

All Rights Reserved

PRINTED BY
THE S. G. P. AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRESS,
TRIVANDRUM
1956

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १७८.

श्रीरघुनाथविरचितं
भोजनकुतूहलम् ।

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः

शरनाद् कुञ्जन् पिल्ल एं. ए.

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनस्थ-

सांस्थानिकमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५६/१९३१

[मूल्यं गार्धं रूप्यकत्रयम्]

विश्वविद्यालयीय विभाग, दिल्ली

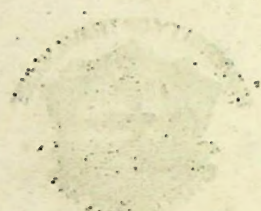
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

(संस्कृत-संस्कृत)

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

PREFACE

Bhōjana Kutūhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Āyurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, *viz* 17th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunātha Gaṇeśa Navahasta, a Mahrāṭṭa scholar who flourished in the 17th century A. D. He was a friend of saint Rāmdās and enjoyed the patronage of Queen Dīpa Bai, wife of Ekoji Bhose of Tanjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note.

We have in our collection two manuscripts (Nos. P 1 No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition. In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof. P. K. Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunātha in the issues of the Journal of the University of Bombay, September 1491, September 1944 etc. The late Pandit R. Ananthāchar and Sri M. Madhavan Unni of this Library attended to the scrutiny of the manuscript.

The succeeding volumes of the work will be published without delay.

The present edition is based on the following manuscripts.

P 1. Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Maharaja's Palace Library, Trivandrum.

P 2. Palm leaf MS. No 1021 in Grantha characters from the same source

T 1. A paper MS. in Devanāgarī character supplied by the Sarasvatimahāl Library, Tanjore.

T 2. A paper MS. in Devanāgarī character procured from the same source containing a statement that the MS. belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle.

B h. A paper MS. in Devanāgarī script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

J 1. A paper MS. in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS. belonged to Samiji Nayak Punde. This MS. was procured through the kind offices of Prof. P. K. Gode, who has proved this to have been written sometime between 1650 and 1685 A. D

University MSS. Library, SURANAD KUNJAN PILLAI,
Trivandrum, 1-5-1955. *Honorary Director.*

A NOTE ON BHŌJANAKUTŪHALA

The Bhōjanakutūhala is a rare and valuable work compiled from various sources by Sri Raghunātha Sūri. The name Bhōjanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc. of the dietetic materials. The work is in three parts, the present publication being the first part. This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles, purification of food etc.

The work draws its material from old treatises like Suśruta, Bhāvaprakāśa, Manusmṛti and Vātsyāyana Sūtra. This has been stated by the author himself in the following verses:

“ इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निरमायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥
इति विविधनिबन्धाब्धीनगाधान् विगाह्य
प्रबलगुरुसमीक्षानौकया निर्विशेषम् ।
रुचिरतरललामग्राममासाद्य तत्तद्-
विहितविधिं विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥”

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्धपादारविन्दश्रीमदनन्त-
देवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम
प्रथमः परिच्छेदः, and from the śloka:

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
येन क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं

तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

etc., we know that the author of the work is Raghunātha Sūri. From the colophon of another work of this author by name Prayogarātnabhūṣa 'इति श्रीमद्गिरिहरिमहात्मज-रघुनाथमुत्तमगणेश-भट्टतनुज ..... देवीयरघुनाथोन्नतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नमूषायां पुण्याह-वाचनादिपिण्डपितृयज्ञान्तो रत्नगुच्छः', it is seen that this Raghunātha was the son of Gapeśabhaṭṭa, grandson of Raghunātha and great-grandson of Harihara Bhaṭṭa, though there is a lacuna between गणेशभट्टतनुज and रघुनाथोन्नत in the manuscript. There are several statements in the works of the author to the effect that he belonged to Anantadeva, for eg. अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय, अनन्तदेवदयात्मज. These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem to indicate that the author's father was Anantadeva. But this is in contradiction to the statement noticed above. Moreover, Anantadeva is frequently spoken of by the author as his Guru and the son of Āpadeva and grandson of Anantadeva. Anantadeva therefore, cannot be the author's father; he was in all possibility his Guru, and the statements may be taken as indicative of his extreme regard for him.

From certain letters of Saint Rāmdas addressed to Raghunātha† we know that he belonged to the Vasiṣṭha

ॐ "अवादीत्यमनन्तेन गुरुणा करुणाब्धिना ।"

'इति श्रीमत्सकलभूमण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापदेव-तत्सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्माभूतमहोदधिनिबन्धने गोदानविधिः'

इति श्रीमद्गिरिधिवेलावलयितेलावलयवर्ति-विद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-श्रीमदनन्तदेवोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ प्रायश्चित्तकृतहृत्ते ... etc.

† Vide P. K. Gode's paper 'The identification of Raghunātha' in the Journal of the Sarasvatimahā Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gōtra and to the Karhade sect among the Mahrāṭtas. His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति .....

चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतः and नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित-
प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his Prāyaścittakutūhala, Raghunātha speaks of God Viṣṇu as his family deity:

अनेन प्रीयतां देवो भगवान् कमलापतिः ।

श्रीमदनन्तः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunātha's teacher Anantadeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A. D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrāṭta Saint Ekanātha. His father Āpadeva was the famous author of the Mīmāṃsānyāyaprakāśa.

Raghunātha was intimately associated with the Mahrāṭta Saint Rāmdas, the preceptor of Śivāji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saint at Chafol on the Man, a tributary of the river Kṛṣṇa

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahrāṭta kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahrāṭti works like the Narakavarṇana he speaks of Dīpāmbikā, Queen of Ekoji as his patroness.

Besides the Bhojanakutūhala Raghunātha has written several other works in Sanskrit and Mahrāṭṭi. Among the Sanskrit works may be mentioned the following: —

1. Sāhityakutūhala — a work on Citrakāvya mentioned in the Narakavarṇana of the author, but no MS is known.

2. Prāyaścittakutūhala — on expiatory rites.
3. Janārdanamahodaya — a manual on Vaiṣṇava ritual and worship.
4. Dharmāmṛtamahodadhi — an extensive compilation on religious and social law and customs.
5. Kāśīnīmāṃsā — No MS. is known.
6. Prayogarātnabhūṣā — an exhaustive work on Vedic ritual.
7. Cāturmāsyaprayoga — on the Vedic ritual pertaining to the Caturmasya sacrifices

Among the Mahrāṭṭi works may be mentioned the following:—

1. Narakavarṇana.
2. Govardhanoddhārana.
3. Strīdharma.

In the Narakavarṇana mention is made of all the works except Prayogarātnabhūṣā and Cāturmāsyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prāyaścittakutūhala *

---

* “अतश्च न शाकं व्रतादीं द्रव्यमात्रत्यागः इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ।” (भोजनकुतूहलम्)

“एवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्यस्माभिस्तत एवावगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवमुभयाच्चात्र निरूपितानि ।

“तस्याः प्रयोगः प्राप्तकाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं क्रियमाणविश्रष्टेष्ट्यर्थम् अन्वारम्भणीयेष्ट्या यक्ष्य इति सङ्कल्प्यास्मत्कृतप्रयोगरत्नभूषायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे गोचर इति नेह पुनर्लिखितः”

पक्षहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे द्रष्टव्यः । Homaprayoga may probably be the Caturmasyaprayoga.

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

For MS. of the works of Raghunātha vide 'Raghunātha and his works in the Journal of the Bombay University. (Vol. x. 1941)

A manuscript of Prayogaratnabhūṣa dated Śaka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda. Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutūhala produced about 1682.* This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dīpa Bai reigned between 1676 and 1683. The Dharmamṛtamahodadhī contains a chronogram giving the date of its composition to be Śaka 1623 (1701 A. D.). † The literary activity of Raghunātha may therefore be assigned to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library,
Trivandrum.

K. S. MAHADEVA SASTRI,
Curator.

---

* Contemporary MS. of Bhojanakutūhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

† वहियुग्मरसचन्द्र(१६२३)सम्मिले शालिवाहनशके वृषाह्वये ।
वत्सरे तपसि क्रमभगे खौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमीशमभिपूज्य तत्पदे वाक्पुमाञ्जलिरसौ समर्पितः ।
तेन तुष्यन्तु स भक्तवत्सलः कोसलाधिपमुतासुतो हरिः ।

॥ श्रीः ॥

रघुनाथमूरिविरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

नमः प्रचण्डवेतण्डतुण्डाय मृडसूतवे ।

प्रत्यूहतिमिरध्वंससमुद्यत्करभानवे ॥

तस्मै नमः परानन्दमकरन्दरसाप्तये ।

श्रीगुरोः पादपद्माय यत्र मे निश्चलं मनः ॥

नत्वा तत्त्वविदो मुनिमुख्यान्

धन्वन्तरिमुखभोज्यगुणज्ञान् ।

भोजनकुतूहलमथ तेनै-

त्सेन जनो निपुणो मुदमीयात् ॥

अथ भोजनविधिः ॥

तत्र— 'जीर्णे मितं हितं चाद्यात्' इत्यायुर्वेदोपदेशात् ,

भोक्तव्यं सघृतं सोष्णं हितं पथ्यं मितं तथा ।

इति व्यासस्मरणाच्च भोजनद्रव्याणि तद्रुणाश्चाभिधीयन्ते ।

तत्र धान्यप्रकरणम् । तच्च त्रिविधम् । तैदुक्तं निघण्टुराजे—

धान्यं भोज्यं च भोगार्हमनघं जीवसाधनम् ।

१. P₁. P₂. तन्वे तेन

२. Bh. reads: तदुक्तं — धान्यं भोज्यं च भोगावृज्याद्युपजीवनं भोगार्ह-
मनघं जीवसाधनम् । तच्च तावत् त्रिविधं ज्ञेयं शृङ्गाशम्बीतृणाह्वयम् । 'आषधीभ्योऽन्नम्
अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः । यवाद् अणकादीनि वा । राजानेषण्टौ—ब्राह्मादिक etc

‘वृद्ध्याद्युपजीवनं भोगः जीवमाधनं, ‘ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।’
इति श्रुतेः ।

तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ।’

व्रीह्यादिकं यदिह शूकममन्वितं स्यात्
तच्छूकधान्यमथ मुद्गमुकुटकादि ।

शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः ॥

इति । तत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि
मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिवीर्यकारि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विबन्धकारि
तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥

गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरु तु मुद्गादि भाषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टाञ्जं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा लिग्धा बलया बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्णा वृष्याश्च वृंहणाः ॥
अल्पानिलकफावशीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तया ।
शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रुक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।
कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रघ्नाः ॥

१. J1. omits ‘वृद्ध्याद्यु... ..इति श्रुतेः’

२. Bh. धान्यमपि

३. J1. मन्यत्

४. J1. गुरु, दुर्जरम् । ....मित्युपलक्षणम् । इति

प्रथमपरिच्छेदः ।

कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥

कृष्टक्षेत्रे केदारे उत्तानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादयः पित्तकफघ्ना वातबहिदाः ।

किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च त्रिपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ।

श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्सृताः ।

रोपितारोपिता भूयस्शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥

छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः ।

बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्ताः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः । राजनिघण्टौ —

राजानं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु ।

दीपनं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु रसयोगः इति; राजानमित्येवान्ध्रेषु प्रसिद्धम् । राज-
निघण्टौ—

कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ।

वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिह्वीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालिर्गोदातीरे प्रसिद्धः । राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः ।

रुचिकृदीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

-
१. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
  २. P₁. दीपनं जीवितं पथ्यं
  ३. P₁. P₂. राजयोगः
  ४. Bh. भिति वाऽऽन्ध्रेषु
  ५. J¹. गोदावरीतीरे

तथा—

रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषाजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्त्वृज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ—

विषव्रणश्वासकासदाहनुद्रह्निपुष्टिदः ।
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥
रुचिकृदीपनः पथ्यो मुखजाड्यरूजापहः ।

निःशूको मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ—

महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजंमहाय शमयेत् ।
शिशूनां यूनां वा यदतिजरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूक्ष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तासदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ॥

सूक्ष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तश्रमास्रावचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भस्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यः ॥

गन्धशालिः ।

१. Bh. शालिर्वरस्तेषु

२. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

३. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

४. Bh. माध्मान शमयेत्

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।

त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

“मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः” इति तल्लक्षणम् ।

तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

षष्टिवासरजस्सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलव्पाष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।

बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिद्नो द्वितीयः ॥

षाष्टिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

व्रीहिगौरो मधुररसकः पित्तहारी कषायः

स्निग्धो वृण्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।

पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिं विधत्ते

रूच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥

गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।

साराण्डुखो दीर्घशूको रोद्धशूकः सुगन्धकः ॥

पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रभोदो गौरशालिकः ।

लाङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्शीतभीरुकः ॥

१. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

२. T¹. has सर्वगदापहः and also the variant reading:—
सर्वज्ञतापहः, which variant T². also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रूच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
 स्वादुपाकरसास्निग्धा वृष्या वद्वाल्यवर्चसः ॥
 कषायानुरसाः पथ्या लवणो मूत्रला हिमाः ।
 शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
 महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
 यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
 स्निग्धो ब्राह्मी लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
 पष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
 ततः क्रमान्महाब्रीहिकृष्णब्रीहिजनूमुखाः ।
 कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकम्बुकराः ॥
 वरकोद्दालकौद्दालचीनशारददुर्दराः ।
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्स्मृताः ॥
 स्वादुरम्लत्रिपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषश्चैव पाटलः ॥ इति ।
 रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कलमः , अन्तर्वेद्यां कलं-
 बीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्चीघ्नपाकी , आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः ।
 शकुनाहतः गरुडापरनामा । उक्तं च—
 द्वीपान्तरात्सयानीतो गरुडेन महात्मना ।
 शकुनाहतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।
 सारामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशूकः अत्यायतशूकः ।
 रोद्धशूको रक्तशूकः । सुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः ।
 पुण्डरीकः श्वेतोल्पलः । प्रमोदकः प्रह्लादकः , कमोद इति प्रसिद्धः ।
 गौरशालिकः हरिद्रः । लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः । लोहवालः अति-
 कठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतभीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

१. Bh. रक्ततृष्णा

२. P₁, P₂, J₁. दुर्दराः३. P₁. P₂. आश्वयुज इति

पतङ्गः उष्णनिष्पन्नः । तपनीग्रोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेष-
णम् । तदीपद्गुणो महान् । तदनु कलमः । नैषधकादय इति आदि-
शब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः । 'ग्रवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त
एको ग्रन्थः । शेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

रुच्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-

शुक्रश्लेष्मविवर्धना रुचिकराः सन्दीपनास्तर्पणाः ।

पथ्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुतृद्श्रमध्वंसिनः

श्रेष्ठा ब्रीहिषु पाटिकाः कलमका रक्ता महाशालयः ॥ इति ।

नीवाराणां ब्रीहिवर्गे पाठमाह प्रयोगपरिज्ञातः । वाग्भटस्तु
तृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यपुत्तरस्य गुणसाम्यं पाठहेतुः ।
गुणाश्च—

कषायमधुरो रुक्षो नीवारः कफपित्तहृत् ।

ग्राही लघुर्वलहरो सुनीनां देहधारकः ॥

देवसाळी ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यशीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्वर्यकृत्सरः ॥

राजनिघण्टौ —

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।

गुरुः श्लेष्मप्रदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ इति ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्वृष्यः कफापहः ।

आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥

सोनेगहू

१. T² omits पत .... प्यन्नः

२. J₁ omits this verse

वाग्भटः —

पथ्या नान्दीमुखी शीता कपाया मधुरा लघुः ।
दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नान्दीमुखी ।

कांटेगहं ।

भावप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्य च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीमुखाभिधः ॥
यत्तु 'कफशुकप्रदो बल्यः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारित्वमुक्तं तन्नवीन-
विषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षश्शीतो गुरुः स्वादुस्सरो विद्वातकृद्यवः ।
वृष्यस्स्यैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगाप्रयान् ॥

निघण्टौ —

यवः कपायो मधुरस्सुशीतलः प्रमेहजित् पित्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥
'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्भटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कपायो मधुरश्च रूक्षो मेहः कृमिश्लेष्मविषापहश्च ।
पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥
वंशवीजः ।

-
१. J₁ कपायमधुरा
  २. Bh. मधुरोऽतिरूक्षो
  ३. Bh. वेङ्कचवीज

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवळो यावनाळस्तु गौळयो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽशोमः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥

लटोरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कषायोष्णो विशोषकृत् ।
सङ्गाही वातशमनो विदाही शौककारकः ॥

रक्तस्य ।

शारदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः पित्तलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥

शौख ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
रूच्यस्सन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्मटस्तु —

निस्सारो वातलो रूक्षो जूर्णस्त्वाध्मानकृत्सैरः ।

इति साधारण्येनाह ।

१. P₁, P₂, T₁, T₂. Bh. omit this

२. P₁, P₂. Bh. J₁. शोषकारकः ।

३. J₁ रक्तयावनाळः ।

४. J₁. पिच्छलो

५. J₁. कारशाळ ।

६. J₁. Unites 'रूच्य ... महासमुद्भवः' ।

७. J₁ The Revisor adds in the margin after सरः इति
वरको वारयत्यग्निं वातव्याधिविवर्धनम्
धातूनां शोषणं ग्राहि रूक्षः सारविवर्जितः ॥ वरे
महत्प्रियङ्गु गुरु वृद्धाणं स्यात्सर्मारकारी मधुरः कषायः सञ्जुर

दुहाला मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पित्तघ्ना नाग्निदीपनाः ॥

सजगुरे ।

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विवन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्गाहि कटुपाकं हिमं लघु ॥
मेदश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ—

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥
मुद्गास्तत्र वरास्स्वादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पबला रूक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥
मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः ।

तत्र निघण्टौ —

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥
लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ।
हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफपित्तनुत् ॥

१. P₁. दुहाला

२. J₁. The Revisor adds in the margin—

दृष्टिप्रसाधना मुद्गाः स्निग्धा नात्यर्थवातलाः ।

हरिताः सृष्टवेण्मूत्रप्रधाना मुद्गजानिषु ॥

३. J₁. वर्णविशेषेण मुद्गगुणाः निघण्टौ —

४. J₁. कफपित्तहृत् ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ।
तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥
कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ।
इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ —

माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्येणोष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥
सुखवतां शरीरिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥
अरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।
इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ।
कषायानुरसः स्वादुरवृष्यः श्लेष्मपित्तजित् ॥
धाकुटेचबले ।

निघण्टौ —

क्षवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत् ।
वृष्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥
थोरचबले ।

१. J1. पीतो वातविबन्ध

२. J1. Reads नीलमाषगुणाः : before अरण्यमाषा etc.

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥

इति राजमाषगुणाः ।

अथ चैणकाः ।

निघण्टौ—

चैणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

तथा —

चणकशीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

निघण्टौ—

आमश्रणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहतृषापहारी ।
शैल्याश्मरीदोषविनाशकारी कषाय ईषत्कफवीर्यकारी ॥

आर्द्रचणकगुणाः ।

स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टस्तु तद्गुणः ।
आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥

१. P₁. P₂. पूर्वोक्तो

२. Bh. चणकगुणाः ।

३. Bh has these two verses as follow :

चणको मधुरो रूक्षो पित्तरक्तकफापहः ।

लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

तथा —

चणकादशीतलो रूक्षः मेहजिद्वातपित्तकृत् ।

दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

४. P₁. P₂. घातकारकः ।

५. P₂. पित्तरोग

शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद् वातकुष्ठप्रकोपनः ।
स्विन्नः पित्तकफौ हन्यात् स्रपः क्षोभकरो मतः ॥
आद्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तरक्तहरो हिमः ॥

निघण्टौ —

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् ।
पित्तातीसारशमनो बल्यश्चैव रसायनः ॥

कृष्णचणः ।

निघण्टौ —

चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्रोचनः परः ।

गौरचणः ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नश्शिशिरो गुरुः ॥

श्वेतचणः ।

इति चणकगुणाः ।

अथ कलायः ।

निघण्टौ —

कलायः क्षुरुते वातं पित्तदाहकफापहः ।

रुचिषुष्टिप्रदश्शीतः कषायश्चामदोपकृत् ॥

‘हरितास्तेष्वतिवराः’ इति वाग्भटः ।

बाठाणे ।

१. Bh. पित्तप्रकोपनः ।

२. Bh. करो हिमः ।

३. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit — कृष्णचणः ।

४. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit — गौरचणः ।

५. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit — श्वेतचणः ।

६. J₁. The revisor adds in the margin after this :

पाठान्तरम् —

पुंस्त्वं विद्वन्ति च करोति निवृन्ति पित्तं
स रक्तमपहन्ति कफं गुरुः स्यात् । (?)

अथ लङ्कागुणाः ।

निघण्टौ —

लङ्का रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिद्वातकृद् गुरुः ।

तथा —

त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।

कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकश्शीतलस्तथा ॥

कीलखञ्जत्वपङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ॥

लङ्क ।

इति लङ्कागुणाः ।

अथ तुवरीगुणाः ।

निघण्टौ —

आढकी तु कषाया स्यान्मधुरा कफपित्तजित् ।

ईषद्वातकरा रुच्या विदुला गुरु ग्राहिला ॥

इति । पारिजाते —

आढकी कफपित्तघ्नी ग्राहिणी रक्तशीतला ।

कषायमधुरा गुर्वी ज्वरातीसारनाशिनी ॥

प्रमेहघ्नी घृते सिद्धा त्रिदोषशमनी लघुः ।

सा च श्वेता दोषला लोहिता चेद्रुच्या बल्या पित्ततापोपहन्त्री ।

सा श्यामा चेद्दीपनी पित्तदाहध्वंसा बल्यं चाढकीसपमुक्तेम् ॥

इति तुवरीगुणाः ।

१. Bh. स्थौल्या

२. P₂. खिलखञ्जत्व ; Bh. कालखञ्जत्व३. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit पारिजाते —

४. Bh. घृतस्निग्धा ।

५. J₁. The revisor adds in the margin after this:

मसूरा लघवः पथ्याश्शीता रक्तक्षयापहाः ।

कषायमधुरा रुक्षा ग्राहिणी मारुतोष्मपाः ॥

त्रिदोषशमनं पथ्यं कृमिघ्नं चाढकीदलम् ॥ इति ग्रन्थान्तरे

अथ कुलित्याः ।

कषायास्खादुरुक्षोष्णाः कुलित्या रक्तपित्ताः ।

ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥

पीनसश्चासकांसार्षोहिष्मानाहकफानिलान् ।

घ्नन्ति शुक्लाश्मरीं शुक्लं दृष्टिं शोफं तथोदरम् ॥

हुलवेले ।

एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च लोहिताश्चित्ररूपिणः ।

एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्वासापहश्शोणितपित्तकृच्च ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलित्य उक्तः ॥

राजकुलित्यी ।

इति कुलित्यगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥

वेलः ।

निघण्टौ —

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा ।

पलङ्कपा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधुसितासिता ॥

१. J₁. कासाघोहिष्मानाह

२. T₁ P₁. P₂. Bh. शुक्लाश्मरी शुक्लं

३. All mss. read दृष्टिदोषं तथोदरम् । The text has been emended according to Aṣṭāṅgasaṅgraha, from which the quotation is taken.

४. J₁. एते शुक्लकृष्णलोहितचित्रभेदेन चतुर्विधास्समगुणाः । सुषेणः —
आनाह ... ..

५. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit राजकुलित्यी ।

६. P₁ P₂ T₁ T₂. Bh. omit वेलः ।

मधुशर्करा सुरुच्या (च) मधुराल्पकपायका ।
शिशिरा वातला वल्या चाध्मानगुरुपुष्टिदा ॥

श्वेतवेष्टः ।

सोऽन्यश्च कटुनिष्पावः पचूरश्च नदीभवः ।
नदीनिष्पावकस्तिक्तः कटुकोऽस्रप्रदो गुरुः ॥
वातलः कफदो रुक्षः कषायो विषदोषनुत् ॥

नदीजः ।

इति वल्यगुणाः ।

अथ मकुष्टाः ।

पारिजाते —

मकुष्टकः कषायस्यान्मधुरो रक्तपित्तजित् ॥
ज्वरदाहकरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषनुत् ।
'मकुष्टाः कृमिकारिणः' इति वाग्भटः ।

मठा ।

अथ तिलाः ।

उष्णस्त्वैलपो हिमस्पर्शः केश्यो वल्यस्तिलो गुरुः ।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेहाशिकफपित्तकृत् ॥
स्वादुः कषायतित्तश्च हृद्यश्शोफत्रणापहः ।
शुक्लस्तिलः श्लेष्मपित्तबलवर्णकरो गुरुः ।
कृष्णस्तिलः प्रमेहार्शश्शोफघ्नो दन्तदार्व्यकृत् ॥

१. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit श्वेतवेष्टः ।

२. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit नदीजः ।

३. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit पारिजाते —

४. P₁. P₂. स्वन्यो ।

५. J₁. adds after this : तिलाः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णबलाशिवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलमो गुरुः
 सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
 ग्राही स्यान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः
 कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पल्लं मधुरं रुच्यं पितास्रबलपुष्टिदम् ।

पल्लं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

^३ पिण्याकस्तिलकल्कः ।

पेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी मन्दगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।

कफवातकरी चैपत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

जेवस ।

१. T 2. कृष्णद्रेष्ठतमः । J1. omits the first three lines in this verse.

२. T1. J1. omit पल्लं तिलपिष्टकम् ।

३. J1. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४. T2. मन्दगन्धा; J1. reads this verse after the next.

५. All mss. other than J1. omit this word.

तथा —

स्निग्धोमा स्वादुतिकोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।

दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् ॥

कुसुम्भे ।

इत्यतसीकुसुम्भगुणाः ।

अथ सर्षपाः ।

निघण्टौ —

आसुरी कटुतिकोष्णा वातघ्नीहार्तिशूलनुत् ।

दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपित्तकृमिव्रणान् ॥

मोहरी ।

राजसर्षपकस्तिकः कटूष्णो वातशूलनुत् ।

पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥

कृष्णशिरसः ।

निघण्टौ —

सिद्धार्थः कटुतिकोष्णो वातरक्तग्रंहापहः ।

त्वग्दोषशमनो रुच्यो विपभूतग्रहापहः ॥

श्वेतसर्षप ।

इति सर्षपाः ।

१. T2. तदुद्बीजं Bh. तद्बीजं च ।

२. All mss. other than J1. omit this word.

३. Bh. इति जवसकडईगुणाः ।

४. T2. गुल्मकृमि

५. P2. Gives also the Tamil equivalent *Kapuku*.

६. P1. omits the word कृष्णशिरसः; P2. कृष्णसर्षप.

७. Bh. गदापहः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुररशीतः सङ्गाही कफपित्तजित् ।

वाताभयंकरश्चैव सूत्रकृच्छहरो लघुः ॥

इति मसूराः ।

इति शिखीधान्यप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारव्यामाकादि हिमं लघु ।

तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

स्त्रियां कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।

पीता चतुर्विधा कङ्गुम्बासां पीता वरा स्मृता ॥

कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् वृंहणी गुरुः ।

रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥

चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥

रौळे ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।

वातकृत्कफपित्तघ्नः सङ्गाही विषदोषनुत् ॥

सैवे ।

१. P1. P2. Bh. मसूरगुणाः ।

२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tenai*.

४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Sāmai*.

निघण्टौ —

कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणानां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक ।

निघण्टौ —

वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिल्लाच्छिन्नो बहुदलकणिशथ गुच्छकणिशथ ।
तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो वल्यः ॥

नाचणे ।

निघण्टौ—

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्वलप्रदम् ।
हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

१, अन्तर्देधां प्रसिद्धौ ।

इति तृणधान्यप्रकरणम् ॥

१. P₂. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*.

२. J₁. The revisor adds the following in the margin

मलीनको रक्तमु । नर्तको नर्तमुद्रकः ।

नीवारस्थण्डिलाभ्वद्रीवनव्रीहिर्मुनिप्रियः ॥

नर्तकश्चक्रसस्यं स्यान्निरुद्धो भूधरः खरः ।

नर्तकः ब्रौहिसबलो ह्यर्णवो दोषहृत्पुः ॥

नतकः पित्तहा शीतो वनव्रीहिफलप्रदः ॥

नीवार, वनव्रीहि नाचणे गुणाः ।

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

भागशटः —

माषोऽत्र सर्वेण्वरो यवकशूकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुषेणः —

धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं

ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।

दग्धायां शुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो

ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विष्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।

खादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥

सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलप्रदम् ।

बलपुष्टिप्रभावन्नं बालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ।

अब्दोपितं लघुतरं त्रिवर्षमवलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला माषा यवा हिताः ।

नैवा इति शेषः ।

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

१. J₁. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : अत्र —

सर्वं धान्यं नवं निन्धं नवमुद्रो वरो हितः ।

संवत्सरोपितो ब्रीहिलघुः पथ्यतमो मतः ॥

केचिदाचक्षते धान्यं पथ्यं श्रेष्ठं त्रिवार्षिकम् ।

षण्मासानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥

तत्र माषोऽवरः प्रोक्तः शूकजेषु यवो मतः ।

ब्रीहिधान्येषु सर्वेषु शालिः श्रेष्ठतमो मतः ॥

शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो मुद्र उच्यते ॥

२. T₂. omits 'खादु...पहम्'

३. T₁. Bh. J₁. omit नवा इति शेषः ।

वाग्भटः—

नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं च यत् ।

अभिष्यन्दीत्यन्वयः ।

लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।

शीघ्रजन्म तथा सूक्ष्मं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते राजा इति संज्ञिताः ।

उपलक्षणमेतत् ।

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सत्तुषानि तु ।

भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥

इति अभिधानात् ।

लाजाः स्युश्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

तथा—

लाजास्स्युर्मधुराश्शीता लघवो दीपनाश्च ते ।

स्वल्पमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥

छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥

निघण्टौ—

लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।

गोधूमयावनाळोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥

इति लाजाः ।

निघण्टौ—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृदप्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा भेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥
इति षानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि आष्ट्रभृष्टानि यन्त्रापिष्टानि सक्तवः ।
तत्र—

यवजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥
ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृद्ब्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मेदाहाध्वन्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशैश्च यवैः कृताः ।
सक्तवश्शर्करासर्पिर्युक्ताः ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तु ।

सक्तवश्शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

शालिसक्तु ।

अन्यास्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।
यावनाळादिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृद्भ्रमनेत्रामयव्रणान् ।
 मन्ति सन्तर्पणाः पाजात् सद्य एव बलप्रदाः ॥
 नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
 न भुक्त्वा न द्विजैच्छिन्नान् सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥
 इति सक्तुप्रकरणम् ।

शालयस्सतुषा आर्द्रा मृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
 कुट्टिताश्चिपिटास्सम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥
 पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्माला अपि ।
 सक्षीरा वृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमला हि ते ॥

पोहे ।

अर्धपक्वैश्शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
 होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः ॥
 भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

उळा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥
 तृणानलेन संसृष्टा बुधैरुन्मीति सा स्मृता ।
 उन्मी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

वैवी ।

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
 कुलमाषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

१. J1. The revisor adds the following in the margin—

पाचितं शुक्लशिम्ब्यारपिष्टाभ्यां पित्तकोपनम्
 दुर्याच्छिरोभ्रमं कारय प्रशस्तं देहिनां हितम् ॥

अंवीलपाण्याची ॥

१. Bh. पर्मस्विन्नास्तु.

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीपस्त्रिचमपूषीकृतं कुल्माष इति केचिद् ।
धुर्या ।

दग्धवीजास्सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

तथा—

सुभृष्टश्चणको रूक्षो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्येणोष्णो लघुश्चैव स्वेदशैत्यापहारकः ॥

कुटोणे ।

स्विन्नास्तु दग्धवीजास्सुमधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।
त एव लवणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।

मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते
तस्मै जलार्द्रचणकाः सुभृतास्सुयुक्त्या ।
वाताल्पदाः शिखिकरास्सैवला न रूक्षा
हृद्या भवन्ति सुखदा अपि बालकानाम् ॥

उसले ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्तप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।
कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषेयमीरिता ॥

१. P₁. P₂. स्विन्नं पूर्णकृतम् ।
२. P₁. P₂. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्समधुरा.
३. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Porikadalai*.
४. P₁. सुभृताः; P₂. सुसृताः.
५. J¹. एवलाश्च रूक्षा ।

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेदिह ।
 भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।
 क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपीष्यते ।
 कादळं गुरुसर्पिंश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तेत् कादळं फलम् । युक्तं सर्पिषेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः पद्गुणजले सिद्धा स्याच्छिथिलोदनः ।
 यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥
 विलेपी च घना सिकथैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
 विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥
 द्रवाधिका स्वल्पसिकथा चतुर्दशगुणे जले ।
 सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूपः किञ्चिद्भनस्ततः ॥
 पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुषुष्टिदा ।
 यूपो बल्यस्ततः कण्ठ्यो लघुः पाके कफावहः ॥
 इति यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ भक्तगुणाः ॥

सुधौतांस्तण्डुलास्फीतान् तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
 तद्भक्तं प्रस्नुतं चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ॥
 भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रौचनं लघु ।
 अधौतमस्नुतं शतिं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

१. P₁. P₂. T₂. add पुराणस्य शालेः after गुरुः ।

२. T₁. Bh. omit तत्...त्यर्थः; J₁ omits तत् ..... कफावहः ॥

३. Bh. पाचनम्.

उष्णोदनो भ्रममदात्ययरक्तपित्त-
मेहप्रदः किमिहः कसनातिनिघ्नः ।
आध्यानगुल्मपवनक्षयकासहिक-
वासापहश्च कफकुल्युदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमाग्निसाद-
श्वासप्रसेकानिलविड्बिबन्धान् ।
कुर्यादसृक् पित्तहरं च मोह-
मूर्च्छाभ्रमछर्दिमदामयघ्नम् ॥

केचित्तु --

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्स्नावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ इति ॥
मांसस्य ।

रसोदनो ज्वरहरो बल्यो वातनिवर्हणः ।
रसोदनम् ।

घोलभक्तं हिमं स्वादु हृद्यं पाचनदीपनम् ।
आमशूलग्रहण्यर्शोहरं पुष्टिहृत्प्रदम् ॥
मुद्गोदनम् ।

तण्डुला दाक्संयुक्ता लवणार्द्रकहिज्जुभिः ।
युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥
कृसरा शुक्ला बल्या गुरुपित्तकफप्रदा ।
दुर्जरा बहुविष्टभ्रमलमूत्रकरी स्मृता ॥

खिचडी, मिश्रोदनम् ।

‘मिश्रैश्शूकशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः ।’ इत्यभिधानात् ।
घृते हरिद्रासंयुक्तापाणां भर्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि विधौतान् सहैव परिवर्तयेत् ॥

१. J1. omits केचित्तु — जले ... मांसस्य ।

२. Bh. बलप्रदम् ।

३. Bh. चित्रोदनम्; J1. omits: मिश्रोदनम् ... इत्यभिधानात् ।

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
 लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥
 एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।
 भवेत्तापहरी वलया वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥
 वृहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तद्गुणा स्मृता ।
 तापहारी । तापहारीत्यौत्तरेषु प्रसिद्धा ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकतण्डुलाः ।
 तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य षोढाभ्यः क्षालयेद्बुधः ॥
 सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।
 शुद्धैश्शुष्कैर्दालिभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥
 केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥
 परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।
 गुडोदनं च मुद्गान्नमित्यन्नं षड्विधं स्मृतम् ॥
 तण्डुलत्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्धं जीवनीयकम् ।
 तदर्धं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥
 परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गव्यं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।
 ईषद्वारिद्रया युक्तं मरीचाज्जिसंयुतम् ।
 एतदुक्तं हारिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥
 हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।
 तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षोदसंयुतम् ।
 लवणार्द्रकसंयुक्तमेतदध्योदनं स्मृतम् ॥
 दध्योदनम् ।

तण्डुलार्धं मुद्गभिन्नं वारिणा सह सम्पचेत् ।
 युक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरनामानमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरनाम् ।

पूर्वोक्तपायसे संजयात् दुग्धार्थं गुडग्वण्डकम् ।

तदर्धमाज्यं मोक्षायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडाज्यम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्धजलयोगे दुग्धार्थगुडं योज-

यित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्गखण्डेन मिश्रितम् ।

पक्वं यदेतन्मुद्गाज्जमाख्यातं च चतुर्मुखम् ॥

विना मुद्गाज्जमन्येषां प्रदद्याल्लवणं बुधः ।

गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्विचक्षणः ॥

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासकुलाजतिलान्वितः ।

भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

१. J₁. After this the revisor adds in the margin the following verses :

क्षीरान्नमसकृत्पुष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।

किञ्चिच्छ्लेष्मकरं हृद्यमरुचौ च समीरणे ॥

हृत्प्रासे च प्रशस्तं स्यात्तत्त्वद्बालकवृद्धयोः ॥

दध्यक्षं कफपित्तकोपजननं वल्यं परं बृंहणं

सक्षे(?)नं गुरु जाठरस्य दहनस्यादापयेन्मन्दताम् ।

पथ्यं नैव भवेद्ब्रणगतुरनृणां स्याद्रक्तजिद्वंसनं

ग्राही रुध्मं (?) विनिहन्ति मारुततती रोचिष्णु जाज्यप्रदम् ॥

अन्नं तक्रपरिप्लुतं प्रतिदिनं शस्तं मनःप्रीणनं

मेधाबुद्धिविवर्धनं विनिहरेन्मोहानशेषानपि ।

शोषघ्नं करपाण्डुशोफशमनं कायाग्निसन्दीपनं

कुप्राशोऽग्रहर्णागदप्रशमनं च्छायाप्रदं पुष्टिदम् ॥

घृतान्विताञ्जं वितनोति पुष्टिं कायाग्निसन्दीपनपाचनं च ।

पथ्यं सदा पित्तविकारि जन्तोः पुष्टिप्रदं कोऽन्धनयो(?)हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा शिताज्ययुतोत्तमा ॥
 क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुहः ।
 विष्टम्भिनी हरेत्पित्तं रक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पैयसि गोः क्षिपेत् ।
 सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुबहिना ॥
 नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥
 समिता वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मास्तन्तुसन्निभाः ।
 शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥
 सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
 ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥

इयं च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया
 श्दमन्योपलक्षकम् । अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

१. 'वोतो गुणवचनात्' (४.१-४४) इति लीप्यिकल्पः ।
२. P₁. पीना रक्त ; P₂. Bh. T₁. पीता रक्त ।
३. J₁. The revisor corrects this as गोपयसि क्षिपेत् ।
४. J₁. omits 'इयं च ..... हैमनः' ।
५. J₁. omits अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

अथ सूयः ।

दाळी तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सपनाग्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥
सूयो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुपो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूयः परं मतः ।

पारिजाते—

विशिष्टो मुद्गकुलमापो गुरू रुच्यो विबन्धकृत् ।
वातलः श्लेष्मापित्तघ्नः प्रमेहगलरोगजित् ॥
निस्तुपो मुद्गकुलमापो मधुरश्शीतलस्सरः ।
वातगुल्मप्लीहवह्निदादरुचिहरः परम् ।
विशेषादाढकीसूयः स्वादुर्विष्टम्भकृद्गुरुः ॥

पित्तज्वरार्तिशमनं छघु मुद्गयूषं
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनामिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिवति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धः व्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।
'बल्यं चाढकीसूयपुक्तमि'ति च ।

१. Bh. has before the next verse इति सूयाः ॥ अथ सारप्रकरणम् ।
सारं भोजनसारं सारं सारल्लोचनाधरतः ।
पिव खलु वारं वारं नो चेन्मुधा भवति संसारम् ॥
अथाम्लिकासारम् ।
अाम्लिकायाः फलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् ।
वातघ्नं कफदाहान् पित्तदोषविनाशनम् ॥

२. P1. रुच्यस्संशुद्धः.

चणस्य यूषं मधुरं कषायं
 कफापहं वातविकारहन्त ।
 श्वासोर्ध्वकासामयपीनसानां
 करोति नाशं बलदीपनं च ॥

सुषेणः—

असितचणकयूषं दाहनाशं विधत्ते
 प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहग्रणाशम् ।
 दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि-
 विंदळमतिविषक्तं सर्वदोषं जहाति ॥

प्रवलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहग्रणाशमिति वक्तुरभिप्रायः । दहनं
 हिणु ।

कुलित्थयूषोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
 दीपनः पित्तकफकृद्वातुसाम्यकरो लघुः ॥
 ज्वरातिसार तृड्दाहव्रणकण्ड्वक्षिरोमजित् ॥

तथा—

वाताजुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतुनिजित् ।

मासुरयूषगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवातं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो नराणाम् ।
 रुचिप्रदः शूलकरो विशेषादामानुबन्धी कथितः कषायः ॥

मासुर इति शेषः ।

१. P₁. विदलमपि ।

२. T₁. Bh. J₁. omit प्रवलेति . . . . हिणु ।

३. P₁. P₂. T₁. Bh. read this line before the line
 प्रभूतवातं . . . . . नराणाम्

४. J₁. नितान्तम् ।

५. J₁. शूलकरो नराणामामानुबन्धी ।

६. J₁. omits मासुर इति शेषः ।

अगस्तिसारस्सुस्वादुस्तित्तो वायुकफप्रणुत् ।
पाण्डुशोफारुचिण्णीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अगस्तिसारः ।

विद्याद्यूपे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ।
गौरवं तनुसान्द्राञ्जलस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक् ॥

इति सूपप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र --

गोधूमा धवला धूताः कुट्टिताश्शोषितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्ता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्समितास्समृताः ॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्थैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्बहिः ।
मृदुना वह्निना साध्यो सिद्धो मण्डक उच्यते ॥

दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं मक्ष्येन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥

१. J1. पृथक् तथा ।

२. T2. धौताः ।

३. T2. adds 'गोधूमचूर्णे समिता यवक्षौदे तु चिकसः' इति हैमनः ।
'चूर्णं गोधूमजं समित' इति हृदयदीपः । P1. P2. add the latter quotation only.

मण्डको बृहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयार्पहः ॥

माण्डे ।

कुर्यात्समितयातीव तन्वीं पर्पटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पौलिकां जगदुर्वुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेष्टप्सिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येच्छवज्जमरिचादिकम् ॥
सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

लापसी ।

१. P₁. P₂. T₂. Bh- add after this:—

प्रकारान्तरमाह —

भ्राष्ट्रं नूतनमानीयारुष्करैर्गोशङ्खयुतैः ।
कुट्टितैर्लेपयेत्सम्यगातपे तत्तु शोषयेत् ॥
तापयित्वाथ तद्वह्नी तैलेन सह साक्षया ।
विलिम्पेद् भ्राष्ट्रमेवं स्यात् तत्कार्यक्षममीदृशम् ॥
प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णीकुर्यादुल्लखले ।
क्षोधयेदथ वज्रेण शुद्धेन च हठेन च ॥
अलेन योजिते तस्मिन् द्रवीभूते नवं दृढम् ।
वस्त्रं निमज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तखर्परम् ॥
किञ्चित्कालेन लग्नं तत् पिष्टं मण्डकतां व्रजेत् ॥

अनेन प्रकारेण सर्वधान्यानां मण्डका भवन्ति । गुणाः प्रकृतिवद् ज्ञेयाः ।

२. F₁. P₂. मानीय खर्परैः

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोलिकाम् ।
तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि पाचयेत् ॥
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
रोटिका बलकृद्बुद्ध्या बृंहणी धातुवर्धिनी ॥
वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उत्तर

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्ला लघुः ।
दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोलिकाश्शस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
लघ्व्यो बलकरा वृष्या दोषघ्ना वह्निदीपनाः ॥
तावद्गर्जति वर्गोऽत्र भक्ष्याणां श्लाघतेऽपि च ।
उष्णोष्णसर्पिषा भुक्ता यावन्नाङ्गारपोलिका ॥

अङ्गारपोली !

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगळामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
वमसीरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
रूक्षोष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता ॥

माषरोटी ।

१. T₂. P₁. P₂. स्वेदयेद्धत्या ।

२. P₁. P₂. तापघ्नी ।

३. J₁. प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्त कञ्चुकाः ।

आतपे शोषिता यन्त्रपिष्टास्ता धूमसीस्स्मृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता शर्शरीका बुधैः ।

शर्शरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

शर्शरी, डांगर ।

चाणक्या रोटिका रुक्षा श्लेष्मपित्तासृग्दुग्धरुः ।

विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशङ्कुली ॥

चणकरोटी ।

दाली संस्थापिता तोये ततोऽपहतकञ्चुका ।

शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥

माषपिष्टिकया पूर्णगर्भो गोधूमचूर्णतः ।

रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढणिका बुधैः ॥

तथा—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमाषष्टुद्र-

पिष्टं सुपक्वमिति वेढणिकां वदन्ति ।

तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-

स्तैलेन वाथ सुष्टुतेन सुगन्धिना वा ॥

भवेद्वेढणिका बल्या वृष्या रुन्यानिलापहा ।

उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी वृंहणी शुक्ला परम् ॥

भिन्नशूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।

गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेढणी ।

वृतेन तद्धिता सैव वडोरीति प्रकथ्यते ।

वडोरी तद्गुणा किञ्चिद्विघ्नी च रुचिकृत्परा ॥

वेडारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।

जीरकस्वर्षिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेष्टिताः ॥

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
 दीपनाः पाचना रुच्या गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥
 योद्वाञ्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लवण्यं ते ।
 लवणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥
 स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
 लवणः पर्पटा रुच्याः कफघ्नाश्चाहिसम्भवाः ॥
 पापड ।

अथ वटकाः ।

मापाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 कृत्वा विदध्याद्दटकांस्तान्ते निपचेच्छनैः ॥
 विगुष्का वटका वल्या वृङ्गना वीर्यवर्धनाः ।
 वातामयहरा रुच्या विशेषाददितापहाः ।
 विवन्धमेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ॥
 कोरवडे ।
 संचूर्ण्य निक्षिपेचक्रे भृष्टहिङ्गु च जीरकम् ।
 लवणं तत्र वटकां सकलानपि मज्जयेत् ॥
 शुक्रलस्तक्रवटको बलकद्रोचको गुरुः ।
 विवन्धहृदिदाही च श्लेष्मलः पचनापहः ॥
 तत्रं पिष्टमरीचहिङ्गुभिलितं कुस्तुम्बरीसंयुतं
 युक्त्यावर्तितमर्धशेषमपरे भाण्डे सुधूपावृते ।
 त्यक्तांस्तत्र मनोहरांश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं
 स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥
 तक्रवटकाः ।

काष्ठिकेषु विनिक्षिप्ता वटका माषसम्भवाः ।

वातघ्ना रोचका हृद्याः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काष्ठिवटकाः ।

आम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।

सर्षपे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् कृती ।

अम्लिकावटकास्तेषु रुच्या वह्निप्रकोपनाः ॥

अपि च —

चिञ्चातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते

तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहार्थम् ।

राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्सु-

र्मन्दाग्निध्वंसकाश्चानिलविषशमना भुक्तमन्नं पचन्ति ॥

अम्लिकाराजीवटकाः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।

तथा विरचिता यस्त्रे वटिकास्साधुशोषिताः ॥

तलितास्तप्तैले वा घृते वा सुग्रलोहिताः ।

वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा शृशम् ॥

माषवटी ।

कूश्माण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकसिन्धूत्थमेथिकासाहितैः ।

पिष्टैर्माषदलोत्थैर्विहिता वटकाश्च योगिभिर्भक्ष्याः ॥

कूश्माण्डकवटी श्लेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।

विशेषात्पिचरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुपैर्गुडमाषैश्च कूश्माण्डमज्जसंयुतैः । (?)

शुष्काश्च वटकाः पक्का रुच्यारोचकनाशनाः ॥

१ J1. adds the name: आम्लिकावटकाः ।

२ J1. राजीवटकाः ।

३ P1. P2. माषवटी । ओटवजीति नामान्तरम् ।

४ Bh. omits this verse.

अपि च —

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकयुक्कमठाकृतिकास्सतिलाः ।
अम्बुजवन्धुकैरैः कठिनास्तिलतैलश्रुता रुचिदा वटकाः ॥

कोहलवहे ।

कूशमाण्डमज्जामिलितैस्सत्त्वग्वीजैस्सजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्धाङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥
आर्द्रकजीरकरामठधनिकाढ्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥
वीवहे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंयुतैः ।
वटकाः कफपित्तघ्नाः कुमिब्रणविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

रचिताश्च वज्रवल्या तिलरामठलवणजीरकैर्वटकाः ।
सुष्टुपूरीषा रुच्या शोष्णा गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥
काण्डवेलीवहे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्याच्च तद्गुणांस्तद्वत् ।

सूरणवहे ।

पक्कामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।
चूर्णीकृतैस्सलवणैस्सहिङ्गुभिश्चन्द्रविम्बसदृशैः ॥

लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।
चक्षुष्या अतिरुष्या वृष्या दोषघ्नजाठराग्निकराः ॥

आवलवहे ।

कदलीकुसुमक्षोदैर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।
मरीचक्षोदलवणैरेकघ्न्यं वटकाः कृताः ।
तैलभृष्टा रुचिकराः पित्तला वातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

शालिपिष्टदाधिलण्डसंयुता दध्न एव वटका तथा कृता ।
घोरवातशमना रुचिप्रदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥
दहिवहे ।

मुद्रानां वटकास्तद्वद्रचितास्सावितास्तथा ।
पथ्या रुच्यास्ततो लघ्वो मुद्रसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्रजातास्तु ये केचिल्लघवो रुचिकारकाः ।
दुर्जरा लघवो रुच्याश्चणकादिकृता वटाः ॥
मुद्रचणकादिवटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
तच्च संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥
ततो निष्कास्य तं खण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
अलीकामच्छ उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥
तं वृन्ताकभरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
अलीकमच्छाशुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥

बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
कोष्ठशुद्धिकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥
अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्रादिद्रु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका बुधैः ।
कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी वैहृदिप्रदायिनी ।
कफानिलविवन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

१. T₂. P₁. P₂. मधुकारकाः ।

२. J₁. बहिप्रदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं गुण्ठी चव्यं चित्रकमेव च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम् ॥
 जरणं दाडिमं पथ्यमामलं हिङ्गुगन्धकम् ।
 एतत्कलकं सपं मिश्रं पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम् ॥
 वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी ।
 आमातीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी ॥
 कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा ।
 उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता ॥

कढी ।

भुद्रपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिन्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
 भृष्टहिङ्गवादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा ।
 निम्बूरसं चवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥

१. J1. T1. Bh. हृद्यगन्धकम् ।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च । सुषेणः—

जरणमरिचगुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
 दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम् ।
 अभयकपिथसारं दाडिमाजाजिहिङ्गु
 युवतिकरसुपकं त्वामलक्यासु तक्रम् ॥
 हरति पवनसङ्घं श्लेष्मदोषं च कालं
 अरुचिजठरशूलमामवातातिसारम् ।
 वदति सकलवैद्यो वैद्यराजः सुषेणो
 रुचिकृदनलदीप्तं व्यञ्जनं राजयोग्यम् ॥

योगसारे, वाते —

निर्गुण्डि दीप्यकं वहिहरिद्रा विश्वभेषजम् ।
 तक्रकाजिकसम्पकं वातघ्नं वहिवर्धनम् ॥

रामठम् ।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
 तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
 तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथिकायां निमज्जयेत् ।
 गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
 मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघ्वो बलकारकाः ।
 दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥
 मुद्गार्द्रवटकाः ।

दाढ्यश्चणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेपिताः ।
 तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥
 वटिका वेसनस्यापि कथिकायां निमज्जिता ।
 रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
 एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसम्भवाः ।
 तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पाकविशारदैः ॥
 चुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
 तस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् ॥
 एलालवङ्गकपूरमरीचाद्यैरलङ्किते ।
 मज्जयित्वा सितापाके ततस्तं च समुद्धरेत् ॥
 अयं प्रकारस्संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
 मण्डस्तु वृंहणो वृष्यो बल्यस्सुगधुरो गुरुः ॥
 पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ।
 समिता शर्करासर्पिर्विनिश्चा अपरेऽपि ये ॥
 प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ ।

अपरे शङ्करपालादयः, ते च —

१. Bh. त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ।
२. Bh. adds a note here 'कढीचे पीठ, वेसन इत्येकनाम ।
३. J1. omits अपरे...शङ्करगले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च पोलिकाम् ।
मृज्जाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्धृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्करपाल ।

पर्यटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताश्चुद्रशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिन्मूर्ध्ने क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारवीजान्यनेकशः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणं न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

करञ्जी ।

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा सुशर्कराम् ।
लेपयेच्छकटेनैनां मृदु युक्त्या तु वेष्टयेत् ॥

१. J1. This line and the next two verses are left out probably by the scribe.

२. P1. P2. Bh. वेष्टयेत् ।

पचेद्धृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।

गुणे गुणज्ञैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।

साखररोटीति भाषया, कापूरनारी इति प्रसिद्धा ।

समिताया घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।

तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

वेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।

ततच्छरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।

ततस्संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेष्टयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ।

सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेष्टयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥

साटा इति महाराष्ट्राः ।

सुषेणः —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता

बलवति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।

विदलति मुखधर्मं चाम्लपित्तं विदाहं

जठरभरणयोग्या गोधुमैस्सम्प्रयुक्ता ॥

गोधूमफेणी ।

गुर्व्योऽतिवृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुक्रकरास्समृताः ।

स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति मापपिष्टकसम्भवाः ॥

माषफेणी ।

१. J1. gives the Sanskrit name कर्पूरनाली instead.

२. J1. omits साटा.....सुषेणः ।

समिता वसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।

घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ।

घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत् ॥

पूरिका बृंहणाः स्निग्धा वृष्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥

इत्युत्तरत्र विधानात् ।

पूरी :

मापमुद्रादिचूर्णैश्च शालिषिष्टैश्च सम्भृताः ।

जलौघोपरि सम्पक्काः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च —

वृष्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी

सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मप्रवृद्धिप्रदा ।

घोरानाहविवन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी

स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्ष्या च चण्डारिका ॥

तथा —

घृतपूरं बलकरं वृष्यं मधुरशीतलम् ।

हन्ति वातं रक्तपित्तं श्लेष्मलं च विशेषतः ॥

घृतपूर इति चण्डारिवाया नामान्तरम् । घिउर इति भाषया !

दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुस्रुच्याश्च बृंहणाः ।

धिरडी ।

समिताया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वाथ वेष्टयेत् ।

आज्ये तां भर्जयेत् सिद्धा शङ्कुली फेणिकागुणा ॥

१. J₁. omits the word इडली ।

२. J₁. omits the word तद्गुणाश्च ।

३. J₁. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका घिउर

४. P₁. P₂. Bh. श्लेष्मणम् ।

किञ्च —

शङ्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्माविवर्धनी ।
वातघ्नी वृंहणी गुर्वी वीर्यगोष्णा विदाहिनी ॥

कैचोरी ।

अत्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
वातघ्ना मधुराः स्निग्धा वृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा वल्या माषापूपास्तु वृंहणाः ।
शुक्लवृद्धिकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उडिदांची फळे ।

स्थूलास्सुवर्तुलाः कुब्जास्सच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।
पिष्टापूपा रुचिकरा गुरवः कफपुष्टिदाः ॥

धारगे ।

गोधूमचूर्णं सुश्लक्ष्णं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।
एष भक्ष्यः परं वृष्यो मधुरो वृंहणो गुरुः ॥

क्षरधारगे ।

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं शर्शरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्जर्शरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् उपक्वान् समुद्वरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

लघुग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुश्शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्वल्यतर्पणो मुद्गमोदकः ॥

मोतीलाड्ड ।

१. J1. अपि च ।

२. J1. gives the Sanskrit name instead as शङ्कुली ।

३. T2. omits this line : वातघ्ना... ...हिताः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघ्वक्शीताः किञ्चिद्वातकरास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरधनाश्च पित्तरक्तकफापहाः ॥

वृन्दीचे लाडु ।

एवमेव प्रकारेण माषजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्सप्तगुणा माषैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाडु ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

सेवेचे लाडु ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रक्षेपयेत् ।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरात्रं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तत्प्रवृत्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपक्वां घृताग्नीत्वा सितापाके तनुद्वे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रपयित्वोद्धरेत्ततः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेबी ।

१. J1. omits this verse.

२. After this Bh. adds the word योगप्राप्तेन before the next verse.

एषैव गोलाकृतिका भवेदधिवटीत्यपि ।

रेष्मीति भाषायां ।

तैले विपक्वा वटकाश्च शालिजाः सुदुर्जरा रोचनभक्षणाश्च ।

कफप्रकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥

कुर्वडी ।

एतद्गुणैव शाण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।

साण्डयी ।

किञ्चिल्लघुगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्भवाः ।

नाचण्याच्य वड्या ।

समितायामर्धमितं घृतं क्षिप्त्वातिभर्जयेत् ।

वर्णव्यत्ययत! यावदवतार्याथ शीतले ॥

समितायास्तृतीयांशपितां तत्र नियोजयेत् ।

एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिश्चिरेत् ॥

लडुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः कामविवर्धनाः ।

समितामोदका नाम गुर्जरैस्सुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पलसूदीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितायां सस्मितायां सम्यक् पक्वं पयोघृतम् ।

तथा योज्यं यथा तत्र सम्यक् स्याद्दवकोद्गमः ॥

भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।

सम्यक् पाकेऽथ सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥

समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।

कथ्यन्ते द्रावको नाम गुर्जरैः पाककोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

१. J₁. omits this passage.

२. J₁. omits एतद्गुणैव ... .. पाककोविदैः । द्रावालाडु in

३. P₁. P₂. आर्द्रवटी ।

घृताकां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारककटीम् ।

चूर्णयित्वाथ तां तत्र श्लिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्वासयित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।

संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवद्गुणान् ॥

चुर्मीलाडु ।

एतां एवाङ्गारककटीस्थाने घृतपाके सति दळीयालाडु इति गुर्जरा
व्यवहरन्ति ।

अत्युज्जताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।

हृद्भानां वेसवारैस्तु पूर्णां गुरुतरा मताः ॥

मुद्रपूर्णफलैः ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराङ्गलं च पित्तकुन्नातिवातलम् ।

कफप्रकोपजननं विद्याच्चणकपूरणम् ॥

तुजरे बलकृद्धृष्यं वह्निमान्द्यकरं गुरु ।

रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्मापादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमापादिसङ्ग्रहार्थः

पोलिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णफोली ।

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

गुरुवस्ते त्वतिक्रान्तपाकाः पुष्टिवलभदाः ॥

१. J₁. Omits एतां .. ... व्यवहरन्ति

२. J₁. adds:— पूरणविशेषः after चणकादिभिः and omits the
: rd तत्रापि ।

३. J₁. adds चणकपूरणम् here: the name

४. J₁. omits:— आदिशब्दो .. ... सङ्ग्रहार्थः ।

५. J₁. पुष्टिवलापहाः ।

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना दृष्यः पित्तानिलापहः ।
रोचनो बृंहणस्स्वादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

एतत्प्रकारस्तु समितारवकान् खर्वूरवकान् वातिसूक्ष्मान् संगृह्य तत्सम-
परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च समभेकत्र मेलयित्वा सम्मर्द्यामलक-
प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-
जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्तान् गोलकान् विक-
सितमल्लीमाल्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुलूखले ।

समया सितया योज्य मदयेत्तद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोप्त्रीं विधाय च ।

वजिषु बाहिफेनस्य निस्तुपेषु तिलेषु वा ॥

प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।

भवन्ति ते ह्यनरसा रसिकानां मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।

वृष्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यथवा शर्फरोदके ।

पिष्टिकातण्डुलानां तु गाढां लोप्त्रीं प्रवेष्टयेत् ॥

घृते तैलेऽथवा सिद्धा धारिकेति मता सताम् ।

घायां ।

भर्जितान् तण्डुलान्माषविदलैस्स्वसपैस्सह ।

पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।

किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

१. J1. omits एतत्प्रकारस्तु to अपाल in the next page line 10.

२. Bh. omits वातिसूक्ष्मान् ... .. गोलकान् ।

३. P1. P2. संस्थाप्य दृढ झारेषु पात्रं संस्थाप्य तदुपरि ।

देष्वा संयोज्य चक्राणि रज्ज्वाकाराणि निमेषेत् ।
रुच्यानि तानि वल्यानि तैलपक्वानि भक्षयेत् ॥

चकल्या ।

प्रक्षालितावहनतण्डुलापिशमेष्ट-

पाके मिथाप सुगुडस्य पचेच्च पुत्तया ।

तुल्यस्य तस्य ललनाकरलालितस्य

लोष्णीं सुधांशुपट्टीं विमचेद्वृतादौ ॥

पित्तापहानतिरसान् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-

स्तानेन किञ्चिदधिकद्रवतस्त्वपैलान् ।

अतिरस, अपाल ।

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्भक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मरुतनाशनम् ॥

घारिचण्डारिकापूषवटिकावटकादयः ।

वृष्याश्च रोचना वल्या गुरवः स्युः स्वयोनिवत् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलं वा तदलाभतः ।

तत्र हिङ्गुहरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् ।

धौतं निर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥

पाकयोग्यं जलं दत्वा लवणं च पचेत्ततः ।

सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ।

द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च ।

तण्डुलाश्च लवणानि मरीचानि समासतः ॥

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

‘वेसवार उपस्करः’ इति हैमनः । तद्द्रव्याणि च निघण्टौ—

१. J₁. omits this verse.

२. P₁. P₂. पारान् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J₁. omits: वेसवार ... ... न सार्वत्रिकम् ।

अनाजो मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिवान्या पिशाङ्गयाः ।

पिप्पली दाडिमं धेनो वेसवारणगो मतः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुखिन्नपिष्टं पिशितं गुडाज्यं

व्योपान्वितं स्यादिह वेसवारः ।

इति न सार्वत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं वर्यं रुच्यं च वृंहणम् ।

त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिङ्गु भर्जयेत् ।

छायादेस्तकलस्यापि खण्डान्यग्नौ तु भर्जयेत् ॥

सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पयोन्मृदुतरं यथा ।

राजिकादिबुते तत्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥

तत्तत्क्रमांसमित्युक्तम् ।

तत्क्रमांसं तु रक्तघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तत्क्रमांसम् ।

पाकपात्रे तु वृंहतिं मांसखण्डानि निक्षेपेत् ।

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजीरकम् ॥

हरिद्रामार्द्रकीं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च ।

तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् ॥

यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।

तथा पचेत् निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥

एषा हरीषा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः ।

शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ॥

हरीषा, आस इति भाषया ।

१. P₂. T₂ खण्डान् पात्रे ।

२. J₁. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृतं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेवाग्निशुक्रौजोद्विकृतम् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं वृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि बलाकया ।
घृतं सलवणं दत्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तच्च शून्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविशारदैः ॥

शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तत् ॥

शूल्यं, शीख इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरीचार्द्रकसंयुतम् ॥

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमान्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद् भृतं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।
पुनस्तर्पिणि सम्भृतं मांसशृङ्गाटकं वदत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं वृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमत्वासशयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परतेसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानश्शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥

शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुश्च भाग्येनाम् ॥

मांसरस ।

प्रकाराः कथितास्सन्ति बहवो मांसप्रसम्भवाः ।

ग्रन्थविस्तरभीतेन यथा नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यां भाविताभ्यां घृतादिना ।

पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाविताभ्यां घृतादिषु ॥

कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।

वृंहणा मधुरास्स्निग्धास्सोष्णाः कटुविषाकिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकणे इति भाषया ।

तप्ततैलघृते पात्रे गोलकान्विस्तृतान् क्षिपेत् ।

उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृद्यस्सुन्दारिकाः स्मृताः ।

एता बलया विदाहिन्यः श्लेष्मणाः पित्तकाः परम् ॥

ता एव —

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्तुला आप्रापाविताः ।

वातपित्तहरा बलया वृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

सुन्दारिकासंहारिकापरपर्यायाः ।

इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुभाकिनः ।

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

१. P1. ज्वरहीनानां ।

२. P1, P2 T2. Bh. adds before this

प्रक्षाल्य खण्डितं मांसं छायादिः कोष्णवारिणा ।

पलाण्डु ऋण्डान्याज्येऽथ प्रतप्ते प्राक्षेपेत् पुरा ॥

ततो मांसं विनिक्षिप्य पक्वेन्दुर्मासिना चिरम् ।

सम्भारसंयुतं पक्वं वृथं रुच्य बलप्रदम् ॥

तन्मांसं योजयेच्छाकपाकादौ पाकचित्तनः ॥

३. J1 adds the name संहारिकाः ।

४. J1. omits इदानीं ... चक्षुर्मारुतनाशनम् ।

५. J1. उष्णमास्त; Bh. वृष्णमास्त ।

भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्यास्सुगन्धिनः ।
विदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

बृंहणा वातपित्तघ्नाः भक्ष्या बल्याश्च सामिपाः ।
गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वीर्योष्णाः कफपित्तलाः ॥

कुकूलकर्परं भ्राष्ट्रकण्ठवङ्गारविपाचितान् ।
एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

भोजः —

यथा यथा भवेत्पाके संसर्गोऽग्नेस्तथा तथा ।
भक्ष्याणामेकजातीनां लाघवं वैद्य आदिशेत् ॥

पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।
षण्डाकी वटकं दुग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥

‘कुकूलं गोवरमि’ति केचित् । ‘श्वभ्राकारमुत्तानं कर्परं कुकूलामे’-
त्यन्ये । न्युब्जं तदेव कर्परम् । तदेव सल्लिद्रं भ्राष्ट्रम् । लोहमयं कण्डू ।
अङ्गारमङ्गारपूर्णपात्रं हसन्त्यादि । सुश्रुतः —

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।
सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठा लघवो मताः ॥

‘कपालं कर्परं’ तत्र पक्वा मण्डकाः । अङ्गारपक्वास्तु हसन्त्यादौ
पक्वा’ इति व्याख्यातारः ।

आहारमाण्डा भाषा ।

स्विन्नभक्ष्याश्च ये केचित् सूप्यगोधूमभाविताः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् द्रव्यलाघवम् ॥

सूप्यमम्लमनम्लं वा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।

१. J1. सम्पर्कोऽग्निः ।

२. J1. शण्डाकी वटकम् ।

Bb. on its कपालं 10 भाषा ।

मोदका गुरुतराश्च वृष्यकाः श्लेष्मलाश्चिरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कोष्ठकं माषमोदकवरा बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो वृष्याः श्लेष्मलाश्चिरपाकिनः ।
मन्दार्थिं च प्रयच्छन्ति गोधूमाश्शालिजास्तथा ॥

तथा —

शमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं करोति
जनयति जठरार्थिं वातरोगं निहन्ति ।
सुरतजमतिखेदं तत्क्षणादेव हन्या-
दमृतफलमुदारं चारु शंसन्ति वैद्याः ॥

साजोचि लाडु ।

क्षीरे कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥
पिण्डकास्तर्पणा वल्या वृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।
वातघ्नाश्च विशेषेण क्लृप्तमनिवारणाः ॥

पेडे ।

सुद्वन्द्वतृण समरिताघृतान् पिण्डीकृतान् मृदून् ।
एलादियुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥
तान् सुद्वन्द्वलमित्याहुः पाकशास्त्रविशारदाः ॥

मुगदल ।

भृष्टैस्तिष्ठैस्तेर्गुडसाधितानि रुच्यानि जैन्तूच्चबलापहानि ।
हरन्ति वातं तिलमोदकानि त्वग्दोषदृष्ट्यामयकारणानि ॥

तिलवे ।

-
१. J₁. adds सूपगुणाः before मोदका. etc. ।
  २. J₁. omits क्षीरे कटाहे ... ... कफवर्धनं इति
  ३. Bh. जन्तोश्च बलापहानि ।
  ४. Bh. तिललाडु ।

सुमृष्टैर्भिस्तुपैशुधैः कृद्वितैः कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

कौदि ।

अन्यत्र —

तिलैर्विघट्टितं श्लक्ष्णं गुडपिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः —

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुपिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥

मण्डः ओदनोपरितनो रसः । ससिक्थो रसः पेया विलेपी यवागूः ।
सुधौतः प्रस्तुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विषरीतो गुरुर्यश्च क्षीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो यस्स लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृ-
ष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा क्षीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द
इक्षुरसघृतादिसंग्रहार्थः । हृदयदीपे मण्डो सिकथः । ससिक्था परिसि-
क्था यवागुश्च । परिसिक्था शिथिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्च शिथिलो-

१. Bh omits कौदि

२. Bh. शोषन्नः

३. J₁. omits this sentence. T₁. and Bh. read this after वाग्भट before the four preceding verses.

४. J₁ ससिक्था पेयोपरिसिक्था

दन इति वचनात् । घनसिक्था विलेपी । परितृप्तस्तोदनो सक्तः । तिलतण्डुलस्तु कृसर इति । कूश्माण्डभोदं युक्त्या निर्जलं विधाय माषपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दत्त्वा उभयसमां शर्करां संयोज्य सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवद्गोलकान् विधाय घृते पचेत् । पक्वान् लान् मधुनि निक्षिपेत् । तानि मधुफलानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः ।

इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

अथ शाकप्रकरणम् ।

तच्च —

भूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक्पुष्पं कैवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

तत्र भूलं द्विविधम् ; भूलकं, कन्दम् । पत्रं प्रसिद्धम् । करीरं प्रथमाङ्कुरः । अग्रं प्रसिद्धम् । काण्डं कदम्बादेः । अधिरूढं बालास्थि मज्जेति केचित् । क्षेत्रोद्भूतफलभूलादेः स्वेदाश्वोद्भिन्नाङ्कुरा विरूढका इत्यपि । त्वक्पुष्पेति प्रसिद्धे । कैवचं छत्राकम् । न चात्र पदार्थमात्रस्य शाकापत्या अभितव्यं, व्यंजनतया प्रसिद्धेभ्येव तस्यात् । पृथिव्यादिनवद्रव्यवाचितया प्रयुक्तस्यापि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवाच्यैव इत्यादौ स्वर्णादिमत एवोपस्थितिवत् । उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाश्रयाश्रयवहारतश्च ।

बौद्धस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति साम्बिध्यतस्मिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति । अतश्च न शाकवृत्तादौ द्रव्यमात्रत्याग इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् । केयदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलाख्यकम् ।

इति चातुर्विध्यमाह । भावप्रकाशे —

१. J₁. omits कूश्माण्डभोदं ... .. इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

२. J₁. T₁. कवकं चेति

३. J₁. कवकं

४. J₁. द्रव्यवानित्यादौ

५. J₁. omits this line.

पत्रं पुष्पं फलं नाळं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं पद्मविधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः —

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चासि सुष्टविण्मारुतानि च ॥
शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥
शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधश्शाकविवर्जनं तु कुर्यात्तथाग्लेषु स एव दोषः ॥

अथ विशेषगुणाः । तत्र —

मूलकं तीक्ष्णघृणं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥

साधारणमूलकगुणाः ।

वाणाख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृमिकफान्नाशयेद् ग्राहकं गुरु ॥

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृज्जनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥
सोण्ठीमुळा ।

पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ।
वाटोळामुळा ।

१. J₁. अथ मूलानि । तत्र मूलकगुणाः Bh. अथ मूलकादीनां विशेषण-
गुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिहृद्रोग

३. Bh. omits this verse.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं सूत्रदं चातिमूत्र-
 श्वासार्षःकासगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
 कण्ठ्यं वल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्या-
 दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
 भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
 भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितगतिबलवद्वेसवारेण तच्चेत्
 पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं सूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥

हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति बलविशेषणम् । वातश्लेष्महरं शुष्कमिति
 वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
 आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्तवृषापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
 रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका बाहुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रसोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरुष्णः कफवातनुत् ।
 अरुचिक्रिमिहृद्रोगक्षोकघ्नश्च रसायनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुअलसण ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाळमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥
रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिवलयः ।
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भगनास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लघुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुको वलयः कफपित्तहरो गुरुः ।
वृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलाण्डु ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।
पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्यान्निष्ठशिरः पित्तनाशनः ॥
कफहृदीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा—

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽग्निदीपनः ॥

अतिदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डु ।

सूरणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।
श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥
गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरसविकारकृत् ॥

रक्तसूरण ।

श्वेतसूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्वारोचकहारकः ॥

श्वेतसूरण ।

बल्यः कदल्याः कन्दस्स्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
वातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कदलीकन्द ।

मुखालुस्स्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोपतृषापहः ॥

मुखाळू ।

पिण्डालुर्मधुरश्शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरश्शीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति ।
चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वग्भटोक्तिः पत्र-
विषया , चरकोक्तिरपक्वकन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्वविषयेति
न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डालू , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डालुकश्शीतो मधुराळलः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्ताळू ।

कासालुरुग्रकण्डूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसाळू ।

फोडालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोडाळू ।

पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयाळू ।

नीलाळुर्मधुरश्शीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नीलाळूः

कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः ।
सुखजाड्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्सितः ॥

महिषीकन्दः ।

हास्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः ।
त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविषवीसर्पनाशनः ॥

हास्तिकन्दः ।

कोलकन्दः कटुश्रोणः क्रिमिदोषविनाशनः ।
वान्तिविद्वर्दिशमनो विषदोषनिवारणः ।

कोलकन्दः ।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः ।
कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो वल्यो रसायनः ॥

वाराहीकन्दः ।

विष्णुकन्दस्तु मधुरश्शिशिरः पित्तनाशनः ।
दाहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः ॥

विष्णुकन्दः ।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः ।
रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः ॥

धरणीकन्दः ।

नकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित् ।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥

नकुलीकन्दः ।

मालाकन्दस्तुतीक्ष्णस्स्याद्रण्डमालाविनाशनः ।
दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत् ॥

मालाकन्दः ।

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत् ।
ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबलवीर्यविवर्धिनी ॥

विदारीकन्दः ।

मधुरश्शालमलीकन्दो मलसङ्घहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्तिशोकसन्तापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषनुत् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषव्रणहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीविन्ध्यात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

कुष्ठदोत्पलपद्मानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च कषायाश्च पित्तासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

छिच्छीकन्दः कटुः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिसारक्रिमिहरो बहुभूत्रो रुचिप्रदः ॥

मांठमूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तजित् ।
सगुडाद्रं मतं वलयं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ॥
विट्भेदिहृद्यमत्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

तथा —

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं वृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं वृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
गुल्मानाहयकृत्तन्द्राशूलार्शःशोषपीनसान् ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रवलानिलान् ॥

आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

आले ।

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातासकुष्ठनुत् ।

मेहकण्डूव्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सैठी सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।

कफासकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥

अम्बेहळेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा कफवातजित् ।

कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर । गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः ।

शुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

मृङ्गाटकश्शोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।

त्रिदोषतौषधमतापहारी रुचिप्रदो मेहनदार्यहेतुः ॥

^E त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वभिदाहमोहवृणामदह्महरं च सुशीतलं च ।

कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमातिचारु कसेरुकं स्यात् ॥

कसेरु ।

१. J₁. omits the word.

२. P₂. गोंठी ।

३. J₁. तीक्ष्णोष्णा ।

४. J₁. तीक्ष्णोष्णः ।

५. Bh. तापज्वरदाहहारि ।

६. T₁. J₁. Bh. omit त्रिदोष ... .. दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्दौडवास्तुकम् ।
 प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ॥
 वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥
 सरं छीहासपित्तार्शःक्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमलमपि दोषजित्परम् ।
 रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिदम् ॥
 चाकवत ।

चुकं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातशुल्मनुत् ।
 रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिल्ली वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
 प्रमेहमूत्रकुच्छ्मी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
 त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

वथुवा ।

श्वानचिल्ली कटुस्तीक्ष्णा कण्ठूतिव्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

शिशुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
 कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेउगपत्रे

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
 रक्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

पालख ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्गुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः ।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ ॥

पोकळा ।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा ।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥

दोन्ही राजगिरे ।

मारिषो रेचकश्शीतो गुरुर्मदस्त्रिदोषजित् ।

अन्यत्र तु —

मारिषो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ।
रक्तमापो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उद्दीरितः ॥

मांठ ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा ।
निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥

मोटीवेली ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी ।
रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥

क्षुद्रवेली ।

उपोदकी तृतीया च वनजा वन्यजाह्वया ।
वन्याप्युपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा ॥

रानवेली ।

क्षुपोपोदकनाम्नी च बलिस्सा मूलपोतिका ।
मूलपोतिस्त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा ॥
बैलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ।

बसला ।

१. J1. omits this Verse.

३. T2. adds बल्या नूतनबलकरी । बैलपुष्टिकरी विद्यमानबलवृद्धिकरी ।

कुणञ्जरद्विदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कषायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पिचजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शैस्तात्यन्तमरोचके ॥

थोर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु - झरसीशाकं प्रकृत्य.

तिक्तं कटूष्णं दोषघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचनं दीपनं रुच्यं क्रिमिशूलव्रणापहम् ॥
झरद्विशरी झरा शूल्या पत्रिका झरपत्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

कपित्थपत्रा शकुला जातिचित्रकपत्रिका ।

स्थूलपत्रेत्यभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहमामयघ्नम् ।
दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च बह्वैः ॥
कौसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृदीपनश्च सः ।

बनकुसुम्भ ।

शतपुष्पादलं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकृद्गुचिकौरकम् ॥

सेउप ।

१. १. P1. P2. शकास्यन्त ।

२. T2. ad 18 विण्मूत्राश्रितवातादिवि कारहरि । आनवास्तज्ज नितोपपदाः ।

३. J1. धायकम् ।

तण्डुलीयकदलं हिमप्रशःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।

ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तांदुलजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।

कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुलजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातकफावहम् ।

कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्गुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र ।

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तमकोपनुत् ।

विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्गुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चौङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।

दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यातिसारजित् ॥

आवोती ।

घोला च घोलिका घोलिः कलं दुष्कफकारकः ।

क्षेत्रजा लघणा रुच्या चाम्बला वातकफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्बला रुक्षा रुच्यानिलापहा ।

रानघोल ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभूवसुकौ वर्ष्यौ कफमान्द्यानिलापहौ ।

शाके रुक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

भिद्रूळि वसु ।

१. Bh. omits this verse.

२. P₁. P₂. चागोरी

३. T₁. T₂. पुष्कम्भ ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
 क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥
 एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।
 भूतनिद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥

हरिणवेलिद्वय ।

स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
 शिशिरा वातपित्तासृग् दाहजिह्वलवर्धिनी ॥
 हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्पपस्त्ववरः स्मृतः ॥
 आसुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
 आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥
 भोपनी ।

वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषजित् ।
 वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विपदोषविनाशिनी ॥
 वासेनि ।

वृद्धदारुद्रयं गौल्यं पिच्छलं कफवातकृत् ।
 बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥
 दोन्हीफाञ्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला प्लीहशूलविनाशिनी ।
 वातहृदीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥
 आंवटवेलि ।

१. The revisor adds in the margin of a previous folio:
 'जीवन्ती त्रिदोषहन्त्री । खाडे कुष्ठी महाराष्ट्रभाषया ताक । कानडीभाषया हाल
 गुणकी पला ।'

२. J₁. स्वर्णजीवाभिका ।

३. P₁. P₂. दाहकृद् ।

४. J₁. वत्सदानी ।

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सराटेद्वय ।

सीतिवारस्तु सङ्गाही कषायोष्णस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरट् ।

शैणस्त्वम्लकषायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्तिकृद्वातकफनुज्ज्ञेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सर्प ।

अम्बष्टा सक्तपायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥

आंवाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कषाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हिणी ॥

पिपलगा ।

कौचमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलार्शश्शोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

कामोणी ।

१. J₁. सित्तारस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।

२. P₁ P₂. शाण ।

३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।

४. J. The revisor adds in the margin :—

अम्बष्टाम्बालिका माची कुची दन्तशठाश्लिषा ।

अम्लोऽम्लको आम्लकश्च वल्कलं तन्तुरूपधृक् ॥

आम्लकोऽपतमश्चोष्णः कटी पवनदोषजित् ।

मेध्यः शाकवरश्चैव वह्निवृद्धिकरः परम् ॥

अम्बष्टाचे शाकगुण ।

५. Bh. काकमानी ।

६. Bh. कटुकण्डूति ।

महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधिनी ।

गुल्मशूलोदरार्शोऽतिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुश्च मधुरा कटूष्णा च कषायका ।

दीपनी शूलगुल्मार्शश्मनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चुद्वय ।

कासमर्दश्च तिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।

अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

कासवदा ।

अजगन्धा कटूष्णा च वातगुल्मोदरापहा ।

कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥

तिलवणी ।

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमदो वातकफापहः ।

व्रणकण्डूतिकुष्ठार्तिदह्नुषामादिदोषनुत् ॥

तरवटा ।

१ द्वापान्तरसमुत्पन्नस्समहान् दद्गुहा परम् ।

काण्ठेतरवटा ।

प्रसारिणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।

अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥

चान्दवेलि । हीलमोचिकेति नामान्तरम् ।

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।

बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्यादायुःप्रवर्द्धिनी ॥

ब्राह्मी ।

ब्राह्मी तु सूक्ष्मपत्रान्या स्निग्धपत्रा जलोद्भवा ।

ब्राह्मी तिक्ता च सोष्णा च बलवातामदोषजित् ॥

वांवि ।

१. J1. omits द्वापा.....परम् । काण्ठे तरवटा ।

२. T2. adds the explanation : बुद्धिलोकव्यवहारदाक्षिण्यम् ।

ब्राह्मी शास्त्रीयव्यवहारे । मेधा धारणा ।

३. J1. बुद्धि ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कपाया
जीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

चीवलिघोल ।

गोलोमिका कटुस्निक्ता त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

महागोलोमिका तद्वत् । कामलीति उत्तरापथे प्रसिद्धा ।

पाथरी ।

मेच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

होनगुन्दा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या बान्तिकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रुक्षं गुरु च पित्तजित् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुम्भा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या ज्वरे हिता ।
व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता सार्द्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥
शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्शःपित्तगुल्मजित् ॥

कोथिबीर ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तशकोपिनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

मेथी ।

रुच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।
जयेदार्द्रं परं शुष्कं पत्रं वलयं त्रिदोषनुत् ॥

कालशाकः, करेपक इति कार्णाटकाः ।

१. J₁. omits महा.....प्रसिद्धा ।

२. P₁. P₂. मठाक्षी ।

३. J₁. पित्तहृत् ।

४. J₁. omits इति...प्रयोगधारिजातः ।

‘रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानाद्’ इति श्राद्धप्रकरणे
प्रयोगपारिजातः ।

गाङ्गेरुकदलं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।

मेदःशोफोदराशोमं वातलं ग्राहि पिच्छलम् ॥

कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्वगस्त्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।

श्रमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्त्यं नातिशीतलम् ।

नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥

श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदलं रुच्यं विषवीसर्पकुष्ठजित् ।

तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलममिकृत् ॥

अवृष्यं रोचनं रुक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥

रक्तागस्त्यपत्र ।

खादु विम्बीदलं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।

कामलापाण्डुतुण्डान्नं मेदःशुष्ककफप्रदम् ॥

बिंबीपत्र ।

पत्रं मुरणजं तीक्ष्णं रुक्षमुष्णं त्रिकापि च ।

कुमिश्लेष्मार्शसां पथ्यं तद्वज्जालं सरं गुरु ।

सूरणपत्रनाळगुणाः ।

श्रीवल्ली कटुकाम्ला च वातशोफकफापहा ।

तन्फलं तैललेपघ्नमैत्युष्णं रुचिकृत्सरम् ॥

श्रीकैकायीपत्रफलगुणाः ।

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः ।

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥

नालीक ।

१. Bh. शुक्ककफप्रदम् ।

२. J1. लघु ।

३. J1. P1. P2. मलयम्लम् ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥
फलम्बी ।

शीतिवारिशितिवरस्वस्तिकस्सुनिषद्यकः ।
श्रीवारकस्त्रिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटशिशुः ॥
चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥
चतुष्पत्री ।

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषग्रहापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥
सुणसुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥
मूलकपत्र ।

यवान्नीलाकमाश्रेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥
बोवापत्र ।

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानाँष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥
सेर इति नाशया । निवडिन्न ।

पर्पटो हन्ति पित्तालं ज्वरतृष्णाकफभ्रमाञ् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥
पित्तपापडा ।

१. All Mss. other than J₁. omit this verse.

२. J₁. omits the name 'चतुष्पत्री' ।

३. P₁. P₂. नाचञ्छीतिका ।

४. J₁. omits the name निवडिन्न ।

रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुदन्तशोथकृत्

चणकपत्र ।

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाठाण्याचीं पत्रे ।

कान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकषायका ।

केना ।

धन्वन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममलं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छयामलशाकूटं तु

मन्दाग्निविण्मूत्रविवन्धहन्तुं ।

चामकुरा । अहू महाराष्ट्राः ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

१. Bh. adds before कलायशाकं etc.—

चणकारलकमलम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् ।

लवणानुरसं रुच्यं शूलजीर्णविवन्धनुः ॥

आंव चण्याची ।

२. J₁. transposes the portion कान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अग्र—section which comes after the next section in (p. 77)

Bh. कीना कफघ्नी ।

३. J₁ विवन्धहारि ।

४. T 4. adds the explanation: दुर्नामकं, कन्ततीति कृत्, अर्शाण्य-
मित्यर्थः । इयमं कृष्णम् ।

५. Bh. has आन्त्रेषु चामकुरा इति ।

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तास्रदाहकृच्छ्रघ्नं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशाकुर ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरविल्वान्कुरास्सराः ।
शतावर्यङ्कुरास्तिक्ता घृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अग्राणि प्रासिद्धानि ।

अथ फलानि ।

शूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विष्मूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम् ।
घृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कूश्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो बल्लीफलानां पुनः ॥

पित्तनुत्तत्र कूश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कूश्माण्डम् ।

१. J1. करीरमाध्मातकरं ।
२. J1. reads: इत्यङ्कुराः ॥
३. J1. reads: अग्रं वेत्राग्रादिः । आह वागमटः—वेत्राग्रं बृहती वासा इति
४. रेतोविकारिणाम् ।

हृजरी शीतला रुच्या दाहपित्तासदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौर्या जाज्यहा सूत्ररोधनुत् ॥

तथा—

बालं हृज्रिकाफलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं
तृष्णादाहनिवर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥
वीर्योन्मेषकरं लघु प्रबलदं भ्रान्तिभ्रमिध्वंसनं
पक्वं चेत्कुक्कते तदेव मधुरं तृड्दाहरकं गुरु ॥

देवडांगरं ।

दृष्यं दाहश्रमविशमनं सूत्रवृद्धिं च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं षड्भुजं वीर्यकारि ।
तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके
निष्पक्वं चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

षड्भुजाकर्कटी, मालवे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्ता च कफपिचजित् ।
रक्तदोषकरा पथ्या सूत्ररोधातिनाशिनी ॥

किञ्च—

सूत्रावरोधशमनं बहुसूत्रकारि
कृच्छ्राश्मरीप्रमथनं विनिहन्ति पित्तम् ।
वान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

काकडी ।

१. Bh. adds:— काळा भोंपळा इति भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तारुण्ये । किञ्चिदम्लं स्वल्प-
तिक्तम् ।

३. J1 पथ्या ।

४. Bh. मधुकर्कटी P1 P2 T1 T2 omit this word.

त्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।

अमपित्तविदाहार्तिवान्तिहृद् बहुमूत्रदम् ॥

तौसीकाफडी, कोकणे प्रसिद्धा ।

एवोरुक् पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।

सन्तोषमूर्च्छापहरं च तृप्तिदं वातप्रकोपाय घनं सुसेवितम् ।

मलांचे वालुफ ।

वालुकी मधुरा शीताश्माना हृद्या श्रमापहा ।

सारदचिभिंट ।

बाल्ये तिक्ता चिभिटी किञ्चिदम्ला

गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।

शुक्लातिक्ता श्लेष्मवातारुचिघ्नी

जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेल्सेव ।

सृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।

पित्तकृत्पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।

मधुरा तृप्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वालुफ ।

दिण्डिशोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।

सुशीतो वातलो रुक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिंडसे ।

१. Tr. Bh. add the expansion: शुक्ला अतिपक्वा । अतिष्ठा निःशेषगततिष्करसा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

२. P१ P २. पितृहृत् ।

३. P1. दिंडसे P2. दिण्डसे . J1. दिण्डसे ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिवलप्रदा ॥

गोरक्षतुंवी ।

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् ।
वृष्या वातप्रदा वैद्य बलपुष्टिविवर्धिनी ॥

दूधभोंपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गळं दन्तशोथं धनुर्वातं च नाशयेत् ॥

भोंयतुंवी ।

कलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
वृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥

कलिङ्गडे ।

खर्वुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
तेषु यैचाम्लमधुरं सक्षारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकुच्छकरं परम् ॥

खर्वूज् ।

हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराभ्मानवातकृत् ।
वृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशातकी राजपदप्रपूर्वा मद्यालये पित्तगदे च युक्ता ।
श्रमे क्लमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या ॥
पारसादोढका ।

१. T2. adds पत्रा भोंपळा । Bh. पत्रा भोंपळा पर्वतीया ।

२. Bh. adds कटु भोंपळा ।

३. J1. सचाम्लमधुरम् ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।

मेहे हिता सदा पथ्या पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥

शिरादोडका ।

फलानि माषयद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

कुहिरीद्वय ।

पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।

बलपुष्टिकरा पथ्या ज्ञेया दीपनपाचनी ॥

पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥

चतुरङ्गपरवरं ।

चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।

शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

पटबलेम् ।

असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तजित् ।

व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥

खड्गशिखी ।

निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायमधुरौ रसे ।

कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ ॥

सङ्गाहि समवीर्यं स्यादीषच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।

दोन्हीषेवडे ।

१. All mss. other than J₁. read only पखरं ।

२. T₂. चिचिण्डो.

३. P₁. P₂. T₁. J₁. खड्गशिखी.

४. T₂. रुचिदायकौ .

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कक्वतजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेगा ।

रूक्षातिपित्तकृद् गुर्वी वातला गौरवाकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यशौविकारिणाम् ॥
वाकुची, गोषारी ।

शीतं शिमुफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वर्ण्यं दुर्नाममेहजित् ॥
शिमुफलं श्वेतम् ।

शिशु रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्यक्रिमिशोफजित् ॥
रक्तशिशु ।

वातादिदोषनुद्धत्यं मूलं तंस्योष्णमैधिकृत् ।
शिशुमूलम् ।

शिशुपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिप्रणुत् ।
चक्षुष्यं शुक्रलं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥
इति शिशुः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफक्रिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्व्रणे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

१. T₂. वातकृद् .
२. J₁. omits this verse.
३. P₁. Bh. अमिजित् .
४. J₁. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःश्लेष्मकरं वल्यं तृड्दाहानिलपित्तजित् ॥
लवणादियुतं रुच्यं मध्यपक्वं तथा गुरु ।

फणस अपक्व ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।
श्रमदाहविशोषनाशनं रुचिहृद् ग्रहि च दुर्जरं परम् ॥
पक्वपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्धीजं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफावहः ।
पनसबीज ।

विशेषात्पनसं वर्ज्यं गुल्मभिर्मन्दबद्धिभिः ।

१. Bh. adds after फणसः —

मदनपालनिषण्ठौ —

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
वल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ॥
गुरुणि बहुवर्चांसि स्रष्टुमूत्राणि तानि च ।
मधुरास्तस्य पित्तघ्नाः वृष्याः श्लेष्मानिलापहाः ॥

२. P1. सुपिच्छलत्, T2. सुपिच्छलम् .

३. P1; P2. रुचिकृ । ।

अथ पनसावर्तः ।

पनसस्यातिपक्वस्य मज्जा कटविभाषितः ।

घर्मशुष्कमिमं प्राहुः पनसावर्तमित्यथ ॥

तद्गुणाः फलवत्किञ्चिच्छुता गुणयोगतः ॥

फनस पोळी ।

लकुचः क्षुद्रपनसो लकुजो डहुरित्यपि ।

आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृतथा ॥

मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत् ।

शुक्राग्निनाशकं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपकं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत् ।

कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकं च तत् ॥

वडहर ।

तुण्डी तु मधुरा पित्तश्वासकासकफापहा ।

असृग्ज्वरहरा रम्या कासजिद् गृहविम्बिका ।

गौडतोण्डली ।

तिक्ता स्वादुहिमा निंबी वातपित्तासशोफजित् ।

छर्दिनी कामलापाण्डुश्वासशोपज्वरापहा ॥

कडुतोडली ।

कारवल्ली सुतीक्ष्णोष्णा दीपनी कफवातजित् ।

अरोचकहरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥

तथा —

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफपित्तजित् ।

तिक्तं रुच्यं ज्वरश्वासकासगुल्महरं लघु ॥

१. J₁. omits अथ पनसावर्तः..... फनस पोळी ।

२. P₁ ण्डी न्मधुरा P₂. तुण्डी तन्मधुरा ।

३. P₁ P₂ कडु तोण्डवली ।

तथा —

महावल्ली बद्धविट्का स्वाद्री गुर्व्यग्निपित्तजित् ।
श्वेतवल्ली विषहरा प्रसूतिक्लेशनाशिनी ॥

तथा —

तीक्ष्णोष्णं दोषजिह्वल्यं कारवेष्टं विषापहम् ।
प्रसेकश्वासकासारशःक्रिमिकुष्ठज्वराञ्जयेत् ॥
कारली ।

कैकोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशिनी ।
वातघ्ना पित्तहृच्चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥
करटोली ।

कडहुश्ची कटूष्णा च तिक्ता च रुचिकारिणी ।
दीपनी योनिदोषघ्नी गर्भस्त्रावविषापहा ॥
कडहुश्ची ।

स्वादुपाकरसं शीतं पिच्छलं वातपित्तजित् ।
श्लेष्मलं सृष्टविष्मूत्रमनक्ष्यं गुरु वृंहणम् ॥
स्थौल्यं वृष्यं क्रिमिकरं महन्महतिकाफलम् ॥
थोरवागे ।

१. J₁. कारवल्ली ।

२. J₁. Rvisor adds in the margin on this subject :—

सर्वरोगहरं पथ्यममृतं वृंहणं लघु ।
कैकोटकीफलं रुच्यं मधुरं तन्निदोषनुत् ॥
ब्रह्मा निर्मथ्य देवानाममृतं दत्तवान् पुरा ।
मर्त्यानामिह कैकोटीफलं दत्त्वाऽभवत्सुखी ॥

पाठान्तरे —

हृद्यं रोचनमग्निदीपनकरं कैकोटकीनां फलं
चक्षुष्यं व्रणिनां हितं क्षयवतां शुष्मातुराणामपि ।
कासश्वासहरं प्रमेहदमनं दोषत्रयध्वंसनं
किञ्चित्तिक्तरसं ज्वरघ्नमुदितं रोगेषु चार्त्तं हितम् ॥

कोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं बृंहणं गुरु ।
 पित्तघ्नं ग्रीणनं जाड्यं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥
 नीलवृन्ताक ।

त्रिदोषशमनं पथ्यं सुखादु कटु दीपनम् ।
 सर्वव्याधिहरं हृद्यशृण्णं फार्तारिकाफलम् ॥
 डोरलीवांगी ।

रुच्यं स्वयं ज्वरश्वासकासार्षस्सर्वरोगजित् ।
 हृद्यं कटु रसे पाके क्षुद्रं वार्ताकिकाफलम् ॥
 सूक्ष्मवांगी ।

चित्रफला कण्टकिनी महती कट्फला तथा ।
 मिश्रवर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥

द्याकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
 वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
 बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वर्तिषु निन्दिता ॥

सर्ववांगी ।

बालं पथ्यं त्रिदोषघ्नं मध्यमं पित्तवर्धनम् ।
 पक्वं श्लेष्मकरं विद्यात् समस्तं बृहतीफलम् ॥
 डोरली ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
 श्वेतडोरली ।

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासनुत् ।
 प्रतिश्यायार्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥
 रिङ्गणी ।

१. J1. omits डोरलीवाङ्गी and the next verse, possibly due to the scribe.

२. J1. वृत्तफला ।

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
दहनवदनपक्कं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
हरति पवनसङ्घं श्लेष्महन्तु प्रसिद्धं
जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरिषम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
कफभेदानिलासमप्रत्यर्थं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
भरीत ।
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
तदर्शस्सु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥
श्वेतवृन्ताक ।
भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ।
भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
पुष्पं तृदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
पर्णं च शूलघ्नमनं कदलीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापक्कफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
पित्तास्रप्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

१. T₁; J₁. कफभेदानिला, Bh. कफभेदोऽविला ।

२. J₁. पित्तं चाजपिलर्ध्वम् ।

सद्यः शुक्रविबुद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्तामौ सुखदं कफामयहरं सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

महारम्भाफलं शीतं तुष्टिपुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदली ।

स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कटकेली ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च बल्याऽऽग्ने दीपनकारिणी च ।
तृषापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहघ्नं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेली ।

गिरिकदली हिममधुरा बलवीर्यविबुद्धिदायिनी रूचिरा ।
तृदपित्तदाहशोषप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

वैनकदली ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
मेहं पित्तं तृषां हन्ति बृंहणं वातलं लघु ॥

कौलकेलि ।

-
१. J₁. कफामयकरम् ।
  २. All Mss. other than J₁. omit this name.
  ३. J₁. रुच्या ।
  ४. All Mss. other than J₁. omit this name.
  ५. All Mss. other than J₁. omit this name.

सुगन्धा कृष्णरम्भा च शैलरम्भा यथोत्तरम् ।
निन्दिताः फलमासां तु कषायं मधुरं गुरु ॥
रम्भाफलत्वकडुका तिक्ता पित्तहरा लघुः ।

इति कदलीगुणाः ।

करमर्दस्सतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः ।
पक्वलिदोपशमनो रुचिघ्नो विषनाशनः ॥

करवंदे ।

कषायमधुरो रुक्षस्तिन्दुकवलेष्मकारकः ।
संग्राही दुर्जरो जिह्वाजाघकारी जडो गुरुः ॥

टेमरं ।

अश्वत्थवृक्षस्य फलानि पथ्या-
न्यतीव हृद्यानि सुशीतलानि ।
निशन्ति पित्तं सह शोणितेन
दाहं तृषां छर्दिमरोचकं च ॥

पिपरे ।

औदुम्बरं फलमतीव सुशीतलं च
सद्यो निवारयति शोणितपित्तमुग्रम् ।
पथ्यं विषे विषमपित्तशिरोविकारे
नासाग्रवृक्षरुधिरे च विशेषतस्तु ॥

तथा —

औदुम्बरं कषायं स्यात् पक्वं तु मधुरं हिमम् ।
क्रिमिहृत् पित्तरक्तघ्नं मूर्च्छादाहतृषापहम् ॥

उर्वरे ।

१. Bh. adds after this:

रम्भासारश्चीतलो नाति तिप्त्रो

तृह्दाहघ्नो मूत्रहृच्छ्रतिघ्नश्च ।

मेहान् हन्ति स्फोटकं पाचयित्तं

रक्तचापं सोमरोगं विहन्ति ॥ इति कदलीसारगुणाः ।

मुष्ककः कटुकोऽलश्च रोचनः पाचनः परः ।
प्लीहगुल्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥

मौर्वे ।

श्लेष्मान्तकः कटुहिमो मधुरः कपायः
स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिशूलहारी ।
आमालदोषमलरोधनद्रवणार्ति-
विस्फोटशान्तिकरणः कैफहारणश्च ॥

तथा —

केश्यस्सतिक्तो लक्षोष्णो मधुरस्तुवरः कटुः ।
विषवीसर्पविस्फोटव्रणपित्तकफप्रशुत् ॥
फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
कपायं कटुकं पाके अग्निपित्तकफास्रजित् ॥
तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं शुल ।
विष्टम्भि वृंहणं रुधं वातपित्तकफास्रजित् ॥

मौकरे सेळवंदी ।

भूकर्चुदारो मधुरः क्रिमिदोषनिवारणः ।
वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः स्वर्णमारकः ॥

गोधणी ।

अथ नारिकेलः ।

नारिकेलो गुरुस्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।
अर्धपक्वस्तृषाशोषश्मनो दुर्जरः परम् ॥

नारेल ।

१. P₁, P₂, T₂. add the explanation द्विधा— पक्वोऽपक्वश्च ।

२. J₁. कफकारणश्च ।

३. P₁, P₂. भूकर्चुरोऽतिमधुरो ।

मधुरं मधुनारिकेलमुक्तं शिशिरं दाहदृष्टिपित्तहारि ।
बलपुष्टिकरं च कान्तिप्रदं कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्विकं नारिकेलीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारजनसमानमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं जमयति कुरुते चारु कान्ति बलं च
स्थैर्यं देहस्य दत्ते घनममृतकलावर्धनं पित्तनाशि ॥
सोह कोङ्कणे प्रसिद्धः ।

कर्वूरं नारिकेलस्य स्निग्धं गुरु च दुर्जरम् ।
दाहविष्टम्भदं रुच्यं बलवीर्यविवर्धनम् ॥

खोबरे ।

[इति नारिकेलः ।]

पूगं गुरु हिमं रुक्षं कषायं कफपित्तहृत् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥
आर्द्रं तद् गुर्वाग्निप्रदिग्दं वह्निदृष्टिहरं स्मृतम् ।
स्निग्धं दोषत्रयञ्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥

पूगफिल ।

सिन्दोऽलं कफनातपित्तजननं रक्तातिसारापहं
पामाकुष्ठमगन्दरामशमनं तीव्राश्वरीभेदनम् ।
हृद्रोगेषु हितं सदा बलकरं कामाग्निसन्दीपनं
कासक्षीणविरेचने ज्वरगदे शस्तं च सिन्दीफलम् ॥
सिन्दोळी ।

ईषत्कषायमधुरा वातापित्तनिवर्हिणी ।
बलया वृण्या च हृद्या च विशेषादुत्तमी गुरुः ॥

उत्तमी ।

खर्जूरौ रक्तपित्तं शमयति मधुरः स्वादुपाकेऽतिशीत-
 स्तृष्णाशोषापहन्ता विषममदरुजाश्वसिध्मापनोदी ।
 स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाग्निहन्ता
 रुच्यो हृद्यो नितान्तं श्रमजनितकृजं हन्ति सन्तर्पणेन ॥
 खर्जूर ।

दाहघ्नो मधुरोऽक्षपित्तशमनस्तृष्णातिशोषापहः
 स्निग्धः श्वासकफश्रमोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
 बहेर्मान्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्ते बलं
 स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाख्यखर्जूरकः ॥
 पेंडखर्जूर ।

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कालवातकफपित्तविनाशि ।
 ग्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥
 दाडिमं द्विविधमीरितमायैरम्लमेकमपरं मधुरं च ।
 तत्र वातकफकारि किलाभक्तं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥
 दाडिम ।

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीतपित्तादिदाहजित् ।
 मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥
 द्राक्षे ।

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
 दाहमूर्च्छान्ज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशिनी ॥
 गोस्तनी ।

१. J₁. has this verse as follows

दाहघ्नी मधुराक्षपित्तशमनी तृष्णातिशोषापहा
 शिध्माश्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
 बहेर्मान्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
 स्निग्धा वीर्यविवर्धिनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥
 पिण्डखर्जूरी ।

२. J₁. शीतपित्तादिदाहजित् P₁. P₂. शीतपित्तातिदाहजित् ।

३. J₁. omits this verse.

अञ्जसा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृत्तासनाशिनी जनवल्लभा ॥

द्वीपद्राक्षे ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पितासकोपग्रदं
मध्यं चाद्वरसं दृशान्तरगतं रुच्यं च वाह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तुष्णाम्बापित्वाहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

अपि च ।

शीता पितासदोषं दमयति मधुरा स्निग्धपाकातिरुध्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविपशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाध्मानश्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा संक्षीणवीर्यानपि मदनकलकैलिमुक्तान् विधत्ते ॥
द्राक्षा, अव्यमिति नामान्तरम् ।

आमं भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं शुभ्र ।
अन्नप्ररोचकं हृद्यं श्रमकुमनिवर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहृत् स्वादु रसमातपदोषनुत् ॥

अनानस ।

कर्मारकोऽम्ल लण्णाश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लस्स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरस ।

-
१. J. दृशान्तरगतम् ।
  २. Bh. शमयति ।
  ३. J1. सुक्षीण ।
  ४. कैलिबुध्यान् ।
  ५. द्राक्षागुणः ।
  ६. J1. omits this verse; P1, P2. आमं तु कैतकं रुच्यं Bh; आमं
तु कैतुकं रुच्यं ।

अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु ग्रीन् हरेदोषान् ।
देशेषु शुद्धलानां बहुलं तच्छभ्यते लोकैः ॥

अमृतफल ।

अथ वदराणि ।

वदरं मधुरं कपायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेव ।
कफकृत् पयनातिसाररक्तश्रमशोषार्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजवदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषभ्रमानपहरति ॥

रायनोरे ।

भूवदरी मधुराम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्ताक्षकारिणी रुच्या ॥

भूवदरी ।

लघुवदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।
क्षिप्तं च जन्तुकारकमीपत्पित्तादिदाहशोषघ्नम् ॥

शुद्धवदरम् ।

पत्रं तु वादरं लेपे ज्वरदाहविनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्राभयापहम् ॥

वदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पवनघ्नम् ।
कण्ठशोधनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पचनं च ॥

किञ्च —

वालं पित्तमरुत्कफप्रदमलं मध्वं च तादृग्विधं
पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तत् पुष्पाति पुष्टिं वलम् ।

१. J₁. अथ वदरगुणाः ।

२. T₂. भजान् हरति ।

शूलाजीर्णविवन्धमासृक्तकफश्वासातिभग्दाग्निजित्
कासारोचकशोफैशान्तिदमिदं स्थान्मातुलजं सदा ॥

त्वक् तिक्ता दुर्जरा स्पात् किमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्ण
सूलं पित्त(प्रकोप)प्रशमनमखिलारोचकं च गौतमम् ।
वातातिं कण्ठदाहं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्बं
बीजं तिक्तं कफार्थः श्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम् ॥

माहोलज ।

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।
स्यादामदोषनिमिनाशकारी कफापहः श्वातनिषूदनश्च ॥

वनमाहोलज ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिथिरा दाहनाशिनी ।
त्रिदोषशमनी रुच्या हृष्या च गुरुदुर्जरा ॥

मधुकाकटी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्बं गुरुष्णं चैव रोचनम् ।

नारङ्ग ।

चौतामं किमिशूलघ्नं वर्यं भ्रमहरं परम् ।

वाताम, उत्तरे प्रसिद्धम् ।

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं
गुल्मामवातहरमसिनिषृष्टिकारि ।

चक्षुष्यमेतदथ कासकफातिंकण्ठ-

विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥

निम्बू ।

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तहृ
पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं बह्वैर्विबुद्धिप्रदम् ।

१. J₁. श्वासाग्निमन्दा ।

२. J₁. शोफशान्तिद ।

३. T₁. gives a note: हन्तीति शेषः in the margin,

४. J₁. वातामकिमि ..... परम् ॥ नारिङ्ग

पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तासदोषापनुद्
वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

जम्बीर ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत् ।
शोषघ्नस्तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

साखरनिम्बू ।

अम्लवेतफलं चोष्णं तीक्ष्णं स्निग्धं च दीपनम् ।

बद्धमूलानपि व्याधीन् भिन्धाद्वज्रं गिरीनिव ।

संशूलानाहविष्टम्भान् जयेद्वातकफामयान् ॥

अम्लवेतसमम्लं च तीक्ष्णोष्णं भेदनं कृच्छु ।

दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तासदूषणम् ॥

रुक्षं विण्मद्यदोषघ्नं हृद्गोमाश्रमानशूलजित् ।

हिध्मानाहानिलम्बासकासशूलवमिप्रणुत् ॥

द्रवीभवत्यजामांसं मलवस्त्रं सितं भवेत् ।

चणकाम्लोपमं स्वादु साम्कं स्यादग्निदीपनम् ॥

अम्लवेतस ।

साराम्लमासवातघ्नं कफपित्तकरं गुरु ।

साराम्ल ।

चौरं स्वादु कषायाम्लं रुक्षं गुर्वाक्ष्यशोधनम् ।

विशदं रोचनं हृद्यं शीतलं ग्राहि वातलम् ॥

छर्द्यसूक्कफपित्तघ्नं विष्टम्भाश्रमानबन्धनुत् ।

चोरनिम्बू ।

कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।

वृष्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥

किञ्च —

कपित्थयाममश्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वातलम् ।
दोषत्रयहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंवीट ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवृषीमेहशोषघ्नं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्वं तुवरशीलवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमस्त्रार्शःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रुक्षं स्वाद्वम्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥

चारोळया ।

क्षीरिकायाः फलं वृष्यं वल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

खिरणी ।

१. P1. P2. प्रमीमेह ।

२. P1. बलवर्धनः ।

आम्रातकं कषायाम्लमां हृत्कण्ठकर्पणम् ।
 पक्वं तु मधुराम्लारुचं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥
 आंवाहं ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्का तु मधुराम्लिका ।
 वातघ्नी पिच्छदाहास्रकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्वाद् भेदि विष्टम्भवातजित् ।
 पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥
 शोफपाककरो लेपे व्रणदोषविनाशनः ।
 चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥
 तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।
 इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सङ्ग्राहि स्निग्धं वैल्वं तु कोमलम् ।
 तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥
 कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
 काञ्जिके संस्थितं विल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥
 हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥
 विल्वफल ।

संछकी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
 कुष्ठास्रकफवाताशोव्रणदोषार्तिनाशिनी ॥
 सौलफल ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
 कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥
 काकडे ।

-
१. J1: Bh लेपो ।
  २. P1. T1. सच्छकी. P2. मच्छकी ।
  ३. J1. सादल ।

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्तिदोषक्षमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जावूल ।

विकण्टकः कषायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिप्रदः ।
दीपनः कफहारी च वल्लरङ्गविधायकः ॥
हंसीफल, वारतोंडे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्याद्रिमरिचं वातहृत्कफकुद् गुरु ।
आद्रिमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छेद्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमित्रिगान् ॥
तस्य पुष्पं तु तुवरं वातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कषायोष्णं कटुकं रसगाकयोः ॥
विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।

नेपती ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं गुरु विष्टम्भि रुच्यं चार्णं परं स्मृतम् ॥

फांवेट ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।

दोडी ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृतप्लीहोदराशोभं कटुकं दीपनं परम् ॥

एरण्डफल ।

तूदं गुरु सरं चाम्बलप्रामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्वं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तूत ।

कर्कटं तुवरं साम्लं गुरूष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्महृत्पक्वं नास्यपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकरणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वह्निपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्वं तु मधुरं कषायं कफवातजित् ॥

तोरणं ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी स्मृता ।

स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या चामृता मता ।
पञ्चास्त्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ॥
त्र्यस्त्रां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलमवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राहये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा दुधैः ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी धतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगाजित् ॥

स्याच्चैतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रापयन्निमिषां वदन्ति ।
इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावाज्जात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यः ।
कालयोगात्स्वयं पद्मा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि ।
निमज्जयेद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्षता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।
जन्तुदिग्धां दावदग्धां जले पङ्के स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिन्नां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।
स्वाद्वस्त्रभावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।
मज्जत्वक्स्नायुमांसास्थिस्थिताः पञ्चामयोद्भवाः ॥

स्वादुकट्वस्त्रित्कारुयाः कषायाः क्रमशो रसाः ।
पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्रुपुः ।
हरीतकीति सा प्रोक्ता लकतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु वृष्णायां हनुस्तम्भे गळग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे शुर्विण्यां नैव शस्यते ॥

१. P₁; P₂; T₂. दोषे नवज्वरे T₂. Gives another reading also. शोषे नवज्वरे इति केचित् ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः ।
धन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवे भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यर्क्षं केचन वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रूक्षं लघु कासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमास्तनाशनः ॥

व्याहरे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं वल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तलम् ।

अकरोटे ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वाताममज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लकफकुचेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेवं समीरापित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥
सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।
बीजं स्वादु रसे पाके मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
पक्वं तालफलं पित्तं श्लेष्मण्यक्तविवर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्त्राभिष्यन्दशुक्लम् ।

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।

श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सखेहमधुरस्तरः ॥

तालजं तरुणनीयमतीव प्राणिनां मदधिकारकरं तु ।

अम्लभावमुपयाति यदा तत्पित्तकृतपवनदोषहरं च ॥

तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।

सुपक्वं रुचिकृदाते दितं न कफकृतपरम् ॥

सीताफलम् ।

अथाग्नप्रकरणम् ।

आग्नः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोष्णकरश्च बालः ।

पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च ॥

वालाग्न्या ।

अपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्थि तादृक्

पक्वं दोषत्रितयशमनं सुष्ठु पुष्टिप्रदं च ।

दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि

ख्यातं तृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाग्नमहाराजाग्नरसाम्लभेदात् ।

राजाग्न्याः कोमलास्सर्वे कटुवम्लाः पित्तदाहकाः ।

सुपक्वास्स्वादुमाधुर्यपुष्टित्रीर्यवलप्रदाः ॥

तत्राग्नेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसोच्चयात् ।

गुणाधिक्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासातिपित्तप्रदं

मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहशम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं धृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।
रुच्यं सङ्गाहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥
अतिसारहरं पित्तप्रमेहकफनुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥
पक्कं तु मधुरं धृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहरं परम् ॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ॥
रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद् वातपित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बलयो गुरुर्वातहरस्सरः ॥
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा —

वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्कस्य सहकारस्य कंठविस्तारितो रसः ।
घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्नातक इति स्मृतः ॥
आम्नावर्तस्तृपाच्छर्दिवातपित्तहरस्स्मृतः ।
रुच्यस्त्वर्पाशुभिः पाक्काल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥

आम्नपोळी ।

आम्नवीजं कपायं स्याल्लघ्वतीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥
आम्नस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्नप्रकरणम् ॥

कोशाम्नमम्लमनिलापहरं कफार्ति-
पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।
पक्कं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं
कण्ठतियुक् च रुचिदीपनपुष्टिवर्धम् ॥

कोशाम्न, आंबसोल ।

पिण्डारं शीतलं वर्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।
पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारै ।

वातकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।
तदेव पक्कं मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥

पोपया ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
वित्त्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

१. T2. रुच्यः शीतांशुभिः ।

२. T1., J1. omit this name, P1. P2. आम्मोल ।

३. J1. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।
 फलं हिमादिदुर्वातव्याळकीटादिदूषितम् ॥
 अकालजं कुभूजं च पाकातीतं न भक्षयेत् ॥
 इति फलवर्गः ॥

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिभ्रणार्तिनुत् ।
 लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥
 काण्डवेलि ।
 रुच्यं रूक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।
 ईषत्कषायं स्वादुसपित्तप्रदरमेहजित् ॥
 प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम् ।
 बालदण्ड ।
 तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नाळं वातश्लेष्मभ्रणापहम् ।
 कटु क्रिमिहरं कण्डुकुष्ठं रुचिकारकम् ॥
 सर्पपनाल ।
 सर्वे संस्वेदजाश्शीताः दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।
 गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मासयप्रदाः ॥
 भृङ्गच्छल्ली कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपनी ।
 भोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहन्याद्विल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां वभिम् ।
 विल्वपुष्पम् ।

१. P₂. वातघ्नं ।

२. P₁. पित्तल ।

श्रीपर्णीकुसुमं शीतं तिक्तं सङ्घाहि वातलम् ।

कषायं मधुरं पाके पित्तास्राद्युदरापहम् ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुमं हृद्यं कषायमधुरं हिमम् ।

हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पे ।

निर्गुण्डिपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिभिवातकफापहम् ।

गुल्मप्लीहारुचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पे ।

पुष्पमाखुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधूकं मधुरं शीतमहृद्यं वृंहणं गुरु ॥

माधूकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशकं तु घृतसैन्धवस्राधितम् ।

प्रदरं नाशयत्याशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।

कफपित्तास्राजिद् घ्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलान्धकम् ।

क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोब्रजसम्भवाः ।

नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलं इति वाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवक इति यावत् ।

इति कवकानि ॥

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र —

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं वातजिह्वं गुरु ।
पित्तश्लेष्मकरं बहिमान्यकारि विहारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं वैष्णवं हरितं वातपित्तजिह्वं ।

तोण्डल्याचै ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यप्रिहृत् क्रिमिश्लेष्मकुटुजित्कारवेलकम् ॥

कारल्याचै ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कपायकटुतिक्तोष्णं रुक्षं गुर्वभिसादनम् ॥
वातघ्नं च ....

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्यपत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गवेरं सलवणं स्तम्भशोफानिलापहम् ।
जिह्वाजाड्यहरं वृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥
जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गवेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहकण्ठरोगहरं परम् ॥
आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नप्रदिग्म् ।
आर्द्रचिञ्चाफलैर्युक्तं दीपनं कफकोपनम् ॥

बालार्द्रकस्य ।

शैङ्गवेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानादार्शतां पथ्यं वृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

प्रौढार्द्रकस्य ।

गजकर्णकिन्दमवं तीक्ष्णोष्णं शीति नावहम् ।
कटुकं कफघातघ्नं त्रिपंथीसर्वकुष्ठनुत् ।
प्रशस्यते पाण्डुशोफक्रिम्यानाहवर्णार्शसाम् ॥

गजकर्णभवम् ।

कूश्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
वातपित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूश्माण्डजम् ।

असिशिम्बेश्च फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
अग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशिवीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गवेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पटुयुग्वातदोषनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभवविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्चकलैस्सुसूक्ष्मै-
श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुसंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् निकारान्
मान्द्यं कुशानोरतिमारुतं च ॥

माङ्गीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्कैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उत्ततीभवम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नीरसं कटु ।
वृष्णाग्निजननं सातिसारश्लेष्मविनाशनम् ॥

जलपिपलीभवम् ।

कदलीफलसम्भूतच्छलिभिः खण्डयः कृतैः ।
सूक्ष्मं हरितकं सर्वसम्भारैर्वातपित्तजित् ॥

कादलछलीजम् ।

सारिवाहरितमूलखण्डितै-
निर्मितं हरितकं समीरणम् ।
हन्ति सर्वकफजान् महागदान्
पीतमत्यनिलवृद्धिकारणम् ॥

वनमाङ्गणमूलजम् ।

त्रपुसाज्जातहरितं नानाविधकफामयान् ।
करोति कृच्छ्रदोषार्तिं सम्भारसहितं जयेत् ॥

सर्ववालुकानाम् ।

महाबदरसम्भूतं साम्लं हरितकं जयेत् ।
मन्दाग्निं वातरोगं च शिरोरोगैककारणम् ॥

महाबदरजम् ।

हरीतकं परं हृद्यं स्वादु कोशातकीभवम् ।
फलोर्ध्वदंष्ट्रसम्भूतनिःशेषव्याधिदोषजित् ॥

दोढक्याचै ।

पथ्यं पटोलहरितं क्षाराम्ललवणान्वितम् ।
कफपित्तहरं रुच्यं किञ्चिद्गुरु समीरजित् ॥

पटोलभवम् ।

इति हरितप्रकरणम् ॥

अथोपदंशाः ।

तत्र —

स्वाद्वम्लं विशदं हृद्यं तक्षिणोष्णं भक्तरोचनम् ।
स्निग्धं सुगन्धं नारङ्गं बल्यं श्लेष्मानिहन्त्रिणीन् ॥

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वग्निकृत्सरम् ।

नारङ्गम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।

रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

तृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिश्वासक्रिमिप्रणुत् ।

वातश्लेष्मविवन्धघ्नं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥

पुष्टिकृत्तर्पणो वृष्यः श्रमतृड्दाहदोषजित् ॥

मधुजम्बीरभवम् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बुकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।

वर्ण्यं रुच्याग्निकृत्पक्वं कण्ठरुक्च्छर्दिकासजित् ॥

बालं त्रिदोषास्रकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तित्ता कटुका स्निग्धा मातुलङ्गस्य वातजित् ।

श्लेष्मघ्नी क्रिमिजिद् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।

शीतलं श्लेष्मलं वातअमृतृड्दाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ।

हन्ति शोफानिलश्लेष्मविवन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शश्शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ।

महालङ्ग ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।

वातपित्तहरं रुक्षं पीनसारुचिकृद् गुरु ॥

बालात्र ।

क्षुद्राग्रं बालम्लोष्णं कटु पाके समीराजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राग्रम् ।

लवणाम्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाम्रफलम् ।

माविकाम्ला कपायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्यामिदीपनी वर्ण्यां व्रणे कण्ठाग्रये हिता ॥

आवाडे ।

हृद्यं तिक्तं ज्वरश्वासकासकण्डूतिकुष्ठजित् ।
कफपित्तरुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु विष्टम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्कस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफक्रिमीन् ।
घ्नीहगुल्मश्वासकासकण्डूदुर्नामपीनसान् ॥

द्विक्काऽरुच्यान्त्रशालाशोमदोल्बणविषान् जयेत् ।

अलर्कः, मूलसोंडेकाई । गोरखिरिंगणीति महाराष्ट्रः ।

अक्षीयस्य फलं तिक्तं कषायं कफवातजित् ।

वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

व्याहडे ।

कपायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।

पित्तास्रमेहतृशोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥

पक्वं तु कतकं तिक्तकषायं स्वादु पिच्छलम् ।

चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्ततृड्विषमेहजित् ॥

चिलबीज ।

बालं वैल्वं लघु ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कषायकम् ।
वातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारगुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तत् स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

विरुक्फल ।

धात्री पथ्या समगुणा कषायाभ्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तासपित्तदृग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विषन्धाध्मानविष्टम्भत्रान्तिश्रमहरा सरा ॥

निह्न्याद् वातमूलत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रुक्षकषायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

आवर्ते ।

कषायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृद्गुरुच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

साकफले ।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं दीपनं कफवातजित् ।
हन्ति गुल्मं क्रिमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयत्रणान् ॥

फोपटे ।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मलं कण्ठ्यं केश्यं वर्ण्यं विषापहम् ॥

महाशेखफलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिग्रणुत् ॥

भोकरे ।

१. T₂. ततसाधु पिच्छलम् .

२. P₁. भ्रम.

३. P₁. फफणं. T₂. यक्ष्णं.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कषायो रक्तदूषणः ।

रूक्षो रुच्यः श्लेष्मक्रीमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशांकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वाद्वी रुच्या ग्राह्यल्पवातकृत् ।

माकण्डक्ष्याग्रिकृद् बलया रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तट्कफारुचिपित्तघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी लघुः ॥

भोंवरिसालि ।

इत्युपदंशाः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिमिटस्य फलं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।

अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृच्छ्रघ्नु ॥

चिमट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।

दीपनं रोचनं तिक्तं कट्वम्लं पित्तलं विदुः ॥

कढोंची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कासघ्नं वैध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।

भृष्टं वाग्निकरं वातपित्तलं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

१. P₁. P₂. कटूष्णं.

२. T₁ वर्ध्मवृद्धिजित् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यासैंग ।

श्वेतारिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

हिंवराच्य,सैंगा ।

परिशुष्कं सर्वज्ञाकं कार्श्यविष्टम्भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्वपशुणाः शिम्बीधान्येषूकताः ।

एला तिक्तोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।

श्वासाङ्गमर्दहृल्लासयूत्रकृच्छ्रविषप्रणुत् ॥

शुखवैरस्यजित् वृष्या हृद्या गर्शविरोधिनी ।

दीपनी पाचनी मेघ्या व्रणार्शःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामयान् ।

हन्ति गूलमारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वोंवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नदुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥

गुल्मशूलोदराध्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरें ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपाकं सरं रुक्षं प्लीहानाहान्त्रवृद्धिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका स्निग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।

ज्वरनेत्रव्रणघ्नी च वास्तिकर्मणि शस्यते ॥

थोरसेउषा ।

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
शूलबन्धोदरानाहश्वासश्लीषदहारिणी ॥

शुण्ठी ।

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्माविनाशनम् ।
समीरक्तिमिद्व्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकुत् ।
विशेषतः प्रमेहाशौविकारेषु न शस्यते ॥
बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

मिरसेन्द्रा ।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा शुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसो कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिपली ।

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं बहिदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं व्रणदोषविकारनुत् ॥
सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं वृथ्वीजं गढदेशजम् ॥
गढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भवम् ।
गाढोत्थं लवणं तूष्णमपिदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमशौघ्नं क्रोमुशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्राप्तिदम् ।

गाढलवणं ।

सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्त्राशुपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीपच्च शूलघ्नं चाम्लपित्तलम् ॥

डोणीचं लवण ।

औखरं च कटु खारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकट्टाहि मूत्रसंशोषकारि च ॥

आटुकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णवत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोषकरं परम् ॥

वाफे सुकलं लवण ।

इति लवणानि ।

त्वचं तु कटुकं शीतकफकासविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥

तज ।

पत्रकं लघु शीतोष्णं कफवातविषापहम् ।
वास्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षकापहम् ॥

पत्रज ।

नागकेशरमत्युष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वास्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

नागकेशर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफवातामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्तिनाशनः ॥

अलिता ।

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजापहम् ।
मूर्धशूलविषदोषविमोचं रौचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुङ्कुमकेशर ।

१. P₁ खचं. P₂; वचं.

२. P₁; P₂; १. तीक्ष्णोष्णं T

कस्तूरी सुरभिस्तित्ता चक्षुष्या मुखरोगनुत् ।
 किलासकफदौर्गन्ध्यगन्धाकक्ष्मीमलापहा ॥
 दौर्गन्ध्यगन्ध इत्येकं पदम् ।

कस्तूरी ।

अत्रैव प्रसङ्गात् तद्भेदास्तल्लक्षणं कृत्रिमस्वरूपं चोच्यते ॥
 कपिला पिङ्गला कुण्डा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
 निपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थापरा
 पिण्डान्यापि च नाधिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
 सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेवातितीक्ष्णोत्थिता
 पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जानिता कस्तूरिका श्रूयते ॥

धुम्राकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थकाख्या ।
 स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका स्यात्
 तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नाधिका सा ॥

तित्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
 गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च ।
 याप्सु न्यस्ता नैव वैषण्यमीयात्
 कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥

किञ्च ,

या गन्धं केतकीनामपहरति स्रवं सिन्धुराणां च वर्णे
 स्वादे तित्ता कटुर्वा लघुरथ घृदिता मर्दिता चिकणा स्यात् ।
 दाहं या नैति बह्वौ शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा हुतान्ते
 सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतजुजा राजते राजभोग्या ॥

अपि च,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रौहिणि हि मन्दगन्धयुता ।
 कामरते वा तरुणे कस्तूरी बहुपरिमला भवति ॥

तथा,

कस्तूरी धूपगन्धा वहति विनिहिता पीततां पाथसोऽन्त-
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे अस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
क्षेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कुत्रिमा नैव सेव्या ॥

इति कस्तूरीप्रकरणम् ।

गोरोचनातिशिशिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकृष्टहन्त्री ।
भूतघ्नोपशमनी कुरुते च वश्यं
सर्वत्र मङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥

गोरोचना ।

अथ कर्पूरः ।

योतास्यो भीमसेनस्तदनु शितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पांशुः पिण्डाब्जसारस्तदनु हिमयुतां बालुका जूटिका च ।
पश्चादास्या तुषारस्तदुपरि सहिमशीतलः पाचिकान्या
कर्पूरश्चेति भेदा गुणरसमहतां चैव दृश्येन दृश्याः ॥

इति कर्पूरभेदाः ।

कर्पूरशिशिरस्तित्तः कटुः श्लेष्मापित्तनुत् ।
तृष्णाविदाहकण्ठस्थदोषघ्नोऽक्षिरुजापहः ॥

किञ्च,

कर्पूरो नूतनस्तित्तः स्निग्धश्चोष्णश्च दाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः सुधौतश्शुभकृत्परः ॥
शिरोमध्ये तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधो मतः ।
शिरः स्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णे तले तलम् ।
शिरोमध्यतलानां च क्रमेण गुणगौरवम् ॥

१. P 1.; P 2. पांशुः ।

२. T 2. हित ।

३. T 2, P 2. दृश्येन ।

तथा

स्तम्भमध्यस्थितश्चेष्टः स्तम्भबाह्वे च मध्यमः ।

श्रेष्ठमीषद्धरिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुदृढं शुभ्ररुक्षं तु पुलकं बाह्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रद्युति लघु विशदं तोलेने तिक्तकं चेत

स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।

निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभ्रतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं

कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषल्लेपतः कफापहः ।

कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।

वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयातीजिह्व ।

रक्तातिसारमेहघ्नं वृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

कङ्कालं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।

दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातनिकृन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरौचनम् ।

वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धेरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौमन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् ।

षाते हितं तु रात्रौ च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तल्लक्षणं च

जवादि नीरसं स्निग्धमीपत्पिङ्गं शुगन्धिदम् ।

आतपे बहुलामोदं राक्षां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ हृतयः ।

क्षिप्रमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।

दृतं स्यात्कादलं पक्वं फलमौदुम्बरत्वचा ॥

वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा ।

तालमूलस्य चूर्णेन तैत्फलं भवति हृतम् ॥

इति हृतयः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्थान्तर्गतं जलम् ।

सकलकं क्षोदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥

समेन सर्पिषा युक्तं यदि पक्वं घृतं भवेत् ।

चूर्णं वकुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।

पक्वे तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति ध्रुवम् ॥

लशुनं षोडशांशं तु पुत्रागफलसंयुतम् ।

शर्करां च पचेद्यस्तु तैलप्रस्थं घृतं भवेत् ॥

मुद्गमिन्नस्य खण्डेन साष्टांशेन युतं घृतम् ।

साष्टरम्भाफलं सर्पिः प्रस्थं प्रस्थद्वयं भवेत् ।

मृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।

तुल्याज्ये कर्णिकारस्य पुष्पैः पक्वं घृतं भवेत् ।

तुल्याज्यतैलं वकुलबीजं पक्वं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

१ T 2. शालितृणेन.

२ P₁ तउजलं P₂ तडलं ।

अथ शर्करा ॥

क्षीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।

भवति सितेव सिता सा क्षीरशुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकायूलेनापि भवति । कोमलानि शिवजटाग्राणि रविकरस्पृष्टानि
चूर्णयेत् । तच्चूर्णं क्षीरे क्षिप्तं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोळिता श्वेतशर्करा ।

एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥

शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ।

वलयं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दिदृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममास्रं जलस्निग्धं मर्दितं दृढपाणिना ।

सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।

सद्यो रुचिकरं वलयं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥

अम्लिकाफलसम्भूतपानकं वातनाशनम् ।

पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वैद्विबोधकम् ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।

लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥

निम्बूफलभवं पानमत्यल्पं वातनाशनम् ।

वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निबूफलपानकम् ।

शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।

शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि

प्रायो माहिषमंशुकेन विमले मृद्भाजने चालयेत् ।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां

पिष्ट्वा तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् ? ॥

तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् ।

उदरे ये गदास्तेषां नाशनं वृत्तिकारकम् ॥

तक्रपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।

तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

भ्रमरुमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शाद् पानाद्वातकफापहम् ।

माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविवन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् ॥

काष्ठी ।

न भवेत्काष्ठिकं यत्र तत्र शूलिः प्रदीयते ।

सा च —

आममात्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं, शूलिरुच्यते ॥

शूलिहरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

शाली ।

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सम्पक्वं स्यात्तुषोदकम् ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुषोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्कैर्वा निस्तुपैः कवम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गपदास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुर्वाकृतैः ।
पक्कैर्वा संहितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

१. P₁. P₂. चर्दि.

२. T₁. gives a variant reading also :— वन्धानां नाशनम् ।

३. P₁. P₂. शालि.

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्वपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेष्वभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ॥
सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुक्रिमिहरं रुक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥

आसुतम् ।

इति काञ्जीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्लकरं शीतं सात्व्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥
वयःस्थोपकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥
जीर्णज्वरे मनोरोगे श्लोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥
शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥

गर्भसावे च सततं हितं मुनिवरैस्समृतम् ।

वालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुब्धवायुकृशाश्च ये ॥

तेभ्यस्तदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥

इति पयस्सामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।

कान्तिं प्रज्ञां बुद्धिमेधाङ्गगुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु क्षीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्यादि पयस्सामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥

श्रमश्रममदालक्ष्मीकासश्वासादितृद्क्षुधः ।

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण ।

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।

कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत् ॥

गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।

पयः कर्पूरवर्णानां प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

१. P₁. P₂. कृत .

२. T₂. omits 'धातु.....कर्पूरवर्णानाम्' .

३. T₁. P₁. P₂. कर्पूरवर्णानाम् ।

अथ वयोविशेषेण ।

गृष्टिक्षीरं तु वातघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।

वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥

प्रसूतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विप्रश्रितं भवेत् ।

तत्पीयूषमिति ख्यातं सर्वदोषकरं गुरु ॥

विमेदि भूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ।

खरोस ।

पयः प्रसूतेस्सप्ताहादूर्ध्वमर्वाक् च मासतः ।

तत्प्रमोरटकं विद्याद् दुष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

प्रमोरटः ।

नष्टदुग्धभवं नीरं मोरः जैर्जटोऽब्रवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्वमेव यज्जटं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दध्ना तत्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डस्त उच्यते ॥

तक्रपिण्डः ।

इममेवामिक्षेति याज्ञिकाः । एतन्नीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ।

तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृद्धाणां बलवर्धनाः ॥

गुरवश्श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ।

दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ॥

इति पीयूषादिगुणः ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वांशं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतं पयः ॥

युक्त्या शृतमिति ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितञ्चुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिमश्वस्तम् ॥

अन्ये तु —

क्षीरे समांशं शानीयं प्रक्षिप्य विषचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

वृष्यं घृहणमग्निवर्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्थ विच्छेदकम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्सर्वदा ॥

तथा —

गव्यं पूर्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यावत्सात्तम्यं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोषितं यदतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
वर्ष्मादिदोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्भन्ति मानवम् ॥

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफकरं पक्वं तदुष्णं भवे-
च्छीतं तच्च न पाषितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्थितकरं न तु चयादि-
कारकम् । 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमिति वचनात् । 'कफे क्षीणे अमृतोपम-
मि'त्युक्तत्वाच्च । एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं
भवति । पक्वमिति । तद् दुग्धं पक्वं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि
पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं

वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेन्नो लवणेन सार्धम् ।

पिष्टेन सन्धानकपायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।

रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।

लवणं मधुरं क्षीरं त्रिदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।

मध्यवयसां रसायनशुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।

तदा हि लवणे क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वाप्तं स्यात् प्रायशो दोषदायि ।

तच्चेत् काष्ठ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयधनम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।

दोहानुशीतं महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णे पित्तनाशनम् ।

रौप्ये श्लेष्मपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।

कान्तसारमये श्रेष्ठं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिमिगुल्मानशूलनुत् ।
 मृत्पात्रे तु शृतं क्षीरं पूर्वोक्तैरन्वितं गुणैः ॥
 स्यान्निर्जलं शृतं यद्बुद्धिनिषङ्गं शोषितम् ।
 यथा शृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥
 अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
 षड्भागं पिष्टतमेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥
 तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
 दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥
 स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

साय ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपानतः ।
 क्षीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥
 रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छाहिकापहारि च ।
 खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥
 सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं त्रिमन्त्रापहम् ।
 सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
 तद्धारोष्णं गव्यमायुष्यमुष्णम् ।
 प्रातस्पायं ग्राम्यधर्मावसाने
 भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P₂. शृततमं ।२. P₂. शुक्रम् ।

तदेव चाशृतं विद्याद् गुरु तर्पणवृंहणम् ॥
वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाश्रमेव हि तद्धितम् ।
धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ।
वर्ज्यं सलबणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयात् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेत् क्षथेदायुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥
धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं क्षीतोष्णं कफवातजित् ॥
अप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
धारासुशीतं महिषीपयश्च धारोष्णमेवं हितमेव गव्यम् ॥
पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ।
वातपित्तहरं चैव चक्षुष्यं आपराह्निकम् ॥
सुहृत् पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियार्थम् ।
तदेव द्विगुणे काले विषवद्वन्ति मानवम् ॥
येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं पिप्पलीयुतम् ॥
आवर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेधते ।
स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाड्यात् त्रिकालं न पिबेत् पयः ॥

१. T₂. adds पचनात्पाकादूर्ध्वं सुहृत् स्थितं ।

२. T₂. adds द्विगुणे सुहृत्तद्वयम् ।

३. P₁. नागरं P₂- नारंगम् ।

समाग्निरपि किञ्चान्यो मन्दाग्निर्विषमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिषम् ॥

तस्य धातून् पचेदग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तदितरस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिषस्य—

माहिषं बलवर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।
तीक्ष्णाग्निश्चमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥
व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।
निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥
बलिनस्तरुणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिषक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामरूपकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा —

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्वासहृत् कफहरं परमं तत् ।
रक्तपिचहरमाश्वतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिकं गुणेषु सुतीक्ष्णदेहेषु च पथ्यमुक्तम् ।
सैथूलाजदुग्धं कथितं पयोज्ञैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह किञ्चिदूनम् ॥

इत्याजस्य ॥

१. T₂. omits बलिन— — —यकम् ।

२. P₁. P₂. सुक्षीण ।

३. P₁, P₂. छूलाजदुग्धं ।

४. P₁. किञ्चिदुष्णम् ।

अथौष्टस्य—

उष्ट्रीधीरं सुमिश्रोफापहारि पिचश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।

आनाह्नं चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै शस्यते सर्वकालम् ॥

इत्यौष्टस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं वल्यं श्वासवातापहं पयः ।

मधुराम्लरसं रुध्णं लवणानुरसं लघु ॥

इति खराश्वीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायाजुरसं हिमम् ।

नस्याश्रोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥

इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायाजुरसं गुरु ।

स्निग्धं धैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

इति हस्तिन्याः ॥

अथैडक्याः—

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।

पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥

इत्येडक्याः ॥

अथ मेघ्याः—

मेघीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।

वातामयकरं स्थौल्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥

इति मेघ्याः ॥

अवादिमेदानाह राजनिघण्टौ—

अजो बुक्स्तु मेघ्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुश्च सः ।

अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेघ्या गलेस्तनी ॥

१. P₁, P₂, read, "अजो... विः स्यात् ॥" after "इत्येडक्याः" and T₁ omits this portion.

मेघो मेहो हुडो मेण्ड ऊर्णायुररणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गन्धमयाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु घृण्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

गोदुग्धप्रभवं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
बह्विवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
विषर्णे विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमित्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् ॥
नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पली मरिचानि च ॥
सिता पृथुकसिन्धूत्थपटोला नागराभया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु बधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मथुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वाद्रकं भवेत् ।
कपायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥
अम्लेष्वामलकमित्यनुभवविरोधात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तराभिप्रायं वा ।
इति क्षीरमित्राणि ॥

अथामित्राणि —

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥

तथा —

नैकध्यं पयसाऽनीयात् सर्वं चोष्णं द्रवादवम् ॥

मूत्रकाया हरितकाः तैलपिण्याकसर्वपाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलुङ्गकम् ।

वांशं करीरं बदरं कदली चाम्लदाहिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्वाद्धि त्वक्फलान्यपि ॥

क्षीरे विरुद्धान्यैकध्यं सह वै भुज्यते यदि ।

वाधिर्यमान्ध्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं वाथ मारणम् ॥

इति क्षीरामित्राणि ॥

इति दुग्धप्रकरणम् ॥

अथ दधि । तच्चावस्थामेदेन पञ्चविधम् ।

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।

अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चषा ॥

अथ क्रमेण तद्वृक्षणानि तद्गुणाश्च —

मन्दं दुग्धवद्व्यक्तरसं किञ्चिद्धनं भवेत् ।

मन्दं स्यात् सृष्टविष्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥

यत् सम्यग् धनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।

अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥

स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं भेदः कफापहम् ।

बातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।

स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वे तदम्लकम् ।

अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठा(द्वि ? दि)दाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

दध्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्ति यत् शोक्तं मन्दं तच्च त्रिदोषलम् ॥
विदाहि सृष्टविष्मूत्रमपथ्यं मेहकृष्टकृत् ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्लं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।
तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु शुक्रलम् ।

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिशीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रुक्ष दधि गव्यं मनोहरम् ॥
अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रसूतं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरद्वर्षीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकृत् ।
हेमन्ते शिशिरे तच्च वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ महिषस्य—

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥
स्निग्धं मधुरशीतं च बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं मेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं बद्धिमान्द्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य कटुकैरवचूर्णं माहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणाः ॥

अथाजस्य —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्य ।

अथ मेघ्याः —

मेघीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं सुकुमाराणां नराणां न हि तद्वितम् ॥
आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफत्रणापहम् ॥

इत्येढक्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिवृच्छामयहारि रूक्षम् ।
वाताल्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥

इत्याश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथौष्टस्य —

औष्टमशंसि कुष्ठानि किमिशूलोदराणि च ।
निहन्ति केदुकं स्वादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्यौष्ट्याः ।

१. T2. omits मेघी... ...तद्वितम्.

२. P1. कुष्ठजं. P2. कुकुजं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकपायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च ।
दीप्तिदं लघु वलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हस्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके मधुरं वल्यमम्बं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गव्यं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं वृंहणं च विपक्तिहृत् ॥
कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि मस्तूपारिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रवातनुत् ॥
सगुडं वातनुद् वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुवृष्यो विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विधमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

१. P₁. P₂. विषाक्ति.

२. P₁. P₂. कुर्याद्भक्ताभिलाषम्.

अथ निस्सारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विड्भेदि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च विषमज्वरे ।
अरोचके च मन्दाग्नौ शस्यते दधि सर्वदा ॥
लवणमरिचसर्पिःशर्कराष्टुद्धान्त्री-
कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्धान्त्रीगुडैः सर्पिषा
पथ्यं स्याद्वरगुडसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।
नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्ग्रीष्मे वसन्ते हितं
पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥
दधि त्रिकटुविमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं
कफहरमनिलम्नं वह्निसन्धुक्षणं च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवनीयं च पथ्यं
भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्ववांश्च ॥
सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण सम्यग्
शुवतिकरविलासैर्गन्धितं धूपितं च ।
शिशिरकिरणविश्वाजाजिचूर्णेन मिश्रं
त्वधिकतरविलासैः सेवनीयं हितं च ॥
मधुरं मक्षयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।
मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्लं रोगकारणम् ॥

१. T₂ तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T₁ शुण्ठीजीर and adds शिशिरकिरणः कर्पूरः before the next verse.

अथ शिखरिण्यः —

अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः
खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
द्यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माहिषमल्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां
शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चित् किञ्चित् क्षिपेत्
दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्थाल्यां दृढं स्नावये-
देलावीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥

एषा यैर्न वसन्तवर्जितादिने संसेव्यते नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णमात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दध्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
मध्वाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥

पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तिवर्धनी ।
सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥
आयुःप्रवर्धनी चैव सर्वरोगप्रमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य वस्त्रे बद्ध्वा सुपीडितम् ।
नानापुष्पाफलरस्यं कुर्यादतिमनोहरम् ॥
कपित्थमातुलसीलासारिवादिकवीजैः ।
शर्कराशुण्ठितामुदमरीचैरेकसंयुतैः ॥

पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।
लवणेन समायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥

रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिवर्हिणी ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ॥
रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिव्यायं विनाशयेत् ।

इति रसाला शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्वात्पलमधुकयुतं मातुलङ्गस्य तोयं
द्राक्षातोयं समांशं गुडदधिसहितं शर्करारजिमिश्रम् ।
शुभ्रे पट्टे च घृष्ट्वा परिचक्रसाहितं सैन्धवं वाप्य तद्व-
जिष्पीड्यं सर्वमेतद् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या ॥
इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलङ्गसिताज्जीरणीचार्द्रकनागैः ।
कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्सया ॥
रसायोगेषु सर्वेषु वदस्व समस्व च ।
मागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

१. T. Gives a different reading also "मोहरीजाजिमिश्रम्" ।

२. T. adds राजी मोहरी । अजाजीति वा पाठः तदा जीरकं पट्टे वस्त्रे
वाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

अच्छे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिवर्हिणी ।

चन्द्रामृतस्नाविणीयं नाम्ना शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतस्नाविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाभ्लातिचिडीकाम्लदाडिमैः ।

शर्कराराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥

नागरामरिचाजाजिर्चतुर्जातकंभूस्वपुणैः ।

सुयुक्ताद्रकसंयुक्ता रसाला साधृतोपमा ॥

सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिवर्हिणी ।

रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववाताज्जलोमनी ॥

एषा शिखरिणी रम्या सुपेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिण्डैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।

सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैषाऽधृतोपमा ॥

सर्वकुच्छ्रप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।

सुषेणदेवेन कृता रसालैषाऽधृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निघण्टौ —

द्रात्रिशत्पलसाम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-

स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्रयम् ।

मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता

भाण्डे स्याद्विमवासिता शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।

स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्तिवति ॥

सरः स्वादुर्गुरुवृष्यो वातवह्निप्रणाशनः ।

सोऽम्लो वस्तिप्रधमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वह्निं

कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।

उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरभिरसं शूलविष्टम्भहारि

श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुषेणः —

घोलं मथितमुदस्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।

पादोदकमुदस्वित्तत् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सरवर्जितं मथितं घोलं असरवर्जितं मथितं तन्मथितसंज्ञ-
कमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्

पित्तश्लेष्मविनाशुदस्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।

मन्दाग्नावरुचौ तथैव नितरामन्येषु रोगेष्वपि

श्रेष्ठं तक्रमिदं वदन्ति ह्यन्यस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं

तथा नराणां शुवि तक्रमाहुः ।

अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं

कफं कषायेण निहन्ति सद्यः ॥

गड्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषजित् ।

माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहाशोग्रहणीगदान् ।

सुस्निग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्माशोग्रहणीशोफपाण्ड्वासयविनाशनम् ।

तक्रं त्वजाविप्रभवं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्यपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामपेयतया ग्रन्थगौरवभयाच्च नेह गुणा निरूपिता अन्यतो ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिकरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।

अम्लं तक्रं पवनजित् पित्तश्लेष्मप्रकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।

तक्रं लवणहीनं यद् ग्रहण्यशोविकारकम् ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।

कफे पित्ते तथा तक्रं व्योपक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हरतेऽभिलमेतदेव

यन्नोष्णतामृपगतं तु कदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थे ।

सहनवनीतं घोलं मथितं कथयन्ति बहुगुणं सुविधः ।

चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिकरं नरस्य दोषाणाम् ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।

न घूर्णाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।

पीनसन्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवे-

द्वैकुण्ठे यदि कुण्ठतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

इन्द्रो हर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणाः

कुष्ठित्वं च कुबेरको दहन्तामग्निश्च किं विन्दति ॥

शशिकुन्दसगप्रभश्चङ्खनिभं युवतीकरनिर्मलनिर्भयितम् ।

परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिव भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विषूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामिकायाम् ।

प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिवेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च ,

शीतकालेऽग्निमान्ध्रे च कफे पाण्ड्वामयेषु च ।

मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले

नो दौर्बल्ये नो दृषामूर्च्छिते च ।

नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे

नो दद्यात्तत् स्त्रुतिकायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह —

करमथितमथिनोदश्चित्क्रदण्डाहतगौडिकानि ।

कालसेयकखाड्यकमिलितानिमिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु —

सक्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलमुभयं तत् ।

पादाम्बुदश्चिन् स्यात् तक्रं त्वर्धांशसलिलं स्यात् ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।

गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालसेयकखाड्यकमिलितातिमिलितानि ।

१. P₁; P₂; T₁. मथितमसलिलम् ।

२. P₁; P₂; T₁. तु सार्धसलिलं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु दृढं वलयं वृष्यं कृमानिलघ्नं च ।
 मेध्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छित् प्रमेहकुच्छहरम् ॥
 हिमकुन्दशशिप्रभाह्वनिभं परिपक्वकफित्थसुगन्धिरसम् ।
 तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरनिर्मथितं मथितम् ॥
 उदश्विदभिघातघ्नं गुरुमपाण्ड्वनिलापहम् ।
 ग्रहणीयक्ष्महृद्रोगप्रमेहार्शोहरं लघु ॥ ३ ॥
 तक्रं लघु कषायारुलं दीपनं कफवातजित् ।
 शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥
 किलासकुष्ठहृद्रोगशोफोरुस्तम्भकामिळाः ।

हन्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
 गौडिकं वृष्यभोजस्यं विषघ्नं दीपनं परम् ।
 आमदोषहरं मेहग्रहोदरकफापहम् ॥
 कालसेयं प्रतिश्यायगरशोषमदापहम् ।
 ग्रहण्यशोविकारघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
 खाडवं कफगुल्मार्शोहरं च व्रणहृच्छु ॥
 मिलितं रुचिकृद् ग्राहि पक्वातीसारनाशनम् ।
 चक्षुष्यं शोषदुर्नामकुष्ठनाडीत्रणापहम् ॥
 सर्वदोषहरं पथ्यं मिलितं त्वतिपूर्वकम् ।
 भगन्दरोदरग्रान्थिगुल्मार्शोमुखरोगजित् ॥

सुषेणः —

तक्रस्योपरि यत्तोयमुदश्विदिति कीर्तितम् ।
 दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते —

वर्याः किलाटपीयूषकूचिकामोर(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ।

पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोर(णं ? टं)मलिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्वं(?)तक्रेण तक्रकूचिका

पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्त्वजातदधि यः दम् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः खद्यरो दधिस्नेहः । इति ।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकमङ्ग्रहः । धनवस्त्रविवन्धेन स्वयं स्नुतो
द्रवभागः तक्रपिण्डकः । दोषलाः आमनश्चयकारिणः । न तु
वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात् । तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम् ।

अथ नवनीतस्य

शीतं वर्णवलावहं सुमधुरं वृष्यं च पित्तापहं

वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम् ।

कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोस्सर्वदोषापहम् ॥

उद्धृतनवं नवोद्धृतमित्यर्थः ।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनु ॥

इति गव्यस्य ।

माहिषं नवनीतं तु कषायमधुरं रसे ।

शीतं वृष्यं च बल्यं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माहिषस्य ।

लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥

कूहीचै ।

नवनीतं नवोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
बल्यं नेत्रामयज्ञं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेलीचै ।

आविकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दुर्नामसु हितं सदा ॥

पूडकीचै ।

भेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं सुशीतलम् ।
मेधाहृद् गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं सेध्यं च दीपनम् ॥

मेढीचै ।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु ।
तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन् ॥

हस्तिणीचै ।

अश्व्यास्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्रातापहारकम् ॥

घोडीचै ।

गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् ।
बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं सूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचै ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचै

गन्धं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्भवम् ।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु तद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्क्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाम्लत्वात् छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
 श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥
 एकाहाभ्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरमाविलम् ।
 अह्वयं सर्वरोगाख्यं दधिर्जं तद्; घृतं तथा ॥
 दधिर्जं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं भेद्यप्रदं पुष्टिकृद्
 वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृत् ।
 बद्धेष्टुद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं
 गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
 वातश्लेष्मनिबर्हणं बलहरं वर्णप्रदानक्षमम् ।
 दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोदीपनं
 चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्थैते गुणाः ।

आजभाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
 कासश्वासकफातङ्गराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
 ततः क्षिञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥

सेळीचै ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
 योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥

एडकीचै ।

मेढकं घृतमतीव गौरवाद्भर्ज्यमेव सुकुमारदेहिनाम् ॥
 बुद्धिपाटवकरं बलावहं द्विष्टगन्धिं कुरुते नृणां वपुः ॥

मेढीचै ।

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन् ।
कषायं लघु विष्टम्भि तित्तं चामिकरं परम् ॥

हस्तिनीचै ।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

घोडीचै ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् ।
पाके लघूष्णं वीर्यं च कषायं कफनाशनम् ॥

खरीचै ।

औष्ट्रीघृतं वीर्यकटु श्लेष्मक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥

उष्ट्रीचै ।

चक्षुष्यमग्निदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्बुद्धिं बभुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकुतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यदेदागमवेदिभिर्निर्गदितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिप्रतिमत् प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्पूर्वार्जितपुण्यसञ्चयवता लभ्यं घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगन्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ॥

लाक्षारसानिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

निरामयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमग्निः ।

दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥

गन्धे क्षीरघृतैश्च शस्ते निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दुग्धोद्धृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगनुत् ॥

निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ ह्यस्तनदधिजघृतगुणाः—

दधिर्ह्यस्तनदुग्धीयं तत्स्याद्वैयङ्गवीनकम् ।

हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ॥

बलकृद् वृंहणं वृष्यं विशेषात् कफनाशनम् ।

योऽज्येक्ष्ववेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥

बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।

राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥

रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।

ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्वहुमन्यते ॥

इति घृतगकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तैलं स्वयोनित्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्याघ्रि च ।

त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥

कुशानां वृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।

बहुविदकं कुमिधनं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करोति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।

बलकृत् कफवातजन्तुखर्ज्व्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

इति तिलतैलगुणाः

१. J1. अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh. बहुविदकं ।

३. T3. adds. मुख्यं तिलभवं त्वग्दोषं कृत्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैलं कृमिहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च ।
 त्रिदोषकृत् पुष्टिवलक्ष्यं च करोति कण्डूं च करोति दृष्टेः ॥
 इति कौसुम्भतैलगुणाः ॥

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
 मदगन्धि कषायं च कफकासापहारकम् ॥
 येसेलगुणाः ।

एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
 कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽतिदीपनम् ॥
 पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥
 एरण्डतैलगुणाः ।

करञ्जतैलं नयनार्तिहारि वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
 कुष्ठार्तिकण्डूतिविचर्चिकापहं लेपन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥
 करंजतैल ।

सार्पपं कटु तिक्तोष्णं कफवातविकारनुत् ।
 क्रिमिकुष्ठहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥
 सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।

१. J1. शेयेल ।

२. J2. has रक्तेरंडेल । Bh has the additional verses :—

आमवातगजेन्द्राणां शारीरवनचारिणाम् ।

एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकैसरी ॥

अबोभागिकमेरण्डमन्वेषां तिलवत् स्मृतम् ।

सर्वधान्यसमावर्त्तिविदलीफलकानि च ॥

तिलवर्गेकृतो लेपः खड्गकण्डूविनाशनः ।

before एरण्डतैलगुणाः ।

३. J1. नयनार्तिनाशनं

४. J1. करंजेल ।

वह्निक्वद्विषहृत् कण्ठकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
भेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुरीचेतेल ।

यावनालव्रीहियवगोभूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्डुकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेज्जुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥

हिङ्गणेल ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बतैल ।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

व्याहडेल ।

शिग्रुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवर्गेल ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कषायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषकृत् ।
शिशिरं कटु कण्डूघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेल ।

१. J₁. अक्ष ।

२. J₁. सेवर्गेल । Bh. शेगवेल ।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

आंघाडेल ।

कर्पूरतैलं रददाढ्यकारि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।
कापुरेल ।

त्रुप्तोर्वारुक्चारुककुशमाण्डप्रभृतिबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमुष्णवातहरं परम् ।

बेलेल ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।
केश्यं पित्तानिहहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

खोबरेल ।

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

राजतैलम् ।

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

खसखसेल ।

सहकारभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
मुखरोगहरं रुक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

आम्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेल ।

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमाखुविषापहम् ।

कविठेल ।

कषायं स्वादु माधूकं तैलं पित्तकफप्रशुत् ।

मोहेल ।

तिलतैलं वरं तेषु कौसुमं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितक्लमाः ।

आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।

विषसाध्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।

ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति तैलप्रकरणम् ॥

अथेशुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेशुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकुत् ।

दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काव्याजंस ।

-
१. J1. omits राजनिघण्टौ... .. नैव किञ्चित् ।
  २. J1. तैलगुणाः ।
  ३. J1. अथ इक्षुगुणाः । Bh. इक्षुवर्गाः omits the portion सितेशुः to... ..रसदालीति नामान्तरम् on page ... ..and simply reads to जाल्यादिगुणभेदः सुषेणे द्रव्यः ।

सुषेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणबृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसश्रमघ्नः ।
वृष्यश्च पित्तास्रसमीरहारी ह्यन्तर्विदाही कफकृत्सितेक्षुः ॥
तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेद् गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च वृष्यः ।
क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेषुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाल्यः ।
त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी ॥

काळांजस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः
दाहश्रमहरो वृष्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥

पुंड्रांजस ।

सुषेणस्तु —

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्तुकुमारकः ।
कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपाळश्चेति सप्तधा ॥

इति बाग्भटः । तत्र पौण्ड्रकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।
शातपर्वकनेपालकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेक्षुश्च मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तांबडांजस ।

१. J1. adds सक्षारासकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P1. P2. T2. समवीर्यदश्च वीर्यसाम्यकर्ता स्वस्थानां वीर्यदायी क्षीणानां बहुवीर्यदायी समवीर्याणां वीर्यवृद्धिकर्ता ।

३. T1. T2. P2. Bh. मधुः ।

करङ्कशालिमधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।

पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसादालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ।

इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अशुक्ते पित्तहन्तारो शुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।

शुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः ।

वृष्यो रक्ताक्षपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-

स्निग्धो दृश्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।

कार्णिकं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी

दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्यादन्तनिष्पीडितं

तद्वच्चैद्ग्रहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वभिकृत् ।

किञ्चित्कालधृतं च वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं

प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षुद्रवम् ॥

तदपरं महायन्त्रजम् । अभिकृत् विदाहि । उक्तं च —

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विष्टया च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।

गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

अथ तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तास्रदोषदोषांश्च ॥

ताविला रस ।

इक्षोरग्रभवं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुज्ज्वलैः कुर्यादतिसारं बलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिप्रदः ।
वृष्यो घातकफघ्नश्च यावनालेक्षुजो रसः ॥

जोधल्याच्या उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः ।
वातपित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुप्रकरणम् ॥

१. T2. has a large addition in this context:— अयेक्षुरस-
विकाराः । ते पञ्च । तत्र वाग्भटः —

इक्षो रसस्य समलभ्यंशार्धाङ्गिमलामलाः ।

विकाराः फणितगुडमत्स्यण्डीखण्डशर्कराः ॥

समलं फणितं राय इति लोके ॥ १ ॥

भ्यंशमलः पादोनमलः गुडः ॥ २ ॥

अर्धमला मत्स्यण्डी रायपुरी ॥ ३ ॥

पादमलः खण्डः खडेसाखर ॥ ४ ॥

अमला शर्करा । सिता सितोपलेख्यादयस्तत्पर्यायाः । चीनी खडे सागर ॥ ५ ॥
तत्र फणितगुडानाह —

फणितं गुर्वभिध्यन्दि चयङ्गन्मूत्रशोधनम् ।

अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

चयङ्गदविशेषात् दोषत्रयस्य । सर्वदोषकृत् त्रिदोषप्रकोपकृत् ।

गुडः समधुरः क्षारो गुरुष्णः कफवातनुत् ।

अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनार्तिजिद्रचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः

संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।

विष्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः

स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥

इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिष्यन्यतिमाधुर्यं फाणितं बृंहणं गुरु ।

शुककृत् कफहृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

कैंक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कैंफघ्नो मधुरः पाके विपाके वस्तिदूषणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र वारभटः धौतगुडगुणानाह —

नातिश्लेष्मिकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सृष्टमूत्रशकृत् मलानुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासृष्टमेदोमांसकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्य हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्मामिसादकृत् । अमिसादोऽग्निमान्द्यम् । अन्यत्र गुडस्य भेदाः गुणाश्चोच्यन्ते ।

१. T₂. adds after this on this subject :—

केयदेवः —

संवत्सरोषितगुडः पुराण इति कथ्यते ।

वर्षत्रयोषितः सोऽपि प्रपुराणः प्रकर्षितः ॥

प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।

चतुर्वर्षपरिपरस्तस्मात् निर्वायो निष्फलो गुडः ॥

कासश्वासार्दिकान् सर्वान् जनयेत् स विशेषतः ।

इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
 क्षारः कषायमधुरः कफवातहारी ।
 पित्तप्रदः सततमेप निषेव्यमाणः
 कण्डूतिष्ठज्वरजनोऽस्रविदाहदायी ॥

जोषल्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
 शर्करा ज्वरपित्तासृग्मूर्च्छाच्छर्दिविपापहा ॥
 आसाङ्गमर्दहृल्लासशैत्यशूलहराग्रिकृत् ।

तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
 चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेश्वजौ ।
 वृष्या वृष्विवलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
 स्निग्धा शान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥
 पञ्चेश्वशर्करा ।

T1. The revisor adds this section in the margin transposing the line 'प्रपुराणो ....तस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणात् प्रपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

१. T2. Transposes the शर्करा portion of this section after मत्स्यण्डिका and introduces the present verse with अन्यत्र च शर्करा-गुणाः —

२. T1. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

३. T2. adds इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन ।

४. T2. तत्र विशेषः —

५. T2. has here the explanation: चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

६. T2. omits the name. Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मच्छण्डी शर्करादिगुणाः सुवेणे द्रष्टव्याः । इति शर्करा ॥

मच्छण्डिकादिलक्षणमाह केयदेवः —

इक्षो रसस्य समंलत्र्यंशार्धाङ्घ्रिमलामलाः ।

विकाराः फाणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलशुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तरोः ॥

१. J₁. omits मच्छण्डिकादि ..... न कफप्रदा ॥
इति । T₁. has this portion after the first line of the verse below : वृष्या क्षतक्षीणहिता etc. This transposition has been effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs in the *Aṣṭāṅgahṛdaya* from which it forms a quotation.
T₂. omits this introduction and the quotation following.

२. T₂. अन्यत्र च मत्स्यण्डिकादीनां पृथग्गुणाः ।

३. T₂. introduces this verse with: अथ मत्स्यण्डिकादीनां त्रयाणां गुणमाह वाग्भटः —. P₁. P₂. omit this line.

४. J₁. The revisor adds in the margin, the following धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डाश्चेता मत्स्यण्डिका मता ।

५. T₂. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति । क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता ।

उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ इति ।

तद्गुणा- तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।
 त्रिदोषघ्नी पित्तकासेक्षुदर्भच्छदसम्भवा ॥
 तत्तुल्या मधुशर्करा । तत्तुल्या मधुसमानगुणैर्लभ्यः ।
 अभिष्यन्त्यातिमधुरं फाणितं वृंहणं गुरु ।
 शुक्रकृत् कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥
 फाणितं गुर्वाभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
 अवृष्यं वृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥
 इति केयदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।
 सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृतिः पुनः ॥
 'मच्छण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।
 रूक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
 कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिदूषणः ॥
 शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।
 हिमजा शर्करा मौल्या सोऽल्पा तिक्ता त्वपिच्छला ॥

१. T₂. introduces this verse with: — यासशर्करागुणानाह
 वाग्भटः and has the following explanation at the close of the
 line: — तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यतद्वशगुणाः । यासशर्करा दुरालभारसेने-
 क्षुरसन च क्रियते ।

२. T₂. omits this line.

३. T₂. सिता कासेक्षु । T₁. क्षितकासेक्षु ।

४. T₂. has on मधुशर्करा: — मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसद्वशगुणा ।

The Ms. continues:— सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहमृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ताः मत्स्यण्डिकायाः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वग्रहण-
 मतिशयार्थम् ।

वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ।

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिताशनः ।

कुष्ठव्रणकफश्वासहिकापित्तास्रदोषजित् ॥

वालखंड ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्,
खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथेषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी वलया कषाया वातजिद् गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषार्चपणी वलया पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

१. J1. omits अथ ... .. वाग्भटः and it reads
अथ शर्करा ।

२. J1. adds: धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता ।
in the margin and reads this portion after रक्तेक्षुजा पित्तजिद ।

बहिपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा ।
तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहतृद्धर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ता मत्स्यण्डिकाद्याः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ
रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् । अन्यत्र च शर्करागुणाः —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।

शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्दिविपापहा ॥

श्वासाङ्गमर्दहृच्छ्वासश्चैत्यशूलहराग्निकृत् ।

इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन । तत्र विशेष —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके

चक्षुष्या बलवृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुजा ।

चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

वृष्या तृप्तिवलयप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला

स्निग्धा शान्तिकरी रमालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥

त्रिदोषघ्नी सिता काशेक्षुदर्भच्छदसंभवा ।

क्षतक्षयहरा दाहरक्तपित्ततृपापहा ।

स्निग्धा पथ्या हिमा स्वाद्री सक्षारा गुडशर्करा ॥

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।

कुष्ठव्रणकफश्वासाद्विकपित्तास्रदोषजित् ॥

पालखेड ।

तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमतृपापहः ।

वृष्यो विदाहमूर्च्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ॥

तवराज

दाहं निवारयति तापमयाकरोति
तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
स्वासं निवारयति परित्यजतीन्द्रियाणि
गीतस्सदा सुमधुरः खलु सिद्धखण्डः ॥

खण्डतवराजः ।

अथेक्षुविकाराणां तारतम्यमाह वाग्भटः
शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।
इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा सिताख्या वरा फाणितमवरं इतरे
मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु ।

तत्र —

माक्षिकं आम्रं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।
याः स्थूलास्तामिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
अमरैर्जनितं तैस्तु आम्रं मधु वैष्णवम् ॥
पिङ्गला मक्षिकास्सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि ताः स्मृताः ।
तामिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥
महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिताः ।
उज्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥
छत्राकारं तु पटलं सरघाः पीतापिङ्गलाः ।
यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ॥

१. J1. तत्र ; Bh omits this.

२. Bh. वर्ण्यते ।

माक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः पदपदमात्रेणः
तदुद्भूतं यन्मर्याहं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥

उद्दालाः कथिताः कीटा भूमेरुद्दालनात् स्मृताः ।
वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥

इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति माक्षिकाः ।
यद् बृक्षकोटरान्तःस्थं मधु दालमिति स्मृतम् ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छूयितं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौतिकं घृतसन्निभम् ॥

आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलं आर्घ्यनामकम्
औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥

माक्षिकं मधुरं रुक्षं लघु स्वासादिदोषनुत् ।
भ्रामरं पिच्छलं रुक्षं मधुरं मुखजाड्यनुत् ॥

क्षौद्रं तु शीतलं रुक्षं चक्षुष्यं पित्तवातजित् ।
पौतिकं मधु रुक्षोष्णभक्षपित्तादिदाहकृत् ॥

पित्तमेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥

औद्दालकं तु कुष्ठदिदोषघ्नं सर्वमिद्विदम् ।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥

नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥

पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यहिकामयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।

१. Bh. omits the portion to the end of मधुप्रकरण and observes in its place मधुवर्णगुणादिलक्षणं सुपेणे ब्रह्मव्यः ।

२. J1. दोषजित् ।

३. J1. श्वित्रमेह ।

आमं चेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहास्रदोष-

ध्वंसं धत्ते विशोषं जनयति नयति स्वाङ्गवृद्धिं विशेषात् ॥

व्रणशोधनसन्धानव्रणसंरोपणादिषु ।

साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥

उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।

आर्तं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥

कीटकादियुतमस्लदूषितं यच्च पर्युषितकं मधु स्वतः ।

कण्टकोदरगतं च मेचकं यच्च मेहजनितं च दोषकृत् ॥

दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्य दोषान्

तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।

हिकागुदाङ्कुरविशोफकफव्रणादि-

कोपापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

गुरु शीतकषायत्वादौक्ष्याच्चाल्पं हितं मधु ।

न हि कष्टतमं किञ्चित् तदजीर्णाद्यतो वरम् ॥

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते ।

स्वीयगुणोदासीनत्वे सति संयोगिगुणोत्कर्षकत्वं योगवाहित्वम् ॥

इति मधुप्रकरणम् ।

१. J1. gives under this verse the substance of the same as तत्ताततमधुगुणः

२. T2. Bh. add the explanation :—

विषान्यत्वे सविषगुण्येभ्योऽपि यतो मधु ।

कुर्वते हि स्वयं यच्च संविषा भ्रमरादयः ॥

अथ मद्यप्रकरणम् ।

तच्च, गौडीमाध्वीपैष्टीभेदात् त्रिविधम् । तत्र —

स्याद् धातकीरसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी च माध्वी ।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतया किल पूर्वपूर्वा ॥

तालादिरसनिर्घासैः सैन्दीं हालां सरां जगुः ।
नानाद्रव्यकदम्बेन द्रव्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥

तत्र —

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत् पित्तकारिणी ।
बलकृद् दीपनी पथ्या कान्तिकृत् तर्पणी परा ॥
माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातकृत् ।
कामलापाण्डुगुल्मार्शःप्रमेहशयनी परा ॥
पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्थान्मधुरा दीपनी परा ।
सैन्दी सिता कषायाम्ला तृष्णासन्तापनाशिनी ॥
कादम्बरी सुमधुरा पित्तघ्नी श्रमहारिणी ।
मदनिर्वाणमदनज्वालापल्लवधृक् सरा ॥
प्रेक्षवं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मनोहरम् ।
यौवद्धान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टंभदायकम् ॥
शर्कराधातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ।
शार्करं कथ्यते मद्यं वृष्यं दीपनमोहनम् ॥

१. J1.—मद्यं कादम्बरं ।

२. J1. मदोत्कटम् । T2. adds the explanation मनोहरं मदोत्कटम् ।

३. T2. has also the alternative reading यवधान्यकृतम् ।

४. T2. has also the alternative reading दीपनपाचनम् ।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतु सर्वं च वातादिकदोषदायि ।
जीर्णं तु सर्वं सकलामयं वृण्यं च सन्दीपनमुक्तमेतत् ॥

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।
सुस्वादु तिक्तकटुकमल्लभाकरसं सरम् ॥
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृच्छुम् ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तासदूषणम् ॥
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहान् करोति (च) ॥
द्रोक्षेक्षवः सखर्जराः शालिपिष्टं चवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षो तेषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराश्च सर्वानुपयोगात् ग्रन्थगौरवभयाच्चेह
नोक्ताः । यतउक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥
इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

तत्त्रिविधं; भूचरखेचरापचरभेदात् । तेषां क्रमेण गुणाः —

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ।
गवयस्यामिषं वल्यं रुच्यं वृण्यं च बृंहणम् ॥

१. T₁; T₂. omit उक्तं च वैद्येन ।

२. T₁. has also the alternative reading दक्षिणमधुखर्जराः ।

ईपल्लघु स्यादपि बृंहणं च मांसं बलिष्ठं वनमाहिषस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पित्तहारि ग्राम्यस्य चामिषम् ।

माहिषस्येति सम्बन्धः ।

रुरोः क्रव्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।
बहुपुष्टिप्रदं गाजमामिषं वह्निमान्द्यदम् ॥

अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।
पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चातिसेवनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।
बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
रुच्यं तु वनजं क्षैत्यमतिवीर्यबलप्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहृत् पद्मदं च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरं च तद्वत् कफानहं पित्तहरं च मारुतम् ॥

मृगस्ताम्रमृगः । मारुतं मरुत्प्रकोपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

त्रिदोषहारि चैषां खाल्लघु वृष्यं सुशीतलम् ॥

कृष्णपृष्ठः ।

अन्यत्र —

सारङ्गं पिशितं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यदम् ।

सारङ्गः कृष्णपृष्ठ एव ।

१. J₁. omits स्निग्ध ... भवेदुष्ण in the next verse.

२. T₁; T₂; P₁; P₂. add गाजं गजभवम् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J₁. हरिणस्ताम्रमृगः; Bh. मृगाश्चोष्ट्रमृगाः ।

५. J₁; Bh. त्रिदोषहारि चैणस्य लघु ।

६. T₁. कृष्णपृष्ठः एणः ।

७. J₁. omits सारङ्गः ... ... बलप्रदम् ।

चित्तलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्तलस्य ।

वराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम् ।

तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छाजमांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम् ।

निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥

च्छाजपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित् ।

ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥

भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् ।

बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातकरं परम् ॥

भारसिङ्ग ।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।

बृंहणं कफकृद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥

गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासकासहरं च तत् ।

घोरफड ।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ।

पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकुच्छलेष्मपित्तकृत् ॥

मुंगुस ।

आरण्यकुक्कुटक्रव्यं दृढं श्लेष्महरं लघु ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

हारीतं पललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित् ।

वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वेदेव कपोतजम् ॥

१. Bh. adds :—

कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद् गुरुः ।

चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्गन्धो हृद्यः कफान्तकृत् ॥

पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

१. T2. adds the explanation हारीतः पक्षिविशेषः । फार्फेत क्रोके । कपोतः होला । bh. has the name होला only.

पारावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
पित्तासदाहनुद् वर्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥

रुच्यं तित्तिरिजं मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् ।
कपायमधुरं शीतं त्रिदोषक्षयनं परम् ॥

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्यं ग्राहि बलप्रदम् ।
चटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् ॥

तद्वच्चारण्यचटकक्रव्यं लघु च पथ्यकम् ।
रुच्यं कापिञ्जलं क्रव्यं शीतलं बृंहणं गुरु ॥

वृष्यं चकोरजं मांसं वर्यं पुष्टिकरं परम् ।
चक्रवाकभवं क्रव्यं लघु स्निग्धं बलप्रदम् ॥

वह्निक्तं सर्वशूलघ्नं ग्रहण्यशौविकारजित् ।
सारसस्य तथा मांसं मधुराब्जकपायकम् ॥

मोहातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यशौरुजापहम् ।
मांसं शीतं वृष्यं स्निग्धं गुरु जलपक्षिणां कथितम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरं च ॥

अन्ये वक्रवलाकाद्याः शुरवः प्राणिमञ्जनात् ।
स्निग्धातिगुरवो मत्स्या वातघ्ना रक्तपित्तदाः ।
तत्र काञ्चिदपि भूमौ विशेषगुणलक्षणात् ॥

रोहितो गर्गरो भीरुर्वलको वर्वरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्याऽथ महिषश्च बिलाह्वयः ॥

१. T₂. takes off मांसं and continues. पथ्यं । the next verse.

२. T₂. gives the name after this चटकः लिषणी । चिमण्यां च ।

३. T₂. गुर्वम्बुपक्षिणाम् ।

४. Bh. omits -स्निग्धाति ..... वर्वरस्तथा ।

चारुषस्त्वलमोषा च ज्ञेया वर्णा वशादयः ।

तत्र ।

कुष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो

यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।

क्रोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं

वातं हन्ति स्निग्धमृच्छनाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स शल्कः ।

स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।

ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुरुक्तः स्निग्धो वृष्णो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चारुषे धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।

त्रिःसन्ध्यायां रात्रिज्ञेये त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्णः ॥

बालाबु ।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं वर्बराख्यः ।

वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽन्त्रजाढ्यं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यकारी ।

बावीरु ।

श्वेतं सुकायं सप्तदीर्घवृत्तं निश्शल्ककं छागलकं वदन्ति ।

द्विकण्टकोऽसौ खलु पृष्ठवंशे कण्ठ्यस्सुषुप्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगलु ।

१. J1. कर्णवशादयः, Bh. कर्णं च शादयः T2. gives also the variant reading वर्णा वशाभिधः ।

२. T2. वृत्तवक्त्रः

३. Bh. has an omission वातकारी..... to दुर्जरो, probably due to the scribe.

४. Bh पथ्यः । सलगू मासे ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
 नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
 शीतो रुच्यः पुष्टिष्ठु दीपनोऽसौ
 नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तांबडु ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्की बलान्वितः ।
 मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

बेंसालु ।

शुक्लाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्च बिलाह्वयः ।
 स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आबिला ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुस्थाने क्षीरजाभां दधाति ।
 शल्कं स्थूलं यैश्च चारूपकोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥
 पाउस ।

धितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः स दीपनः ।
 अलमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

आलमास ।

विवृत्ताङ्गोऽल्पकृष्णाङ्गः शल्की वर्णवशाभिधः ।
 दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानवसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

समा—

निश्शल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ॥

१. Bh. ताम्बुदमासे ।

२. T₁, T₂. यस्य ।

३. Bh. ऽल्पपुष्टाङ्गः ।

बलपुष्टिकरा वीर्यवपुःस्थैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

क्षारांबुमस्त्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

हृदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

सुषेणः —

जडास्तटाकसम्भृताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥
कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रदिष्टाः गुल्माष्ठीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवन्निर्झरजाश्च मेघ्याश्चक्षुस्स्थिरायुष्यबलप्रदाश्च ।

महाद्भेदेषु बलिनः स्वाल्पान्मस्यवला मताः ।
सामुद्रो गुरुगुणरूक्षमधुरः स्याच्छ्लेष्मलो वातहा
स्यात्स्नेहाभिविवर्धनो नवकरश्चाध्मानविष्टम्भकृत् ।
पित्तोद्रेककफालयेषु विहितो मत्स्योऽतिद्वयस्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्यग्रतः ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता ग्रीष्मकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्रावृषि सर्व एव स्निग्धा बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥
शरघृतौ निर्झरजाश्च कूपजाता हिमर्तौ शिशिरे च शस्ताः ॥

रसरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मैट्ठं कटियकुन्मांसं वार्षणं चातिमात्रतः ॥

१. T1. न प्राद्याः ।

२. T2. has the explanation नादेया न प्राद्याः । नादेया ननुत्पन्नाः ।

३. T2. adds the explanation अग्रतः परिणामे ।

पेकं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविबर्धनम् ।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत् ॥

पूर्वार्धं पुरुषस्य चेद् गुरुतरं पश्चार्धभागःस्त्रियाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिञ्च तुल्या लघुः ।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्फिजशिरःस्कन्धांसपृष्ठे क्रमा-
न्धांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मनाम् ॥
इति मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः —

पानीयं मैथुरं सितं रुचिकरं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते श्रुक्ताजपक्तिं सदा ।
निद्रालस्यनिवारणं विषहरं श्रोतस्सुप्तान्तर्पणं
पीतं धीबलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

१. Bh. adds before this ।

मत्स्यगर्भः परं वृष्यः स्निग्धः स्थौल्यकरो गुरुः ।

वृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ॥

मकरसुसर इति भाषायाम् ।

कणपो गूढपात् कूर्मः कमठो दृढपृष्ठकः ।

कच्छपो बलदस्निग्धो वातजित् पुंस्त्वकारकः ॥

कांसवाचे

मधुको वृंहणो बुज्यशीतलोऽसृग्गदापहः ॥

वेदुकाञ्चि

क्षपाणां स्नेहनं मांसं चक्षुष्यं वृंहणं गुरु ।

पृथीविपक्रिमिहरं मेधाग्निबलवर्धनम् ॥

सर्पमांस ॥

२. T₂, P₁, P₂. add तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम् ॥

३. J₁ मधुरं हिमं च रुचिदं ॥ Bh. मधुरं हितं रुचिकरम् ॥

अपि च —

पानीयं भ्रमनाशनं कलमहरं मूच्छाविपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं क्षणीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं धुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

तत्र —

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥
भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तदपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताव्रे स्फाटिके काचनिमित्ते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषममनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूच्छातन्द्रादाहश्रमकुमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥

धाराजमपि द्विविधम् । गाङ्गं सामुद्रं च । तत्र गाङ्गं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

१. Bh. omits अपि च ... ..तथा line 16 page 180.

तत्परीक्षा च —

स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
 शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदवर्णवत् ॥
 तद्ग्राह्यं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
 तत्तु सक्षारलवणं शुक्लदृष्टिवलापहम् ॥
 विस्रं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
 सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
 यतोऽगस्त्यस्य दिव्यपेरुदयात्सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
 वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
 तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

शरत्पयोदनिर्मुक्तं महावैदूर्यसन्निभम् ।
 सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥
 प्रावृद्धजलदनिर्मुक्तमव्यक्तस्वादुलक्षणम् ।
 वारि स्फाटिकसङ्काशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । करकामवं यथा —

दिव्यं वार्यग्निसंयोगात् संहताः खात्पतन्ति याः ।
 पाषाणखण्डवच्चापः ताः कारकयोऽमृतोपमाः ॥

१ J1. शाल्यन्नम् ।

२. J1. वृष्यं च ।

३. J1. करकाजं यथा — दिव्यं वार्यग्नि ।

करकाजं जलं रुक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत् ॥

तौषारं यथा —

अपि नद्याः समुद्रान्तर्वहिरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु साः स्मृताः ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रुक्षं स्याद्वातलमपिचलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निपेदोगण्डादिरोगनुत् ।

हैमं यथा —

हिमं वच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु —

और्वानलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते मृनिभिः ॥ इति ।
हिमं तु शीतलं रुक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद् दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥

इति दिव्यम् ।

अथ भौमम् । तत्र जाङ्गलं यथा —

अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्ताशयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रुक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
बन्धित्कफकृत्पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं यथा —

बह्वम्बुर्वहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥

आनूपं वार्यमिव्यम्भि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
बहिर्वृत्कफरुचिभिर्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिश्राचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यद्बुदकं तच्च साधारणं स्मृतम् ॥
साधारणं तु मधुरं दीपनं मीतकं लघु ।
तर्पणं रोचनं वृष्णादाहदोषत्रयमणुत् ॥

अन्यत्र तु —

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् ।
पथ्यं चाधुर्वलं वीर्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥
आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
तनोति पामाकण्डूतिकफनातज्वरामयान् ॥
साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
श्रमवृष्णापहं वातकफमेहमपुष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषघ्नं
देशाज्जाण्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूमरात् ।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं स्यादमृतं त्रिदोषशमनं सेव्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु खच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं वाक्यं पाचनं पापहारि ।
वृष्णामीहृष्यंसनं दीपनं च शक्तां दत्ते वारि भागीरथीयम् ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं शीतं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रप्रतिपथ्यं च ताङ्गं वारि मनोहरम् ॥

यष्टुनाया यथा —

पित्तदाहशमनं जमापहं स्वादु वातजननं च पावनम् ।
बद्धिदीपनकरं च रौचनं याष्टुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदाया यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुषध्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासघ्नतृणम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

चन्द्रभागामधुमत्योर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाख्यदं जलं यच्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे ।

शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुविपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषां च ॥

१. J1. omits तथा ... यष्टुनाया यथा । Bh. omits तथा...मनोहरम् ।

२. T1. T2. give a variant reading also पित्तदाहवमिरुक्षमा-
पहम् ।

३. J1. omits the introduction to the verse. Bh. चन्द्रभाग-
मधुमती काश्मीरे एव । तद्गुणाः and omits चन्द्रभागमधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे
occurring after the next verse.

४. J1. T1. omit the introduction to the verse.

शोणभद्रस्य यथा —

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

तापीवेन्नवत्योर्यथा —

तापीवेन्नवतीजलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
घृष्यं दीपनपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ॥

पयोण्या यथा —

पयोणीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।
प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ सरयुवा यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।

गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु वर्यं पित्तकरं गुरु ।
गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । गोदावर्या यथा —
पित्तातिरक्तातिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि ।
कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि वृषापहारि ॥

तैथा —

कण्डूकुष्ठप्रशमनं वह्निसन्दीपनं परम् ।
पाचनं वातपित्तघ्नं वारि गोदावरीभवम् ॥

१. J1. नदीनयस्य गुणाः introducing this and the next verse
Bh. omits this and the verse following.

२, ३, ४, ५, ६. J1. omits the introduction.

७. J1; Bh. omit this and the verse.

कृष्णाया यथा—

कार्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पृतं पित्तास्रकोपनम् ।

कृष्णवेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

मलप्रहाराभीमरथीघटप्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा कार्ण्येन सामान्यगुणाः यदिष्टाः ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु सुकान्तिदायि ॥

तुङ्गभद्राया यथा —

तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वादुदं गुरु ।

कण्डूपित्तास्रदं प्रायः सात्त्ये शैत्यकरं परम् ॥

कावेर्या यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् ।

दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामञ्छमन्थासां देशदोषादिभेदतः ।

तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

यथा —

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।

पश्चिमाः पित्तलाः सर्वाः कफघातविनाशनाः ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

वाग्मटः —

पश्चिमोददिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्यास्समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३; ४; ५. J1. omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this to नद्यः प्रायःविज्ञास्तु etc. in l. 7.

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
 प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
 उदरश्लीपदातङ्कान् सख्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
 कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
 बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥

तथा—

नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासातिंकासप्रदाः
 पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
 सन्तापं क्षमयन्ति शं विदधते चैश्वर्यवासन्तजा-
 स्त्वृष्णादाहवमिथमार्तिक्षमना ग्रीष्मे यथास्वं गुणाः ॥

अथौद्धिदं —

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया खणेतु ।
 तत् तु मौमौद्धिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
 यौद्धिदं वारि पिचघ्नमविदासति कीतलम् ।
 ग्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥

अथ नैर्क्षरम् —

शैलसानुस्रवद्वारिग्रवाहो निर्क्षरो झरः ।
 स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्क्षरं जलम् ॥
 नैर्क्षरं रुचिकृच्छीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुपाकं च वातलं स्थादपित्तलम् ॥

अथ सारसम् —

नद्याश्चैलवराच्चाभो यत्र संसृज्यति पृथिवी ।
 यत्सरोजदलच्छन्नं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

१. J₁ स्त्रिदोषजित् ।

२. Bh. Skips over the portion अथौद्धिदं ..... to
 हंसोदकम् (P. 186. l. 15) with the observation तडागजलादिगुणाः
 सुषेधे द्रष्टव्याः ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रुक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥

अथ ताटाकम् —

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताटाकमुदकं स्वादु कपायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥

अथ वाप्यम् —

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कूपाद् बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद् वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातघ्नम् ॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत् ॥

अथ कौपम् —

भूमौ स्नातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम् ॥

अथ चौड्यम् —

शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसपोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥
तत्रत्यमुदकं चौड्यं मुनिभिस्समुदाहृतम् ।
चौड्यं वह्निकरं नीरं रुक्षं कफकरं लघु ॥
मधुरं पित्तनुद् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ।

अथ पाल्वलम् —

पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ।

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकाभर्या ।
उद्राव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ हादम् —

हादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।
नादेयं नवमृण्मयेषु निहितं सन्तप्तमर्काशुभि-
र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् ।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौपं प्रसवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तु चौड्यं भवेत्
काले प्रावृषि नाभसं च सगुणं स्यादौद्भिदं वा पयः ।
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरश्मिपवनव्याधूतदोषं पयः ॥

वृद्धसुश्रुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्ऋतं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

१. T₁. J₁. Bh omit this verse.

२. J₁; Bh, 'भाद्रे कौपं पयश्शस्तम् ।

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् गुणः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
अमघ्नं वृंहणं बल्यं सूतिकानां हितं परम् ।

इति सामान्यनारिकेलवारिगुणाः ॥

अथ पुराणस्य—

नारिकेलस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं किमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेलस्य कटु पाके हिमं जलम् ।
ईषत्कषायमधुरं पक्वस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्युर्बालपक्वयोः ।

अन्यत्र —

नारिकेलसालिलं लघु बाल्ये शीतलं च मधुरं दरपाके ।
पित्तपीनसतृषास्रविदाहश्रान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।
दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

१. T₂. P₁. P₂ हितं मतम्

२. J₁. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्य सेवनकालः ।

नारिकेरांश्चु हृक्तेः प्राग् गुल्माग्निसदनादिहृत् ।
अतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं हितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-
व्यवायवातातपपीडितानाम् ।
व्यायामिनां वातकफोत्तराणां
यैन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम् ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

शतपत्रांश्च सहसा रक्तपित्तग्रहापहम् ।
मूर्च्छावित्रासशमनं दाहतृष्णानिवारणम् ॥
गुलाबोदकम् ।

१. J₁. भुक्त्वा प्राक् ।
२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।
J₁. T₁, Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।
३. Bh. adds : --- अथ गुलाबोदकप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं शतपर्णानां विवृतं तच्च निक्षिपेत् ।
जलं सप्तपलं पात्रे रौप्यं वर्गं सुसंस्कृतैः ॥
ताम्रजे वाय तस्योर्ध्वं दोलायन्त्रं निवेशयेत् ।
रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पश्चाद्रौप्यशरावयोः ॥
आच्छाद्य तन्मुखं रुद्ध्वा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।
मृद्वभिना मुहूर्तं तु पश्चादुद्धृत्य तज्जलम् ॥
रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेष पुष्परसो वरः ।
मुशीतलस्सुगन्धश्च ग्रीष्मे वर्षाख्ये तथा ॥
राज्ञा दाहप्रशान्त्यर्थं सिञ्चेद्भूमौ भिषग्वरः ।
रसकृदाहशान्त्यर्थं गुलाबपरमाभिधः (?) ॥

तेन वृत्कण्डशुद्धिः स्यात् सुखेनाशं पतत्यम् ।
 स्नेहयुक्तं च यद् युक्तं तत्र सप्तर्षणं भवेत् ॥
 आदौ द्रवं समशीयात् तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
 मध्ये तु कठिनं युक्तं यथेष्टं सस्पते जलम् ॥
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽशीयात् मध्ये तु कठिनाशनः ।
 अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न दुश्चति ॥
 तथैव भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।
 द्रवं भयाति शुक्लान्ते किन्तु तन्मात्रया पिबेत् ॥
 समस्थूलकृशा युक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुषाः ।
 क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद् क्वचित्शीतलम् ॥
 क्वचिद्विषजसंयुक्तं न क्वचिद् वारि वार्यते ।
 पूरयेत् मागयुगलं कुक्षेरणेन सुस्थितः ॥
 जलेनैकं चतुर्थं च वायुसञ्चरणाप वै ।
 वासितं नूतनैः पुष्पैः पाटलीचम्पकादिभिः ॥
 पथ्यं सुगन्धि हृद्यं च शीतलाम्बु सदा पिबेत् ।
 ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया सलिलं नरैः ॥
 अन्यदा कल्पमेवैतद् वातश्लेष्मभयात् पिबेत् ।
 कल्पं स्वल्पम् ।
 अभेनापि विना जन्तुः प्राणान् सन्धारयेच्चिरम् ।
 तोयाभावे पिपासार्तः तद्यः प्राणैर्विशुध्यते ॥
 अथ काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।
 गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्तं वारि प्रदूषितम् ।
 अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषाणां च प्रसाधनम् ॥
 गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।
 मल्लातकस्य काष्ठैस्तु तप्तं यच्च शुभोदकम् ।
 वातश्लेष्महरं पथ्यं वीर्यतेजोविबर्धनम् ॥

१. J₁. T₁. omit कल्पं स्वल्पम् ।

२. J₁. T₁. omit गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।

पैलाशोदुम्बरोष्णभूतकाष्ठैस्तप्तं च वारि यत् ।
 व्रणकण्डूहरं चासृग्बलवीर्यविवर्धनम् ॥
 जम्बूवटाग्रजैः काष्ठैस्तप्तं वारि तटागजम् ।
 मेधाबलघदं वीर्यकारि दोषविनाशनम् ॥
 बदरीसम्भवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसमुज्ज्वलम् ।
 कफहृन् च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम् ॥
 काष्ठैः खदिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।
 आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥
 फट्स्वनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारि सरिद्धम् ।
 पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥
 धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यजलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कूपोद्भवं जलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 कर्कन्धुदारुसम्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यजलम् ।
 जठराग्नेः प्रसदनं क्षुध्रुतेन प्रभाषितम् ॥
 सल्लकीशाकनिर्यासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।
 तप्तं निक्षीरजं वारि तद् रोगान् जनयेद्बहून् ॥

सल्लकी सालयी । शाकः साव । निर्यासः राव्याचें झाड् ॥

वटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।
 बलमेधाप्रजननं मैत्रेयेण श्रेष्ठापितम् ॥

-
१. J₁. omits this verse.
  २. J₁. omits आप्यायन ... रक्तपित्तविनाशनम् ।
  ३. J₁. omits this verse.
  ४. J₁. T₁. omit सल्लकी..... राव्याचें झाड् ।
  ५. J₁. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः ।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाके क्षीतलं लघु ।

त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेधाकरं शुभम् ॥

त्र्युपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे ।

वीर्ये कफकरं चाग्निशक्नुमाकृतवर्धनम् ॥

त्र्यु कथिल ।

घोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु ।

पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालानुरूपि च ॥

घोषं कांस्यम् ।

ताम्रपात्रस्थितं वारि सोष्णं स्वादु सकृत्कटु ।

पित्तानलप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम् ॥

संकृत् सद्यः ।

रीतिपात्रस्थितं तोयं कटु श्लेष्मविनाशनम् ।

पित्तलं सकृदुष्णं च मेहरोगविवर्धनम् ॥

रीति पित्तल ।

लोहपात्रस्थितं वारि पानसत्यन्तरूपितम् ।

रक्तपित्तहरं कण्डूत्रिदोषशमनं परम् ॥

आजने मृन्मये तप्तं मलानां क्षालने हितम् ।

धातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम् ॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः ।

इति जलग्रहणम् ॥

१. J₁. T₁. क्षीतलं मधु ।

२. J₁. T₁. omit त्र्यु कथिल ।

३. J₁. T₁. omit घोषं कांस्यम् ।

४. J₁. T₁. omit संकृत् सद्यः ।

५. J₁. T₁. omit रीति पित्तल ।

अथ सविपाषादिपरीक्षा ।

ओदनो विपयान्सान्द्रो यात्यविस्त्रावितामिव ।
 चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पथुपितोपमः ॥
 मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहभृच्छर्मसैककृत् ।
 हीयते गन्धवर्णाद्यैः क्षिद्यते चन्द्रकाचितः ॥
 व्यञ्जनान्याह्यं गुप्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
 केनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुषुदुदसम्भवः ।
 विच्छिन्नविरसा रागाः स्वादयाः शाकमामिषम् ॥
 नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दक्षि च दृश्यते ।
 श्यामा पीता सिता तन्ने वृते पानीयसन्निभा ॥
 मस्तुनि स्यात् कपोताभा राजी कृष्णा तुषोदके ।
 वसामहोश्च तद्वच्च कपिलाभा द्रवौषधे ॥
 काली मध्याभ्यसोः क्षौद्रे हरिर्त्तलेऽहणोपमा ।
 पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां श्लानिविवर्णते ।
 मृद्नां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥
 ग्राह्यानां स्फुटिताग्रत्वं श्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।
 ध्याममण्डलता वस्त्रे शातनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥
 धातुभौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं च मृन्मये ॥

विषदलक्षणम् ।

विषदः श्यामशुष्कादयो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
 स्वेदवेपथुर्जास्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ॥

१. J₁. T₁. यात्यविश्राम्यतामिव, Bh. यात्यविश्राम्यतामिव ।
२. J₁. श्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः, Bh. श्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।
३. J₁. विषदपरीक्षणम्, Bh. omits विषदलक्षणम् ।

प्राप्याकं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्वपि ।
 त्रिखिकण्डायधूआधिरनचिर्वोग्रगन्धवान् ॥
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
 विशोचन्ति च दृष्ट्वैव शुक्रदातृदृशारिकाः ॥
 हंसः प्रसृजति कलानिर्जीवजीवस्य जायते ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥
 कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यमृन् ।
 उद्वेगं याति मार्जारः शकुन्मुञ्चति वानरः ॥
 हृष्येन्मयूरस्तद्वदृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यर्जं विषवज्ज्ञात्वा त्वज्जदेवं प्रयत्नतः ॥
 यथा तेन विषघोरमपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्मज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥
 नखरोमन्मुतिः श्लोकः सैकाद्या विषनाशनाः ।
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्भरविषोपमम् ॥
 इति सविषाज्जादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

आनूपमाभिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।
 विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥
 विशेषात् पयसा भृत्स्ना मत्स्येषु च चिलीचिमः ।
 विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥
 तद्वत्कुलत्थवरककज्ज्वल्यमकुष्ठकाः ।

वरकः वनकोद्रवः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥

१. J₁. adds किञ्च — before प्राप्याकं & etc.

२. P₂. विशोचन्ति, Bh. उक्कोचन्ति ।

भक्षयित्वा हरितकमिति ; मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पय-
स्त्यजेदित्यर्थः ।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतकुक्कुटौ ।

आयमांसानि पित्तेन मापस्येन मूलकम् ॥

अविं कुसुम्भशाकेन विसैस्तह विरुढकम् ।

मापस्यपशुदक्षीरदध्याज्यैः लाङ्गुचं फलम् ॥

फलं कदल्यास्तकेण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची शुडेन वा ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धावन्यत्र वा पाने कांस्ये ताम्रपितां निशि ॥

मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।

कांस्ये दशाहमुपितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिच्छस्तक्रसाधितः ।

ऐकध्यं पायससुराकसराः परिवर्जयेत् ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विजस्त्रिषु ।

एकत्र वा समाधानि विबध्यन्ते परस्परम् ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।

मधु पुष्करवीजं च मधुमैयशार्करम् ॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलकान् ।

मन्थः द्रवानुलोहितसक्तवः । क्षैरेयः पायसः । हारिद्रः पीतवर्ण-
छत्राकः ॥

उपोदकातिसाराथ तिलकल्केन साधिता ॥

उपोदका वसला ।

१. J₁. T₁. Bh. omit मन्थ ..... पीतवर्णछत्राकः ।

२. J₁. T₁. Bh. omit उपोदका वसला ।

बलाका वारुणीयुक्ता कुलमापैथं विरुध्यते ।
भृष्टा बराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यस्तु ॥
तद्वन्निचिरिषत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः ।
ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमृच्छिताः ॥

पत्राढ्यो मयूरः । तद्वत् बलाकायत् , सद्यो म्रन्ति ।
हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
हरिद्रावहिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥
हारिद्रशूलकं हरिद्रावहिनैत्यत्र च दारुहरिद्रा ।

भल्यपांसुपरिव्वस्तं तदेव च सपाधिकम् ।
तदेव हारीतमांसमेव । सद्यो हन्तीति शेषः ।
यत् किञ्चिद् दोषमुत्क्षेप्य न हरेत्तत्तमांसतः ।
विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शयो वा तद्विरोधिभिः ॥
व्यायामिलिग्धदीप्ताशिवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्त्व्यमल्पं च भोजनम् ॥
इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ॥

अथ पथ्यापथ्याभ्यासत्यागवर्णनः —

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निषेवेत हितं तद्वदेकद्विज्यन्तरीकृतम् ॥
अपथ्यमपि हि त्वक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्त्व्यासात्त्व्यविकाराय जायते सहसान्यथा ॥

इति । अयमर्थः, अभ्यस्तमभ्यासात् सात्त्व्यतां यातं अपथ्यं पादेन
चतुर्थीशेन पादपादेन षोडशीशेन वा त्यजेत् । हितं पथ्यं तद्वत्

१. J1. T1. Bh. omit पत्राढ्यो.....सद्यो म्रन्ति ।
२. J1. T1. Bh. omit हरिद्र.....दारुहरिद्रा ।
३. J1. T1. Bh. omit तदेव.....शेषः ।
४. J1. प्रकारस्तु ।

अपथ्यत्यागवन्निषेवेत, यावता अंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भजेदित्यर्थः । नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो न्यूनांशः तं पथ्येन पूरयेदिति उक्तं भवति । उभयमप्येकान्तरीकृतं एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीयभोजनेन व्यवहितम् ।

एतदुक्तं भवति । यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये प्रथमवत्, इत्येकान्तरीकरणम् । चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य । पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत्, इति द्वयन्तरीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य । नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतुर्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन पथ्याभ्यासे क्रमः । पादपादेन त्वभ्यासे एकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः, तत एकान्तरीकरणम् । एवं त्रिषष्ट्यादिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते इति पादपादेन ।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ।

ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ॥

हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ।

मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगास्तदुद्भवान् ॥

निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते ।

हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनम् ॥

भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी ।

क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥

उचुण्डक्यास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते ।

उचुण्डकी काकतिक्ता ।

कोद्रवो हन्त्यसृष्पितं तत्करोत्यविदाहिभिः ।

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैस्त्रह ॥

गुडः कर्ताग्निसादस्य स हिनस्त्यमयादिभिः ।

जीवनीयमपि क्षीरं विपलेशे तु मृत्यवे ।

१. J1. omits चतुर्थे ... अन्तरीकरणम् ।

२. J1. पथ्यत्यागे न क्रमः ।

तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
 सक्तवो वातला रुक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥
 विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् ।
 आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥
 लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सकतुपिण्डकाः ।
 शृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तबालेर्लघोर्गुरुः ॥
 शालिपिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादापि गच्छति ।
 लघुः पित्तहरो लाजो व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्बुद्धात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ।
 आमं ग्राहितरं तक्रं तत्खलीकृतमन्यथा ॥
 गुडतोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
 गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥
 दण्डादिमन्थनाद्ग्नो गुरुणश्चातिशोफदात् ।
 अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
 सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।
 चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥
 मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् ।
 उष्णं विषीभवत्येव त्रिपन्नमपि माश्लिकम् ॥
 दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्बला दोषला च प्रजायते ।
 श्लक्ष्णः पिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
 मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः ।
 तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा ॥
 दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ।
 भूरि सात्म्यं दाक्षीरकरीरं मरुवादिषु ॥
 क्षाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च सैन्धवेऽवन्ध्रकेषु च ॥

१. Bh. गरीयश्चातिशोफकृत् ।

२. JI; T ; Bh. भूमिसात्म्यं ।

तैलाम्लं कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
 पेया मन्थ उदीच्ये तु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥
 बाह्यैका बल्लवाश्चीनाश्चुलका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
 देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
 पेयासूपो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥
 अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
 अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥
 सात्म्यं चाशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ॥
 संसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥
 मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हि ना ।
 विषमेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विषम् ॥
 स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
 तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥
 वातहृत्त्रेऽपि माद्रीकखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।
 नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ॥
 दृष्टेः स्पर्शे हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
 पयः स्वादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
 कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
 पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥
 तक्रं ग्राहि कपायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
 धातुकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
 शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
 उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
 समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
 ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥
 रसायनं काचमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।

मूलकं दोषजिद् बालं विपरीतं तु दोषलम् ॥
 अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निश्चायां नेत्ररोगिणाम् ।
 अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥
 गुल्मिनः क्षीरदध्यादि ह्युपादियुतं हितम् ।
 वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
 तदेव मद्यं मद्यस्य विपस्य तु विपान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥
 स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
 दिवास्वापाज्जरां याति शुक्तमन्येद्युरद्य न
 कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसांशोभिरग्निहृत् ।
 छर्दिष्ठा मक्षिकाविद् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥
 सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यां दोषकुद् व्रणे ।
 पीनसञ्चासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
 इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
 धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितम् ।
 दिशानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।
 इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।

नारीकेरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
 जम्बीरोत्थरसो घृते सद्युचितस्सर्पिस्तु गोचाफले ।
 गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
 नारङ्गे गुडमक्षणं च विहितं पिण्डालुकं कोदरे ॥

१. J1. ह्युपादियुतं, T1. Bh. ह्युपादियुतं

२. J1. Bh. omit निवारणमिति शेषः; T1. निवारण इति शेषः ।

३. J1. Bh. omit इति निरूपणम् T1. इति धर्मभावेषु धर्मवैचित्र्य-

निरूपणम् ।

४. J1; T1. अपथ्यशमनम् Bh. omits अथ पथ्यापथ्यशमनं इति स्वभावाद्-
 हितानि । ... on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनं अजीर्णमज्यां
 ब्रह्मशु । इति स्वभावाद्दितानि अथ स्वभावतो हितानि पथ्यापथ्यो ज्ञेयौ ।

पिष्टानि सलिलं त्रियालफलजे पथ्या हिता मापजे
 खण्डं क्षीरभवे च तक्रमुचितं कोष्णाश्वु कालाम्लजे ।
 मात्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वश्वु पानात्यये
 तैले पुष्करजे कटु प्रशमनं शेषं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥
 नारिकेरफलतालबीजयोः पाचनं सपदि तण्डुलं विदुः ।
 ते वदन्ति मृनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥
 दाडिमामलकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
 बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं स्वबीजतः ॥
 मधुकमालूरनृपादनानां परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
 पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥
 मृणालखर्जूरकहारहूराकसेरुशृङ्गाटकशर्कराणाम् ।
 यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥
 आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
 स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाग्रफलस्य पाकः ॥
 सौवीरं फलमपि चोष्णवारि हन्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
 नागरं हरति विल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।
 जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

१. Revisor adds in the margin:

खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विस्वौषधं तत्र च भद्रमुस्तम् ।
 यथाह्वोधिद्रुफलेषु शीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं मपतिम् ॥
 तण्डुलेषु पयसो जलं हितं दीप्यकं तु (त्रिविदुकेणायुतम् ?)
 पथिको दधिजलेन जीयते कर्कटी च सुमतेषु जीयते ॥

before सौवीरं etc.

२. Revisor adds in margin:

खर्जूरं सपदपकं त्रियालक्षीरी सारफलं पचेन्मराचम् ।
 before नागरं हरति etc.

पनसकामलक्रीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि बीजकम् ।
 सकलमप्युदितानुदितं फलं प्रपचति प्रसृतं वटतिन्दुकम् ॥
 आर्द्राग्रबीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै धनरावबीजम् ।
 अपूपपक्त्यै सजला यवानी सा कैश्चिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥
 धनरावस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवल्लीवार्ताकवंशङ्कुरमूलकानाम् ।
 उपोदकालावुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
 पटोलवंशङ्कुरकारवल्लीफलान्यलावूनि फलानि जग्ध्वा ।
 क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥

वास्तूकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
 प्रयाति सद्यः खदिरेण पाकम् ।
 यथा गुडः सूरणनागरङ्गौ
 तथालुकं तण्डुलवारि हन्ति ॥
 पैत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
 मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

१. J1. T1. कटु तिन्दुकम् ।
२. J1. Revisor adds in the margin
 शाकानि रुक्षाण्यपि यान्ति पाकं
 क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
 स्निग्धेषु रुक्षं च तदप्यनेन
 स्निग्धं च रुक्षेण च पाकमेति ॥
 (धरीचापि वच्छीघ्रं ?) पाकं यात्येव काजिकम् ।
 क्षारं जीर्यति तन्नेन तद्रव्यं कोष्णमण्डकात् ।
 माहिषं मणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
 रसाला जीर्यति व्योषात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
 शिता नागरमुस्तेन तथेक्षुर्वाङ्गिकाशनात् ॥
 (जिरामिरुतै ? चरामिरागै)रिक्चन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
 रुक्षेण शीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णं भवेत् क्षारगणस्तथाभ्यैः ॥
 विपच्यते सूरणकं गुडेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
 पीडाककं धीर्यति कोरुषात् फघेरुपाकाः किल नागरेण ॥
 before पैत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तूरिका सिल्हकनाभिमेव

जलं पचत्याशु समुद्रकेनः ॥

निम्बुफलेनाथ यवोपणेन

तक्रेण वा सर्पिरुपैति पाकम् ।

शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं

क्षरेण तान्येव तिलोद्भवेन ॥

काञ्जिकं हि लवणान्वितं शृतं

पिष्टपाचनकमादिशन्ति हि ।

सर्पिरेव यवशूकसंयुतं

मांसपाचनमथोष्णवारिणा ॥

क्षयामाकनीवारतिलातसीनां

निष्पावकङ्गूयवपिष्टिकानाम् ।

मन्थेन पाकोऽथ कुलत्थचिञ्चा-

पाकाय पेयं तिलतैलमेकम् ॥

गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्रौ

यवान् सतीनान् कितवो निहन्ति ।

यन्मातुलङ्गीफलमेति पाकं

क्षणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥

सतीनो लङ्का । कितवो धुत्तूरः ।

कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-

काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।

१. J1. Revisor adds in the margin:—

गोधूममाषहरिमन्थवानुमुद्रा-

(पाको भवेदिति मातुलपुत्रकेन ?)

खण्टं च खण्डयति भक्षभवंत्यजीर्णं? (भक्षभवं त्वजीर्णं)

तैलं कुलित्थमथवा विदधाति जीर्णम् ॥

(कङ्कुक्षयामाकनीवाराः कुलित्थं विलंखितुम् ?)

दध्ना जलेन जीर्यन्ति वैतुलाः काञ्जिकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिजानि
प्रयान्ति पाकं किल काञ्जिकेन ॥

मृङ्गवेररस एव केवलः
क्षारतीयमथवा पलाशजम् ।
प्रेक्ष्यं रसमुदस्यति क्षणा-
दग्निवेशमुनिनेदभीरितम् ॥

साहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्जिकं च विदलाक्षपक्तये
शीलयन्ति जठराग्निपक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यदुश्रुतं केवलवह्निपक्-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूलं परिपीय पिष्टं
जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

क्षोष्णेन वण्डेन गवां पयस्तु
व्योषै रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥

शुण्ठी सतीनस्य च नागरज्ज-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

१. J1. Revisor adds in the margin:—

आम्रमात्रफलं मीने तद्वर्जं पिशिते हितम् ।

कूर्भमांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥ before ४०३ a.c.

जीरा(जरा)मिरा चन्दनगैरिकाभ्यां
नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

चटा वेसवरैर्लवङ्गेन फेनी
शर्म पर्यटः शिशुबीजेन याति ।
कणाभूलतो लङ्कुकापृषसङ्गा
वियाको भवेच्छण्कुलीमण्डयोश्च ॥

श्वाविङ्गोधागण्डकाश्चित्रतैला-
द्यावक्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्राद्यूपात् पायसो याति पाकं
साधुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
वारं वारं क्षिप्तमम्भस्यथैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कृशमाण्डकं च त्रपुसीफलं च
कर्कारुचीनातकयोः फलं च ।
निहन्ति सद्यो हि करञ्जबीज-
रसैर्यथैवा(रिण?)मूलमेकम् ॥
स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्दम् ।
शुण्ठीधान्याकवारि हन्ति सद्य-
स्तांस्तानामविलासजान् विकारान् ॥

१, J1. Revisor gives a variant reading also in the margin :

तोयं क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्यात्
तत्र क्षौद्रं मद्रयुक्तं विशेषतः ॥

तत्र तोयाजीर्णं ।

मृगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
न्यवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
क्षीरोषणैः सैन्धवसाधितं तु
छागाण्डप्लुतं तदिहैव युक्तम् ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
हन्यान्मृस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक्-
श्चिञ्चा मुञ्चत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥

कोष्णाम्बु पिष्टान्नभवे हि देयं
प्रियालमज्जाखिदमेव पेयम् ।
मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥

सद्यः प्रियालं विनिहन्ति पथ्या
मध्वम्बजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
पिण्डालुकः कोद्रवपाककारी
खण्डस्तु माषान्नविकारहारी ॥

सुखं ददाते चूर्णकेन प्रमादा-
द्यदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
शितातैलसौवीरकैस्तन्निवृत्तौ
पृथक् तस्य गण्डूष एषोपदिष्टः ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगुणो गुणाढ्यः ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काजिराजः ॥

शीतोदकं चास्यजरोगहारि
नारीप्रयश्चाञ्जनरुग्विदारि ।

एलोदकं धूमगदेषु शस्तं
धात्रीफलं चातिविरेचनातें ॥

श्रवणपूरणजे तिलतैलजं
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कंबलमार्द्रयुतं द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मंथं जातु चेत् पीतमद्यः
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाकुष्ठदार्वेलालु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

माषामृताम्भोधरकटफलानां
चूर्णं यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्द्य वक्त्रे धृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुग्रगन्धम् ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन
पीतो मदं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्तत्वमपाकरोति ॥

घ्रात्वा सकक्षां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिच्छ्रवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसद्य पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकटुधान्यजीरकै-
र्दाडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वेसवार उदितो मनीषिभिः ।

सूक्तमुक्तमपि तद्वद्बुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तद्धिषग्भिरपि पाचनमुक्तम् ॥
इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु तु षष्टिका ।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥
शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥
दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं च परूषकम् ।
राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥
षत्रुशाके तु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥
एणः कुरङ्गो हरिणो जङ्घालेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥
जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैश्वरेषु सिता हिता ॥
इति स्वभावहिताति ।

अथ स्वभावादहितानि ।

शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

गोमांसं ग्राम्यमांसेषु न हिता महिषीवत्सा ।
मेघीपयः कुसुम्भस्य तैलं चाज्यं च फाणितम् ॥

इति स्वभावादहितानि ।

अथ संयोगाविरुद्धानि ।

मत्स्यमानूपमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् ।
कपोतं सार्षपस्नेहभर्जितं परिवर्जयेत् ॥
मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् ।
सक्तून्मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥
उष्णैर्नभोम्बुना क्षौद्रं पायसं कृसरान्वितम् ।
रम्भाफलं त्यजेत्तक्रदधिविल्वफलान्वितम् ॥
दशाहमृषितं सर्पिः कांस्ये मधुधृते समे ।
कृतान्नं च कषायं च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् ॥
एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
एवं द्रव्यगुणान् ज्ञात्वा काले कुर्यात्तु भोजनम् ॥

जन्मनक्षत्रवृक्षाश्चाभक्ष्याः ते च —

अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमचोदितान् ।
पूजनात् पुण्यदांश्चैव वर्धनात् पालनादपि ॥
विषद्रुधात्रीतरुहेमदुग्धा-
जम्बूस्तथा खादिरकृष्णवंशाः ।
अश्वत्थनागौ च वटः पलाशः
प्लक्षस्तथाश्वष्टतरुः क्रमेण ॥

१. J1. T1. लाज्यं च ।

२. J1. omits जन्मनक्षत्र..... च्छेदनभक्षणादिसंग्रहार्थः ।

चिल्वार्जुनौ चैव विकङ्कतोऽथ
सकेसराः शम्बरमर्जवञ्जुलाः ।
सपानसार्काश्च शमीकदम्बाः
तथाग्ननिम्बौ मधुकद्रुमश्च ॥

अमी नक्षत्रदैवत्या वृक्षाः स्युः सप्तविंशतिः ।
अश्विन्यादिक्रमादेशामेषा नक्षत्रपद्धतिः ॥

यस्त्वेतेषामात्मजन्मैर्क्षभाजां
मर्त्यः कुर्याद् भेषजादीन् मदान्धः ।
तस्यायुष्यं श्रीः कलत्रं च पुत्रा
नश्यन्त्येषां वर्धते वर्धनाद्यैः ॥

इत्युक्ताः । आदिशब्दः छेदनभक्षणादिसङ्ग्रहार्थः ।

भोजनकालश्च —

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥

तच्चैकान्ते कर्तव्यम् ।

आहारं तु रहः कुर्यात् निर्हारमपि सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे द्वियते श्रिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

१. Bh. omits this line and insted of this reads टीका—

• चला १ । आंवली २ । उंबर ३ । बांबूल ४ । पाठराखैर ५ । काळा खैर ६ ।
बेल ७ । अश्वत्थ ८ । पुन्नाग ९ । वट १० । पळस ११ । नांदुरेख १२ ।
अगस्ता १३ । बेल १४ । अजुनवृक्ष १५ । वैकंकत १६ । अथवा कविट १७ ।
बकुल १८ । लोखंडी १९ । राळ २० । वेतस २१ । फणस २२ । सई २३ ।
शमी २४ । कळम्ब २४ । आंबा २५ । निम्ब २७ । मोहा ।

२. P₂. नीहारमपि ।

तथा —

आहारनिर्हारविहारयोगाः

सदैव सिद्धिर्विजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् दृष्टिकृत् पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफशतहृत् ॥

कास्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥

आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥

शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥

पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥

पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत् तथा वैडूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽशनं हृद्यं रुच्यं वृष्यं बलाग्निदम् ।
विषश्रमानिलास्त्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥

पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफवातं पीनसघ्नं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

१. J1, दृष्टिदं पथ्यं

२. bh, रुच्यं ।

क्षारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशातनम् ।
 शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिकर्ण्या तु भोजनम् ॥
 अर्कपत्रे भृशं रुक्षं कृमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
 गुल्मशूलविषश्वासपाण्डुकुष्ठकफानिलान् ॥
 हन्यात् परप्रचक्षुष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
 एरण्डपत्रं वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥
 पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां तृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
 पाण्डुशोथश्वाससोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥
 सर्वग्रन्थिविनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
 मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥
 यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं क्लमहरं परम् ।
 नलिने कुष्ठदे रक्तोत्पले वाथोत्पले दले ॥
 भोजनं निन्दितं शीतं रुक्षं दौर्भाग्यमभिनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।

तदुक्तं —

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥
 अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
 दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

अथ भोजनविधिः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

घृतपूर्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रव्यं च बलारोग्ये न मृश्चति ॥

तथा —

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽल्लवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समश्नीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचाफलं तद्रूढं वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्रावशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सज्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुक्लं च दुर्जरम् ।
अतिक्लृप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥

अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

१. J1. T1. Bh. शुष्कं च ।

२. P2. भक्तियुक्तम् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ।

मात्रागुरुस्तु मुद्रादिर्मापादिः पच्यते गुरुः ॥

संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ।

आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेखं तथैव च ॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ।

चोष्यं इक्षुदादिमादि, पेयं क्षीरादि, लेखं रसालादि, भोज्यं पोलिकादि, भक्ष्यं लड्डुकादि, चर्व्यं चिपिट्टादि ।

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

माषपिष्टान्नादिभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम् । मृद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।

द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः ।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्यं न पाकं साधु गच्छति ।

पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ।

पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सप्ततुषु वर्जयेत् ।

सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादेव लेहिका ॥

आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।

हीनमात्रं तनोः कार्यं करोति च बलक्षयम् ॥

अप्राप्तकाले शुञ्जानो असमर्थतनुर्नरः ।

तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥

कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।
 कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
 रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।
 न तथास्वादमाप्नोति ततः क्षुद्राश्चुमन्तरा ॥

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
 तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदशूरि ॥
 भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
 मध्येऽग्निदीपनं शस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥
 तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
 तृषितस्तु भवेद् गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥
 कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचन ।

इति भोजनविधिः ।

एवं भुक्त्वा समाचामेद् गण्डूषग्रहपूर्वकम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनिर्हृतं तद्धि सुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
 दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
 न तत्र बहुशः कुर्यादन्ननिर्हरणं प्रति ॥
 आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
 भुक्त्वाचम्य स्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥
 विष्णुरत्ता यथैवाभं परिणामश्च वै यथा ।
 सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 अंगस्तिरग्निर्षडवानलश्च भुक्तं ममाभं जरयन्त्वशेषम् ।
 सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं मम चापि देहम् ॥

१. T₂ omits रसेना ... .. न्तरा ।

२. Bh. omits एवं ... .. अन्ननिर्हरणं प्रति ।

३. J₁. T₁. कुर्यात्तत्त्वं निर्हरणं प्रति ।

४. Bh. omits this verse.

अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्यते ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्वितः ॥

आग्रभित्त्यर्थः । यतः —

भुक्तमात्रस्य तु स्वप्नात् हन्त्यग्निं कुपितः क्रफः ।
धूमेनापोष्य हृद्यर्वाक् कपायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदां गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥
भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अजस्रहातशैथिल्यग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥
रैते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कपायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं क्वायाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणां माषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रयोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

१. Bh omits फलैः ... कटीसुखम् ।

२. Bh. reads this verse after भूपानां भोजनविधिः and omits ताम्बूलं ... अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥
 विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव भक्षयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ॥
 क्षतास्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्ष्यक्षिरोग्यपि ।
 विषमूर्च्छोपवासार्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥
 भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्रदी ।
 विना चूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
 दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हेरिं स्मरेत् ।
 क्रमुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूलयाश्च पलद्वयम् ॥
 गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रम उत्तमः ।

तथा—

फलपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
 चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये भुगन्धिता ।
 रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥
 जातीलवङ्गकर्पूरतक्रोळकद्रुकैस्सह ।
 रुचिवैद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वस्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलमिति शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
 करोति चोष्णरोगारूढं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

१. J¹. हरिस्मृतिः ।

२. J¹. omits पत्राधिक्ये ... रुचिवैद्यसौगन्ध्यं ।

३. J¹. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

धृक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

श्वासानष्टौ सङ्घत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्वद्विशुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥

वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत धृक्त्वस्य पाकार्थम् ॥

सद्योमांसं नवं चाश्वं बाला क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥

बालार्कः कन्यास्थार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं तश्चर्करं क्षीरं भक्ष्यमैश्वर्यसंस्कृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥

अथ मर्दनप्रतीकारः ।

यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलचूर्णम् ।
स ब्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥

विशेषं अवसरे प्रदर्शयिष्यामः ।
सुषेणाक्तः कथ्यतेऽथ भूषणानां भोजने विधिः ।
यथासम्भषमन्येषामप्ययं सम्भविष्यति ॥

१. J1. omits अथ मर्दनप्रकारः ।

२. J1. reads the colophon इत्थं विमथ्य ... .. प्रत्यगुणा-
शुणकधनम् ।

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः
 सन्तर्पितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
 आसैर्नृपो रहसि भोजनकृत्तथा स्यात्
 सायं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलाषः ॥

नित्याचारपवित्रनिर्मलतनुधौतप्रसन्नाश्वरो
 हृद्यो भोजनवेश्मनि स्थिरतरे मृद्रासने संविशन् ।
 पुत्रैस्सन्निधिभिस्ततः परिजनैरासैर्वृतः सद्रशैः
 सद्दृश्यैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तन्त्रोपयुक्तैर्नृपः ॥

आजातु स्थापनीयं कनकमयमथो रौप्यमग्रे सुपात्रं
 स्फारं तस्योपरिष्ठात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डालिन्यः ।
 भक्तं सोष्णं सबाष्पं क्षणिकरधवलं कुन्दिक्काकुद्मल्लभं
 मध्ये स्थाप्यं सद्यप्यं सुरसुरभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
 रन्यौन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमांसैः ।
 दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुरभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
 लेणं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्तात् ॥

तथा घृतं च सूप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
 घृतेन संप्लुतं ह्यभं पाचनं सुखकारि च ॥

बीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाले
 मध्यन्दिने च धिषणश्चरकः प्रभाते ।
 भुक्तिं जगाद् नृपतेर्मम चैष सर्ग-
 स्तस्याः स एव समयः भुधितो यदैव ॥

यः क्षुधालौल्यभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
 सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोषतुमर्हति ।
 स भोक्ता वासरे यः स्यात् रात्रौरेताश्चकोरवत् ॥

देवार्चा भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्रकल्पयेत् ।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नाविताने निकेतने ॥

शुक्ते स्वापे मलोत्सर्गे यत्सम्वाधासमाकुलः ।
निश्शङ्कत्वात्ययात् तस्य के के न स्युर्महाभयाः ॥

विवर्णास्विन्नविक्लिन्नविगन्धविरागं स्थितम् ।
अतिजीर्णमसाम्यं च नाद्यादन्नं न चाविलम् ॥

कामकोपातपायासयानवाहनबह्वयः ।
सद्योशुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥

हितं परिमितं पक्वं नेत्रनासारसाप्रियम् ।

रसा रसना ।

परीक्षितं च हृज्जीतं न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

अत्यशनं चाध्यशनं ह्यनशनमहिताशनं च सन्त्याज्यम् ।

कुर्याद्यथोक्तमशनं बलजीवितपेशलं क्रमशः ॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मध्ये लवणमम्लमुपयोज्यम् ।

रूक्षं द्रव्यं पश्चान्न च शुकत्वा भक्षयेत् किञ्चित् ॥

मैन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च बद्धिश्चतुर्विधः पुंसाम् ।

लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात् ॥

श्वाङ्गः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च

बभ्रुश्शिखण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः ।

क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः

छर्दि शुक्रः प्रतनुते निहते कपिश्च ॥

१ T₁. Bh. शुक्लौ स्वापे ।

२. Bh. omits विवर्णा ... .. न विलम्बितम् ।

३. J₁, T₁, Bh अत्यशनमध्यशनमनशनमशनं च तत्र संत्याज्यम् ।

४. भोज्यं पश्चात् ।

५. Bh. omits this verse.

विरज्येते चकोरस्य लोचने विषदर्शनात् ।
गतौ स्खलति हंसश्च लीयन्तेऽत्र न मक्षिकाः ॥

यथा लवणसम्पर्कात् सद्यः स्पन्दति पावकः ।
विषदूष्यान्नसम्पर्कात् तथा वसुमती पदा ॥ इति ।

पुनरुष्णीकृतं सर्वं सर्वं धान्यं विरूढकम् ।
दक्षरात्रोषितं नाद्यात् कांस्येऽत्र निहितं घृतम् ॥

दधितक्राम्यां कदलं क्षीरं लवणेन शङ्कुली कलिमा ।
गुडपिप्पलिमधुमरिचैः सार्धं सेव्या न काचमाची च ॥

भुज्जीत माषसूपं मूलकसहितं न जातु हितक्रामः ।
दध्ना पर्युषितं नाद्यात् विशुष्कं पयसा न च ।
केशकीटकसंस्पृष्टं पुनराद्रं च वर्जयेत् ॥

भोजनादौ सदा वायुः प्रकुप्यत्यनिलो महान् ।
घृतप्लुतेन चाग्नेन तस्मात्तैत्तर्पयेद् घृतम् ॥

घृतादिपक्वं मधुरं च सर्वं
द्रवप्रधानं प्रथमं विदध्यात् ।
ततः परं भोजनमाप्नोति
कद्वम्लयुक्तं मधुरं च पथ्यम् ॥

तिक्तं कषायं कटुकं तथान्ते
भुज्जीत सर्वं सुबहु द्रवं च ।
एवं हि कुर्वन् नृपतिः सदैव
दीर्घायुरारोग्यतनुश्च भूयात् ॥

१. Bh. विषदुष्टात्र ।

२. J₁, T₁, Bh. वसुमतीपते । and Bh. omits पुनरुष्णी
..... विशेषतोपि on l. 2. p. 226.

३. J₁, T₁. तर्पयेद् द्वयम् ।

४. J₁. मादिशन्ति ।

कश्चिद्वायुं क्षमयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
 कश्चिच्छेष्मं(?) क्षमयति तरां कोपि पित्तप्रकोपी ।
 कश्चित्पित्तप्रचयक्षमनः कोपि तत्कोपकारी
 नित्यं तस्मात्सकृत् रसशुग् भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नुतौ ये च रसा बलिष्ठाः
 सेव्यास्तु ते तत्र विशेषतोऽपि ।
 अन्नं विशेषान्न च सर्वदैव
 भोज्यं नृपेणैकरसं बुधेन ॥

पिवेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
 हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।

... ..

... .. ॥ ?

एकं व्यञ्जनमासाद्य ततः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
 करं च पुनरन्यच्च शुद्धीत नृपतिः सुखम् ॥

एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
 पुष्टिं च महीतीं कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि सुशीतलानि
 सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
 सुधृतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
 वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
 चकोरशिखिर्हंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥
 शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
 तेन हर्षो भवेत्तस्य भुञ्जानस्य महीपतेः ॥

भुञ्जानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च किञ्चन ।
 जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयाच्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेणभक्ष्यादिकं सर्वं शुकत्वान्नं तु यथासुखम् ।

शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥

ततो रूक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।

गण्डूषान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरुकल्पितान् ॥

गण्डूषैर्वहुभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-

र्धूपेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करौ धूपयेत् ।

मृदनीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ

पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नविलसत्कर्पूरगर्भं मुदा ॥

ततः प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।

सुकोमले कल्पितचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धाभिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः सभाचरन् ।

निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्विहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।

तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥

शीतोष्णतोयासवमद्यूषफलाभ्लधान्याभ्लपयोरसानाम् ।

यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्तस्यै प्रदेयं सह मात्रया तद् ॥

न्याधि च कालं च विभाव्य वैद्यैर्देयानि भोज्यानि च तानि तानि ।

सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रसात्म्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।

संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेऽप्यन्यैश्च तैर्विस्तरितं समस्तम् ॥

इति ।

विष्णुपुराणे —

भुङ्जीत हुतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरः ।

इति ।

१. J1. प्रद्यस्तं ।

३. J1. adds — मया मृष्येण कृतं हिताय प्राणप्रसादं जनयेत् शीघ्रम् ।

अथावसरप्राप्तो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूग-

जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।

सुंथाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं

कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥

ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ।

सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।

ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं

पूगीफलं हन्ति कफं सुवृद्धम् ॥

चूर्णं निहन्त्यात् कफवतमुच्चै-

र्हन्त्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।

इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति

दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।

प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं बह्वैः प्रदीपनम् ।

मुखवैरस्यहरणं कङ्कोलं भुक्तपाचनम् ॥

रसे कटु श्रेष्ठ मजीर्णनाशनं

निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।

कङ्कोलजातीफलवल्लवङ्गं

विशेषतश्छर्दिहरं विषघ्नम् ॥

स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-

ऽप्यजीर्णवाधासु च पथ्यमेतत् ।

एलाद्रयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे

मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

१. J₁. T₁. शुद्धाश्मचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि ..... लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ;

स्वादुः सुशीतौ मधुरश्च पाके-
 ऽप्यरोचकं हन्ति च जातिकोशः ।
 ताम्बूलयोग्यं क्रमुकं च तज्जाः
 मासत्रयाद्ध्वमुदाहरन्ति ॥
 मासे व्यतीते तु भवन्ति चूर्णा-
 न्यतीव हृद्यानि मनोहराणि ।

....

... .. (१)

तीक्ष्णोष्णः परिणामशीतलतरः कण्डूप्रमेहापहो
 नानास्थानजलाधिककिमिहरस्तृड्दहपाकं जयेत् ।
 श्लेष्मघ्नश्च गलग्रहापहरणः संसृप्तजिह्वाग्रजित्
 कर्पूरः खलु दिव्यसौरभगुणः पोताश्रयः स्फाटिकः ॥
 गलग्रहे सुप्तजिह्वे लालास्रावे जलाधिके ।
 श्लेष्ममेहक्रिमीन् हन्ति कर्पूरश्चायुषः परः ॥
 कर्पूरः कफसम्भेदी तीक्ष्णोष्णः शतिलः परः ।
 प्रमेहतृड्विदाहघ्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥
 इति सुषेणोक्तस्ताम्बूलविधिः ।

अथानुलेपनम् ।

तत्र चन्दनगुणाः—

चन्दनं रक्तपित्तघ्नं दाहमूर्च्छातिसारनुत् ।
 शीतलं श्लेष्मलं हृद्यं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ॥

कृष्णागरोः

शीतः पित्तविनाशनः सुमधुरः किञ्चित् सतिक्तस्तथा
 कण्डूशोफविषापहः क्रिमिहरः सौभाग्यकान्तिप्रदः ।
 सौगन्ध्यं कुरुते किमप्यभिनयं गात्रेषु पुष्टिप्रदः
 सन्तोषं विदधाति चेतसि पं स्निग्धश्च कृष्णागरुः ॥

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृगोजोवलविवर्धनम् ।
 कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृड्दाहनाशनम् ॥
 भास्त्रिष्टं दाहकृच्चोष्णं कफवातानुलामनम् ।
 पट्टसूत्रमथ वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? मनं) विदुः ॥
 श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।
 ओजस्तेजोवीर्यकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाशोषविभेदनं धृतिकरं कान्तिप्रदं श्लेष्मलं
 क्षौभं शुक्रमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।
 भास्त्रिष्टं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-
 ध्वंसार्हं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
 लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
 निर्मायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
 तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥
 संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
 यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।
 भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
 तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।
 योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिव्यामनन्तदेवः परितोषमेतु ॥

इति श्रीमद्विद्वद्बृन्दवन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य
 रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले
 द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

भो षट्पदाः कृतधियः शृणुतामलां नो
वाचं विविच्य विभवाय चिरप्रसूताम् ।

संसेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-

मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु भेकाः ॥

यदि पूतिगन्धवहले वारिणि वद्धादरः पोत्री ।

स्पृहयति वारि न गाङ्गं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्यात् ॥

विषयानुक्रमणी ।

विषयः	पृष्ठम्
भोजनविधिः ।	
1. धान्यप्रकरणम्	... १—२५
(i) धान्यविभागः	... १
(ii) शूकधान्यप्रकरणम्	... २—१०
(iii) शालिसामान्यगुणाः	... ३
(iv) शालिविशेषगुणाः	.... ”
(v) गोधूमाः	.... ७
(vi) यवाः	... ८
(vii) यावनालगुणाः	... ९
2. शिम्बीधान्यप्रकरणम्	... १०—१९
(i) मुद्गगुणाः	... १०
(ii) माषगुणाः	... ११
(iii) राजमाषगुणाः	.... ”
(iv) चणकगुणाः	.... १२
(v) कलायगुणाः	... १३
(vi) लङ्कागुणाः	... १४
(vii) तुवरीगुणाः	... ”
(viii) कुलित्थगुणाः	... १५
(ix) निष्पावगुणाः	... ”
(x) मकुष्ठगुणाः	... १६
(xi) तिलगुणाः	... ”
(xii) अतसीगुणाः	.... १७
(xiii) सर्षपगुणाः	... १८
(xiv) मसूरगुणाः	... १९

	विषयः	पुटम्
३.	तृणधान्यप्रकरणम्	१९—२०
	(i) कङ्कुगुणाः	१९
	(ii) श्यामाकगुणाः	१९
	(iii) कोद्रवगुणाः	२०
	(iv) वरकगुणाः	१९
	(v) 'नाचणे' गुणाः	१९
४.	धान्यसामान्यगुणप्रकरणम्	२१—२५
	(i) भृष्टधान्यगुणाः	२२
	(ii) धानाः	२३
	(i.i) सक्तवः	२३
	(iii) पृथुकादयः	२४
५.	सिद्धान्तप्रकरणम्	२६—५८
	(i) यवाम्बादिलक्षणानि गुणाश्च	२६
	(ii) ओदनप्रकरणम्	२७—२९
	(iii) क्षीरीप्रकरणम्	३०
	(iv) चारिकेरक्षीरी	३१
	(v) रूपप्रकरणम्	३१—३२
	(vi) भक्ष्यप्रकरणम्	३३—५८
	(a) वटक, फेणी, लाडु, पोल्यादयः	३७—५०
	(b) मांसप्रकाराः	५१—५३
	(c) भक्ष्यादिसाधारणविशेषगुणाः	५४—५७
६.	शाकप्रकरणम्	५८—१०७
	(i) शाकविभागः	५८
	(ii) शाकसामान्यगुणाः	५९
	(iii) मूलकगुणाः	५९
	(iv) कन्दगुणाः	६०—६५
	(v) पत्रशाकाः	६६—७६

	विषयः	पुटम्
	(vi) करीराणि	... ७७
	(vii) फलानि	.... ७७-८७
	(viii) कदल्यादि	... ८७-९०
	(ix) नारिकेलः	... ९१
	(x) पूगादिफलानि	... ९१-९४
	(xi) बदरादि	... ९४-१००
	(xii) हरीतकीप्रकरणम्	... १००-१०३
	(xiii) आम्रप्रकरणम्	... १०३-१०६
	(xiv) काण्डीरः	... १०६
	(xv) पुष्पाणि	... १०७
	(xvi) कवकानि	... "
7.	हारीतप्रकरणम्	... १०८-११०
8.	उपदंशः	... ११०-११४
9.	कर्चयः	... ११४-११५
10.	सम्भाराः	... ११५-१२१
	(i) एलादयः	.... ११५-११६
	(ii) लवणानि	.... ११६-११७
	(iii) त्वचादयः	... ११७
	(iv) कस्तूरी	... ११८
	(v) गोरोचना	... ११९
	(vi) कर्पूरः	... ११९-१२०
	(vii) जातीपत्र्यादयः	... १२०-१२१
11.	कुत्रिमघृतानि	... १२१
12.	शर्करा	.... १२२
13.	पानानि	.... "
14.	काञ्चिकम्	... १२३-१२५

	विषयः	पुटम्
15°	क्षीरप्रकरणम्	१२५— १३५
	(i) क्षीरसामान्यगुणाः	१२५
	(ii) क्षीरविशेषगुणाः	१२६
	(iii) वर्णविशेषेण गोक्षीरगुणाः	”
	(iv) वयोविशेषेण गोक्षीरगुणाः	१२७
	(v) पीयूषादिगुणाः	”
	(vi) आम्लादिगुणाः	१२८
	(vii) कालविशेषेण पयःपाने गुणाः	”
	(viii) उषितपयःपाने दोषः	”
	(ix) उष्णशीतादिक्षीरपाने ताम्रादि- बहुविधपात्रशृतक्षीरपाने च गुणदोषविचारः	१२८—१३१
	(x) माहिषक्षीरगुणाः	१३२
	(xi) आजस्य	”
	(xii) औष्टस्य	१३३
	(xiii) खराश्वीक्षीरयोः	”
	(xiv) मानुष्याः	”
	(xv) हस्तिन्याः	”
	(xvi) एडक्याः	”
	(xvii) मेढ्याः	”
	(xviii) मथितक्षीरगुणाः	१३४
	(xix) क्षीरफेनगुणाः	”
	(xx) क्षीरमित्राणि	”
	(xxi) क्षीरामित्राणि	१३५
16°	दधिप्रकरणम्	१३५—१४३
	(i) अवस्थाभेदेन वैविध्यं गुणाश्च	१३५
	(ii) गन्धस्य	१३६
	(iii) ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः	”

	विषयः	पुटम्
	(iv) माहिषस्य	१३६
	(v) आजस्य	१३७
	(vi) मेघ्याः	"
	(vii) अश्विन्याः	"
	(viii) गर्दभ्याः	"
	(ix) उष्ट्र्याः	"
	(x) हस्तिन्याः	१३८
	(xi) क्षियाः	"
	(xii) दधिमण्डगुणाः	"
	(xiii) निस्सारदधिगुणाः	१३९
	(xiv) दधिविषयाः	"
	(xv) शिखरिण्यः	१४०-१४२
	(xvi) सरस्य मस्तुनश्च गुणाः	१४३
	(xvii) तक्रप्रकरणम्	१४३-१४७
17.	नवनीतप्रकरणम्	१४७-१४९
18.	घृतप्रकरणम्	१४९-१५१
19.	तैलप्रकरणम्	१५१-१५५
20.	इक्षुप्रकरणम्	१५५-१५८
21.	इक्षुरसविकारप्रकरणम्	१५९-१६५
22.	मधुप्रकरणम्	१६५-१६७
23.	मद्यप्रकरणम्	१६८-१६९
24.	मांसप्रकरणम्	१६९-१७३
	(i) भेदाः गुणाश्च	१६९
	(ii) शृगमांसम्	१६९-१७१
	(iii) पक्षिमांसम्	१७१
	(iv) मत्स्यमांसम्	१७२-१७६

विषयः		पृष्ठम्
25.	जलप्रकरणम्	१७६—१९५
	(i) जलसामान्यगुणाः	१७६
	(ii) पानीयशैदाः गुणाश्च	१७७—१८०
	(iii) नदीविशेषगुणाः	१८०—१८३
	(iv) औद्धिदम्	१८४
	(v) नैर्झरम्	”
	(vi) सारसम्	”
	(vii) ताटकादिजलम्	१८५—१८७
	(viii) नारिकेलोदकगुणाः	१८७—१८८
	(ix) गुलाबोदकम्	१८८
	(x) वर्ज्यजलानि	१८९
	(xi) प्रतिप्रसवः	१९०
	(xii) उषःपानगुणाः	”
	(xiii) उष्णशीतादिजलगुणदोषाः	१९१—१९३
	(xiv) काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः	१९३—१९४
	(xv) पात्राविशेषस्थितजलगुणाः	१९५
26.	सविषान्नादिपरीक्षा विषदलक्षणं च	१९६, १९७
27.	विरुद्धद्रव्यप्रकरणम्	१९७—१९९
28.	पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः	१९९—२०३
29.	पथ्यापथ्यशमनम्	२०३—२११
30.	स्वभावतो हितानि	२११
31.	स्वभावादहितानि	२११—२१२
32.	संयोगविरुद्धानि	२१२
	(i) अभक्ष्यजन्मनक्षत्रवृक्षाः	”
33.	भोजनकालः	२१३
34.	भोजनभाजनानि	२१४

विषयः	पुटेम्
35. पत्राणि	... २१५
36. भोजनादौ ब्रह्मादिस्मरणम्	... "
37. भोजनविधिः	... २१६-२१८
38. भोजनानन्तरकृत्यम्	... २१८-२१९
39. ताम्बूलविधिः	... २१९-२२०
40. सुषेणोक्तो भूपानां भोजनविधिः	... २२१-२२६
41. राज्ञां ताम्बूलविधिः	... २२७-२२८
42. अनुलेपनम्	... २२८
43. उपभोगार्हवस्त्रगुणाः	.... २२९
44. प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	... २२९-२३०

APPENDIX — I:

भोजनकृतहले प्रथमपरिच्छेदस्य श्लोकार्थानुक्रमणी ।

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अकालजं कृभूजं	106	अतिसारहरं	104
अक्षं कषायं	102	अतिसारेऽग्निमान्ये	134
अक्षमज्जा मदकरः	"	अतोऽत्यन्त	192
अक्षीयस्य फलं	112	अत्यम्बुपान	114
अगस्तिरग्निः	218	अत्यम्बुपानात्	192
अगस्तिसारः	33	"	218
अग्निदीप्तिकरं	76	अत्यम्लं दीपनं	136
अग्निमान्यकरं	109	अत्यम्लपर्णी	70
अग्निमान्यहरा	73	अत्यशनं च	223
अग्निसन्दीपनं	216	अत्युच्छ्रितास्तु	46
अग्नौ प्रतपनं	190	अत्युद्यताश्च	49
अग्राह्यमुदकं	189	अत्युष्णान्	216
अङ्गारकमगस्ति	219	अथ घनमधु	210
अङ्गारकर्कटी	35	अथ वक्ष्यामि	212
अङ्गारपोलिकाः	35	अथवा सिद्ध	33
अच्छे पटे च	142	अदुष्टसलिलाभावे	190
अजगन्धा कटूष्णा	72	अधोमुखघट	33
अजाजी मरिचं	52	अघातमस्तुतं	26
अजानामल्प	122	अनन्तदेवाश्च	229
अजा पयस्विनी	133	अनायासप्रदायानि	219
अजीर्णकास	72	अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति	178
अजीर्णं चैषधं	191	अनिष्टगन्ध	131
अजो बुधकस्तु	133	अनुद्धतस्नेहमपि	201
अञ्जनागर्भसंभूतं	215	अनेकविषविध्वंसि	63
अञ्जसा मधुराम्ला च	93	अनेन विधिना	51
अतः परं न पेयं	188	अन्तरावाति	136
अतसो मदगन्धा	17	अन्ते पुनर्द्रवाशी	193
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं	216	"	216
अतिजीर्णमसाम्यं च	223	अन्नपानौषधं	202
अतिव्रताशिताहारो	216	अन्नप्ररोचकं	93
अतिपाकेन	158	अन्नसङ्घात	219
अतिसारक्रिमिहरो	64	अन्नेन कुक्षेः	216

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अन्नेनापि	193	अम्लवेतफलं	96
अन्नं व्रद्धा	215	अम्लवेतसं	"
अन्नं विशेषात्	225	अम्लिकाफल	122
अन्यथा शोथ	169	अम्लिकायाः फलं	"
अन्यदा कल्पं	193	अम्लिकावटकाः	38
अन्यास्तत्तत्	23	अम्लेन केचित्	226
अन्ये वक	172	अम्लेन वातं	143
अन्यो राजपलाण्डुः	61	अम्लेष्वामलकं	134
अपक्वमेव यन्नष्टं	127	अयं प्रकारः	42
अपथ्यं पथ्यं	203	अरण्यमाषा	11
अपथ्यमपि हि	199	अरुचिक्रमि	60
अपथ्याः प्राणिनां	179	अरुचौ वातरोगेषु	125
अपनयति पवन	192	अरुच्यं सुकुमाराणां	137
अपरं श्वेत	87	अरोचकहरः	62
अपि नद्याः	179	अरोचकहरा	73
अपूपपक्त्यै	205	अरोचकहरा चैव	84
अप्याविकं	131	अरोचके च	139
अप्राप्तकाले	217	अरोचके पांसस	136
अभिष्यन्धति	162	अर्कपत्रे मृशं	215
अभुक्ते पित्त	157	अर्धपक्वः	90
अमी नक्षत्र	213	अर्धपक्वैः	24
अमृतफलं	94	अर्धस्विन्नाः	"
अम्बुष्टा सकषाया	71	अर्धाढकं	140
अम्बुजयन्धु	39	अर्धांशोनं	192
अंभसः प्रसृतानि	190	अर्धांवाशिष्टं	130
अघ्नः कषाया	103	अशोः श्वयथु	72
अम्लं कटूष्णं	111	अशोभगन्दर	189
अम्लं चतुर्थं	135	अलक्तो रक्त	117
अम्लं तक्रं	144	अलक्ष्मीरक्त	193
अम्लं तु दीपनं	135	अलमोसाह्वयो	174
अम्लं विष्टंभ	76	अलकंस्तिक्त	112
अम्लं स्वादु	104	अलसान्द्रफलं	82
अम्लः कटूष्णो	95	अलातुनाभिः	100
अम्लभावं	103	अलीकमच्छ	40

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अलीकमच्छाः	40	आखुकर्णौ	70
अल्पमूत्रः कटुः	16	आगस्त्यं तरुणं	82
अल्पानिलकफाः	2	आग्नेयमेव	138
अल्पोदको	179	आचम्य जल	218
अवलेहन	40	आजमग्निबलकृत्	132
अवि कुलुम्भ	198	आजमाज्यं च	149
अविदाही	75	आजानु स्थापनीयं	222
अवृष्यं बृंहणं	162	आज्ये तां भर्जयेत्	45
अवृष्यं रोचनं	74	आढकी कफपित्त	14
अव्यक्ताम्लं	136	आढकी तु कषाया	११
अव्यक्ताम्लरसं	135	आतपे बहुलामोदं	121
अशुकमुण्डः	8	आतपे शोषिताः	36
अश्नीयातन्मना	216	आतपे स्थापयेत्	47
अश्वत्थनागौ	212	आदौ द्रवं	193
अश्वत्थवृक्षस्य	89	आदौ मन्दं	135
अश्वमांसं भवेत्	170	आदौ माद्विषं	140
अश्विन्यादिक्रमात्	213	आदौ स्वादु	223
अश्वीदधि स्यात्	137	आद्यं विषोपमं	220
अश्वीसर्पिस्तु	150	आध्मानकिमि	60
अश्व्यास्तु नवनीतं	148	आध्यावगुल्म	27
असितचणक	32	आध्मानाष्ट्रीलिका	75
असिशिम्बेध	109	आर्घ्यं मध्वति	166
असिशिम्बी तु	82	आर्घ्यमौद्दालकं	165
असृग्ज्वरहरा	84	आर्तं मधु	167
असृग्दुष्टिहरं	104	आर्दिते चहसु	40
अस्तं गते दिवा नाथे	191	आर्द्रं तद्गुर्वभि	91
अद्वितः पित्तरके च	159	आर्द्रकं तरुणं	64
अदिताः सक्तवः	203	आर्द्रकं सगुडं	108
अदितैरपि तेषां तु	202	आर्द्रकजीरक	39
अह्वयं सर्वरोगाढयं	149	आर्द्रकरामठ	११
अह्वयस्तर्पणो	104	आर्द्रकस्य रसः	65
आकाशगङ्गा	177	आर्द्रकाज्जायते	201
आक्षं स्वादु	153	आर्द्रचिन्नाफलैः	108
आक्षौटकं सरं	102	आर्द्रशृङ्गो	12

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
आद्राव्रीजं	205	आघ्रातकोदुस्वर	204
आद्रोऽतिकोमलो	13	आघ्रातियोगो	104
आनाहज्ज	133	आघ्रावर्तः	105
आनाहज्जर	70	आभिलकां स्वेदयित्वा	38
आनाहमेदो	15	आयसे काचपात्रे च	214
आनूपं चारि	180	आयसे तु णृतं	129
आनूपं सलिलं	„	आयुःप्रवर्धिनी	141
आनूपमामिषं	197	आयुरग्रे	219
आपीतवर्णं	166	आयुर्द्वि	150
आप्तदृपो रहसि	222	आयुश्चक्षुःप्रमाणस्य	221
आप्ययनकरं	191	आरण्यकुक्कुट	171
आमं ग्राहितरं	201	आरण्या बोलिका	69
आमं चेत	167	आरनालं तु	124
आमं भूपनसं	93	आलस्यगौरव	217
आमं लकुचं	84	आवर्तयेत् क्षीरशेषं	131
आमं सप्राहि	60	आधिकं तु पयः	133
आमदोषकरो	7	आधिकं दधि	137
आमदोषहरं	146	आधिकं नवनीतं	148
आममांसानि	198	आधिकं मधुरं	171
आममांसं	122	आश्रयं पवनादीनां	216
आममांसफलं	124	आषाढे शस्यते	186
आमलकं कषायाम्कं	97	आसन्नतिबला	155
आमशूल	27	आसिद्यति ध्रुवं	192
आमश्वणः	12	आसुरी कटु	18
आमदलेष्म	91	आस्तीर्णं जीर्णं	189
आमातिसारे	145	आहारं तु रहः	213
आमातिसार	41	आहारं पञ्चविधं	217
आमासदोष	90	आहारनिहार	214
आमं कृत्रिम	104	इक्षुवस्तेऽग्रभागे	157
अमत्त्वचा	„	इक्षुरसः परितप्तः	158
आम्रवीजं	105	इक्षो रप्रभवं	„
आम्रमांसं	104	इक्षो रसस्य	161
आम्रस्य श्लवं	10	इति संक्षेपतः	183
आम्रतकं	98	इति सञ्चिन्त्य	215

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
इत्थं यथायोनं	101	इत्थं याति	197
इत्थं विमथ्य	229	उपक्रमविरोधित्वात्	167
इत्थं हि ताम्बूलं	227	उपलक्षणफलना	183
इत्यद्भुतं केवल	207	उपोदकातिसाराय	198
इत्यनं विपवत्	197	उपोदकालावु	205
इत्युच्चार्य	219	उपोदकी कटुः	67
इत्तेऽन्त्ये च	203	उपोदकी तृतीया	"
इदं कृसरनाम	29	उपोदकी परा	67
इन्द्रनीलदला	166	उपोदकां लक्ष्म्युपेतः	213
इन्द्रो दुर्भगतां	144	उपोदका कफप्रवा	24
ईषच्च दीपनं	150	उपोदकां शीतं	133
ईषत्कषायं स्वाह्व	106	उपोदका कटु च	75
ईषत्कषायः	68	उपोदका वाम्लं	143
ईषत्कषायमधुरं	83	उपोदका वलं तु	100
"	187	उपोदका विषीभवत्येव	201
"	11	उपोदका मैकशफं	133
ईषदम्लं च	105	उपोदका वीर्य	102
ईषद्वारिद्र्या	28	उपोदका स्त्वल्पौ	16
ईषद्वातकरा	14	उपोदका मासत	54
ईषद्वधु वलं	171	उपोदका सन्तर्पणी	36
ईषद्वधु स्यात्	170	उपोदका शीतं	209
उक्ता चैव सदा	41	उपोदकाः सहोष्ण	167
उग्रगन्धि पुराणं	150	उपोदकाः शोम्बुना	212
उत्तानाः पाक	54	उपोदकादनी भ्रम	27
उत्तुङ्गकयाः	200	उपोदकाः सर्पिषा	35
उदकैरुसहितैः	124	उपोदका चस्थिता	101
उदमन्थदिवा	202	उपोदका दसस्य	155
उदरच्छीपदा	184	उपोदका प्रभौ	175
उदरे ये गदाः	123	उपोदका प्वन्मो	202
उदश्चिद्भिवातघ्नं	146	उपोदका व्यजनं	225
उदावर्तान्मर्दास्थि	124	उपोदका बहुमांसानि	212
उद्गारलुद्धिः	213	उपोदका वा समांशानि	198
उद्गाढाः कथिताः	166	उपोदका योनीन्	55
उद्गाढ्यते ततो	186	उपोदका ध्युषितं	149

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	
एडकः श्रद्धिगो	134	एष भक्ष्यः	46
एणः कुरग्नो	211	एषा कुण्डलिनी	47
एतत्कल्कं	41	एषा यैर्न	140
एतदुक्तं	28	एषा वृकोदर	,,
एतद्गुणैव	48	एषा शिखरिणी	141
एताद् गृहद्वयं	225	,,	142
एता बल्या	54	एषा सिद्धा	40
एते शुक्लाश्च	15	एषा सिद्धि	28
एते समगुणाः	,,	एषा हरीषा	52
एरण्डतैलं	152	एषैव गोळाकृतिका	48
एरण्डपत्रं	215	ऐक्यं पायस	198
एरण्डफलं	99	ऐक्षवं तु	168
एवोरुक्तं	79	ऐक्षवं रसं	207
एलाजीरक	53	ऐरण्डेन	199
एला तिक्तोष्ण	115	ओजस्तेजो	229
एलादियुक्तान्	56	ओदनो विषवान्	196
एलायैः	186	औखरं च	117
एकाद्वयं	227	औदुम्बरं कषायं	89
एलालवण	56	औदुम्बरं फलं	89
,,	42	औदालं स्वर्णसदृशं	166
,,	122	औदालिकं तु	,,
,,	48	औद्विषं वारि	184
एलासैन्धव	139	और्वानल	179
एलोदकं	210	औष्ट्रं मांसं	170
एवं द्रव्यगुणान्	212	औष्ट्रमर्शाधि	137
एवं प्रकारकाः	47	औष्ट्रीघृतं	150
एवं भुक्त्वा	218	कङ्गोलं कटु तिक्तोष्णं	120
एवं सूरणवटकान्	39	कङ्गोलजाती	227
एवं हि कुर्वन्	224	कङ्गुकोद्रव	19
एवमन्नं हि	225	कङ्गुस्तु भग्न —	,,
एवमन्येऽपि	42	कङ्गटं तिक्तकं	69
एवमेव प्रकारेण	47	कटाहस्थघृतस्य	46
एवमेव बृहत्	70	कटुकं कफवातघ्नं	109
एवमेव विजानीयात्	49	कटु किमिहरं	106

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कटु ज्योतिष्मती	153	कपिला पित्रला	118
कटुतिक्तकषायोष्णं	98	कपोतं सार्षप	212
कटुपाकं सरं	115	कपोतपरमृत्	197
कटूष्णं दीपनं	66	कपोतपारावत	207
कटूष्णं राजिका	69	कफं रुक्ष	113
कटूष्णमार्दिकं	64	कफकृत् पवन	94
कटूष्णो महिषी	63	कफकृत् पित्त	229
कटूष्णो वात	62	कफघ्नं पित्तं	52
कडहुडी कटूष्णा	85	कफघ्नं रक्तावर्णानां	126
कणामूलतो.	208	कफघ्नो मधुरः	162
कण्टकारी कटूष्णा	86	कफपित्तभ्रम	23
कण्टकोदरगतं	167	कफपित्तहरं	98
कण्टदोषहरो	120	"	110
कण्टरूक्षमनो	117	"	112
कण्टशुद्धिकरौ	81	कफपित्तहरा	23
कण्टशोधनकरं	94	कफपि ताहरो	20
कण्टशोधनमनो	61	"	11
कण्टस्य घोष	65	"	14
कण्ठामयहरं	69	कफपित्तारुचीन्	112
कण्ठ्यं बल्यं च	60	कफपित्तास्रजिह्व	107
कण्ठकुष्ठप्रशमनं	182	कफप्रकोपं	48
कण्ठपित्तास्रदं	183	कफप्रकोपजननं	49
कथितानि काल	145	कफभेदानिल	87
कध्यन्ते द्रावको	43	कफवाङ्मिकरं	84
कदम्बनिम्बजैः	194	कफवातं	214
कदलीकुसुम	39	कफवातकरी	17
कदलीफल	10	कफवातहरं	53
कनकाभाः	54	कफस्य हन्ता	15
कन्दमूलफलादीनि	125	कफहरनरुचिघ्नं	109
कपालाङ्गार	55	कफहृदीपनः	61
कपित्थपत्रा	68	कफहृन् च	194
कपित्थमातुल्यैः	141	कफानिल	40
कपित्थमामं	97	कफास्रकण्डू	65
कपित्थमामः	96	कफे पित्ते	144

श्लोक०	पुटम्	श्लोक०	पुटम्
कफोदस्तम्भ	179	कर्बुरो मिश्रवर्णश्च	156
कवलजेषु गदेष्वथ	210	कर्बूरं नारिकेलस्य	91
करं च पुनरन्यथ	225	कर्मारकोऽम्ब	93
करकाजं जलं	179	कलम्बी स्तन्यदा	75
करङ्गशालिर्मधुरः	157	कलायः कुरुते	13
करञ्जतैलं	152	कलायशाकं	76
करमथितं गुह	146	कलिशो मधुरः	80
करमथितमथितो	145	कांश्चिद्वायुं	225
करमदंस्सतिक्काम्लो	89	कश्चित् पित्त	"
करम्बी शतपर्वा	75	कषायं कटुकं	90
करीरं कटु तिक्काम्लं	77	कषायं मधुरं	107
करीरः कटुकः	99	कषायं लघु	150
करीरमाध्मानकरं	77	कषायं स्वादु	155
करोति कृच्छ्रदोषार्ति	110	"	"
करोति चोष्ण	220	"	10
करोति दीपयत्यग्निं	109	कषायकटुतिक्कोष्णं	108
करोति पित्तं	51	कषायतिक्तं	112
"	54	"	118
कर्कटं तुवरं	100	कषायमधुरत्वात्	101
कर्कटी मधुरा	78	कषायमधुरं	172
कर्कन्धुदारु	194	कषायमधुरा	14
कर्कोटकी कटूणा	85	कषायमधुरो	11
कर्चूरः कटु	65	"	89
कर्णत्रगार्ति	72	कषायानुरधं	104
कर्पूरः कफ	228	कषायानुरसः	11
कर्पूरकङ्गोल	227	कषायानुरसाः	6
कर्पूरतैलं	154	कषाया अल्प	3
कर्पूरपूर्णा	206	कषाया लघवो	2
कर्पूरवासते	140	कषायाः स्वादु	15
कर्पूरदिशशिरः	119	कषायेषु यवाः	134
कर्पूरसज्जितैः	141	कस्तूरिकासिखण्ड	205
कर्पूरादिसुगन्धे	47	कस्तूरी धूम	119
कर्पूराजैर्वासयित्वा	49	कस्तूरीसुरभिः	118
कर्पूरो नूतनः	119	कांसस्य मूलं	207

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
कांस्यं युद्धिप्रदं	214	कालोमच्याम्भसोः	196
कांस्ये दशाहं	198	कालेऽतीते	218
काचमाची कटुः	71	कालेन वायते	202
काचेने रचितं	214	कावेरीसलिलं	183
काजिकं च	207	काषायमधुरो	7
काजिकं भेदि	123	काष्ठवात्रीफलं	97
"	"	काष्ठैः खदिरजैः	194
काजिकं हि	206	कासघ्नं श्रमनाशनं	147
काजिकेषु	38	कासच्छादं	65
काजिके संस्थितं	78	कासपित्तो	22
काणोषणाभ्यां	198	कासमदंश्च	72
काण्डीरः कटु	106	कासराख्यफलं	114
कादम्बरी सुमधुरा	168	कासश्वास	149
कादलं गुह	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमये	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिसार	190
कान्ति देहस्य	157	कासामिसादा	189
कान्ति प्रज्ञां	126	कासालुग्रम्	62
कापित्थजम्बु	135	किञ्चित्कालं	157
कामकोपातपायास	223	किञ्चित्कालघृतं	"
कामरते वा तद्वणे	118	किञ्चित् तिक्ताः	3
कामला पाण्डुगुल्मार्शः	168	किञ्चित्समगुणा	47
कामला पाण्डुतृष्णाघ्न	74	किञ्चिदुष्णो रक्त	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीकृते	50
कारवल्ली सुतीक्ष्णोष्णा	84	किञ्चिल्लघुगुणा	48
कारवेल्लं खकटुकं	"	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं तु फलं	98	किनासकफ	118
कार्तिके मार्गशीर्षे च	186	किनासकृष्ट	146
कार्येऽपि ते	25	कीटकादियुतं	167
कार्प्यं बाज्यकरं	183	कीटसंपीड	189
कालखण्डादि	53	कीलखजत्व	14
कालयोगात्	101	कुक्कूलकर्पर	55
कालसेयं प्रति	146	कुक्कुटाण्डकलाबा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
कुट्टिताश्वालिता	43	कुच्छ्राद्विपच्यते	218
कुट्टिताश्विपटा	24	कुच्छ्रादमरी	70
कुणञ्जरः	68	कुतान्नं च कषायं च	212
कुण्डालिन्याः	50	कुताश्च निम्ब	39
कुमुदोल्लस	64	कुत्वा विदध्यात्	37
कुम्भतुम्बी	80	कुमिच्छिष्मार्शसां	74
कुरङ्गमांसं	170	कुशस्थूलहितं	169
कुरी तु तृणधान्यं	20	कुशानां वृंहणाय	151
कुर्याद् क्षीरान्नं	218	कुष्णं रम्भाफलं	88
कुर्यात्समितया	34	कुष्णः शल्की	173
कुर्यादनिर्हृतं	”	कुष्णमुद्रः	10
कुर्यादसृक्	27	कुष्णवेण्या	183
कुर्याद् भक्तामिलापं	138	कुष्णशालिः	3
कुर्याद्यथाक्षं	223	कुष्णस्तिलः	16
कुल्माषा इति	24	कुष्णस्तु चणकः	13
कुलितयूषो	32	कुष्णस्तु रुक्मो	156
कुल्माषा गुरवो	25	कुसरा शुक्ला	27
कुष्ठं तत्कार्यं	200	कुदारं क्षेत्रं	186
कुष्ठपाण्डु	184	कुड्याविकं	129
कुष्ठपामाकिमि	154	कुवलान्नमिति	28
कुष्ठमेहकिमि	63	कुशक्रीटक	224
कुष्ठव्रणकफ	163	कुश्यं पित्तानलहरं	154
”	164	कुश्यस्सतिष्ठो	90
कुष्ठदिनानामय	182	कुदारं वारि	186
कुष्ठपदं स्वादु	152	कुदारा वात	2
कुष्ठार्तिकण्डूति	”	कुलासे यदि	144
कुष्ठालकफ	98	कुद्रवो मधुरः	20
कुसुम्भतैलं	152	कुद्रवो हन्ति	200
कुस्माण्डकं च	203	कुमलं नीलवृन्ताकं	86
कुस्माण्डकवटी	38	कुलभन्दः कटुः	63
कुस्माण्डकस्य	210	कुशातकी राजपद	80
कुस्माण्डखण्ड	109	कुशाप्रमम्ब	105
कुस्माण्डमज्जां	39	कुष्ठशुद्धिकरा	40
माण्डार्द्रक	38	कुष्ठे रुद्धोऽमिकृष्ट	203

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कोष्णं तीक्ष्णं च	60	गरीषो गुड	201
कोष्णं वल्यं	173	गर्दभप्रभवं	170
कोष्णाम्बु पिष्टान्न	209	गर्दभीदधि	137
कोष्णेन मण्डेष	207	गर्दभीनवनीतं	148
कौपं पयो यदि	185	गर्भेलावे च	126
कौपं प्रस्रवणं	186	गवयस्यामिषं	169
कौपा वृष्याः	175	गवां विविधवर्णानां	126
कौसुम्भः कटुकः	68	गवां सितानां	"
कौसुम्भशाकं	"	गव्यं क्षीरं	"
कमुकं पथानिष्कं	220	गव्यं तु दीपनं	143
क्रिमिकृष्टहरं	152	गव्यं पूर्वाह्नकाले	128
क्रिमिहृत्पद	184	गव्यं वा माहिषं	148
क्रिमिहृत् पित्त	89	गलप्रवे सुप्त	228
क्रौञ्चः प्रमोदति	223	गात्रमाश्वयुजे	177
कवचित्संस्कार	26	गात्रैरुदलं	74
कश्चिदुष्णं	193	गाजरं मधुरं	60
कश्चिद्भेषज	193	गाढादिलवणं	116
कयचियोगप्रभावेन	26	गिरिकवली	88
कवाधिका पाचनो	40	गुञ्जाद्वयं	220
खण्डं शुक्रं सरं	161	गुडः कर्तामि	200
"	163	गुडः समधुरः	159
खण्डेन सहितं	130	गुडगोधूम	51
खर्जुरो रक्षापित्तं	92	"	54
खट्वंजं मूत्रलं	80	गुडतोयाश्च	201
खाद्यं कफ	146	गुडपिप्पलि	224
गजकर्णिकन्दभवं	109	गुडोदनं च	28
गढोत्थं च	116	गुणहीनं निस्सारं	129
गढोत्थं लवणं	"	गुणाधिक्यं तु	103
गण्डूषान् शीतलान्	226	गुणानेषां यथा	29
गण्डूषैर्वहु	"	गुणे गुणज्ञैः	44
गतौ स्खलति	224	गुदकीलादिषु	36
गन्धनाः कुशविन्दाश्च	6	गुरवश्चैव	106
गन्धपत्रा कटु	65	गुरवः पैष्टिका	55
गन्धर्वहस्त	193		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
गुरवश्श्लेष्मला	127	गोधूमयाव	22
गुरवस्ते	49	गोधूमस्सुमनोऽपि	8
गुरुः श्लेष्मप्रदो	7	गोधूमः स्निग्ध	7
गुरुः मन्शग्न	88	गोधूमा धवला	33
गुरुर्विदाही चिष्टम्भी	157	गोधूमेषु च	203
„	„	गोधूमैरपि	124
गुरु वातहरं	104	गोमतीसलिलं	182
गुरु शीतकषायत्वात्	167	गोमांसं प्राड्य	212
गुरुस्सन्तर्पणी	80	गोरोचनातिशिशिरा	119
गुरूणां अर्धसौहिर्यं	217	गोलोमिका कटुः	31
गुरूणं बृंहण	102	गोस्तनी मधुरा	92
गुर्वी सुमधुरा	30	गोहस्त्यश्वादि	189
गुव्योऽतिबृंहणाः	44	गोलकाः पाचकाः	42
गुल्मप्लीहा	107	गौडादस्मात्	145
गुल्मवातकृमि	59	गौडिकं वृष्यं	146
गुल्मशूलकिमि	61	गौडो तीक्ष्णोष्ण	168
गुल्मशूलक्षय	108	गौरवं तनुसाश्वा	33
गुल्मशूलविष	215	गौरो नीलः	5
गुल्मशूलादि	61	ग्रन्थविस्तारभातेन	54
गुल्मशूलोदरा	71	ग्रहणो यक्ष्म	146
गुल्मशूलोदराध्मान	115	ग्रहण्यशौ	„
गुल्मानाहयकृत्	64	ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च	125
गुल्माशोग्रहणो	144	ग्रहण्यां पीनसे	139
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि	203	ग्राहकं च मधुरं	69
गुल्मोदराशः	111	ग्राहिणो सन्धिक्लृत्	30
गृजनं कटुकोष्णं	59	ग्राहिणो लघवः	15
गृजनस्य मधुरं	61	ग्राहिणोऽल्पबला	10
गृष्टिहारं तु वातघ्नं	127	ग्राहो कषुर्बल	7
गोदुग्धतः स्यादधिकं	132	ग्राहो स्यान्मधुरः	17
गोदुग्धप्रभवं	134	ग्राष्मे तथा	140
गोधामांसं तु	171	ग्राष्मे शर्गदि	193
गोधूमचण	54	घर्मशुष्कमिमं	84
गोधूमचूर्णं	46	घर्मशुष्को मुहुर्दन्तः	105
गोधूमचूर्णघन	36	घारि चण्डारिका	51
गोधूममाषौ	206		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
घृतं गार्दभिकं	150	चक्रवाकभवं	172
घृतं दुग्धभवं	151	चक्षुष्यं कटुकं	148
घृतं सलवणं	53	चक्षुष्यं महदोषघ्नं	138
घृतपूरं बलकरं	45	चक्षुष्यं दीपनं	112
घृतपूर्वं समश्रीयात्	216	„	148
घृतप्लुतेन चान्नेन	224	चक्षुष्यं भेदनं	102
घृतमर्धशरावं च	47	चक्षुष्यमेतदथ	95
घृतमानूपदेशोऽथं	203	चक्षुष्यं शुक्लं	82
घृतमुष्णोदकस्नानं	221	चक्षुष्यं शोष—	146
घृताक्षया समितया	47	चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं	148
घृताक्षसामिता	43	चक्षुष्यं स्तन्यकृत्	82
घृताकृतां समितां	49	चक्षुष्यममिदं	150
घृताक्ते खल०	45	चक्षुष्या भति	39
घृताढ्यया समितया	43	चक्षुष्यो ज्वरहृत्	46
घृताढ्यसामिता	„	चक्षुष्योऽपि हि	201
घृतादिपक्वं मधुरं	224	चक्षुष्यो मूत्रलः	4
घृते तैलेऽथवा	50	चटकस्यास्त्रजित्	172
घृतेन तालेता	36	चणकशीतलो	12
घृतेन वाथ	45	चणकस्य शुणैः	37
घृते सुगन्धे तद्	53	चणकाम्लोपमं	96
घृते हरिद्रा	27	चणका यव	21
घोरवात	40	चणको मधुरो	12
घोरानाह	45	चणस्य यूपं	32
घोलं मथितं	143	चणो गौरस्तु	13
घोलं मारुत	„	चतुर्थभागं	128
घोला च घोलिका	69	चन्दनं रक्त०	228
घोलभक्तं	27	चन्द्रकान्तोद्भवं	190
घोषपात्रे यदत्युष्णं	195	चन्द्रमण्डलसङ्काशा	54
घ्नन्ति शुक्लाश्मरीं	15	चन्द्रामृतस्त्राविणी	142
घ्नन्ति सन्तर्पणाः	24	चम्पायाममृताभया	100
घ्रात्वा सकक्षां	210	चाङ्गेरोशाक	69
चकोरशिखि	225	चाङ्गेरोसदृशः	75
चकोरस्याक्षिवैराग्यं	197	चाणक्या रोटिका	36
चक्रमर्दः कटुः	72	चाण्डालकन्दो	64

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
चान्द्रभागसलिलं	181	छर्षतीसार	22
चारः पित्तकफा	97	छर्षस्य कफ	96
चारुषस्त्वलमोषा च	173	छागपोतभवं	171
चिचिण्डो वातपित्तघ्नो	81	छागमांसं गुरु	"
चिन्नातोये	38	छागलो रक्त	172
चिन्नात्यम्ला	98	छागादेरस्थि	51
चिन्नापन्नं तु	"	छागादेस्सकलस्य	52
चित्तलप्रभवं	171	छिच्छीकन्दः	64
चित्रफला कण्टकिनी	86	छिन्नरूढा हिमा	3
चिरमथितं	144	जठराम्नेः प्रसन्नं	194
चिरस्थो दाह	119	जडास्तटाक	175
चिरेण पच्यते	193	जन्तुदिग्धां	101
चिर्मिटस्य फलं	114	जन्तुव्रात	191
चिर्वल्लिका चैव	73	जम्बीरस्य फलं	95
चिल्ली वास्तुक	66	जम्बीरावृतं	108
चीनकः कटु	120	जम्बूः कषाय	99
चीनकूर्णिका	79	जम्बूवटाग्रजैः	194
चीनाकः कज्जुभेदो	19	जयेदरुचि	111
चुक्रं स्यादम्ल	66	जयेदवश्यं	109
चूर्णं निहन्यात्	227	जयेदाद्रं	73
चूर्णं बकुलबीजस्य	121	जरणं दाडिमं	41
चूर्णं यच्छुष्क—	35	जलं निर्मलं	181
चूर्णपर्णं हरेदायुः	220	जलपात्रं तु	214
चूर्णयित्वाथ	49	जलाशयस्तटाकः	185
चूर्णाधिक्ये तु	220	जले चतुर्दश	27
चूर्णितैर्वासितं	190	जलेन शीतलेनैव	122
चूर्णाकृतैः	39	जलेनैकं चतुर्थं च	193
चूर्षितं तत् परं	104	जलेषु दिव्य	211
चेतकी च धृता	101	जलौघोपरि	45
चौख्यं वह्निकरं	185	जवादि नीरसं	121
चौरं स्वादु	96	जात्रलं परमानूपं	177
छत्राकारं तु	165	जात्रलं सालिलं	179
छर्दिन्ना मक्षिकाविट्	203	"	180
छर्दिनी कामला	84	जातं ताम्रमृदः	"

श्लोकां०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
आतीपत्री कटुः	120	त एव लवणो	25
आतीफलं	„	तक्रं प्राहि	202
आतीलवङ्ग	220	तक्रं तल्लवणो	144
आम्बीरं स्यात्	111	तक्रं त्वजाविप्रभव	„
जिह्वाजाव्यहरं	108	तक्रं देयं न क्षते	145
(जीरा ? जरा) मिरा	208	तक्रं पिष्टमरीच	37
जीरकं कटुकं	115	तक्रं लघु	146
जीरकं पचति	204	तक्रं रुचिकरं	123
जीरकस्वर्जिका	36	तक्रं लवणहीनं	144
जीर्णं तु सर्व	169	तक्रपिण्ड	127
जीर्णज्वरं मूत्र	126	तक्रमांसं तु	52
जीर्णज्वरे कफे	128	तक्रमामं कफं	144
जीर्णज्वरे मनो	125	„	202
जीर्णज्वरे शैथिल	191	तक्रस्योपरि	146
जीवनं पृंहणं	125	तच्चूर्णं वेसनं	42
जीवनीयमपि	200	तच्चेत् काध्यावर्तितं	129
जीवन्ती चेतकी	100	तज्जातं मधु	165
जीवन्तीफलं	99	तज्जातं मधुरं	136
जीवन्ती मधुरा	70	तडागजाः प्राद्वपि	175
जुगुप्सिता कथा	225	तडागवाभिर्धरं	„
ज्वरदाहकरः	16	तण्डुलत्रिगुणं	28
ज्वरनेत्र	115	तण्डुलद्विगुणे	28
ज्वरातिसार	32	तण्डुलस्य त्रिभागैक	29
ज्वरे च दहने	151	तण्डुलांश्चापि	52
घातव्यो जाग्रलो	179	„	27
क्षेयः शास्की	173	तण्डुला दालि	„
क्षेया च कफकृत्	63	तण्डुलार्धं मुद्र	28
क्षरश्चिरी	68	तण्डुलाश्च लवङ्गानि	51
क्षरसी मूत्रदोष	„	तण्डुलीयकदलं	69
क्षश्चिरी कफ	36	ततः किञ्चिन्न्यून	149
क्षालिहरति	124	ततः किञ्चिल्लघुः	44
क्षत्ररी शीतला	78	ततः क्रमात्	6
क्षिण्डितो रुचिकृत्	79	ततच्छुरिकृत्वा तां	44
तं घृन्ताक	40	ततः परं भोजनं	224

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
ततः प्रसन्नेन्द्रिय	226	तथाभ्लयोगे	226
ततस्ततो यतो	200	तथा योज्यं	48
ततस्तद्विगुणान्	221	तथा विरचिता	38
ततस्तां सुपचेत्	44	तथैव चेद्भुदीतैलं	153
ततस्तु प्रक्षिपेत्	47	तथैव भोजनस्य	193
ततस्तु वेलेयेत्	44	तद्यत्यम्बं दन्तरोम	136
ततस्संबुल्य	,,	तदर्धं शुडचूर्णे	28
ततो निष्कास्य	40	तदर्धमाज्यं	29
ततो रुक्ष	226	तदर्शास्तुविशेषेण	87
तत् कुर्यात्स्नान	189	तदा हि लवणं	129
तत् क्षारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तदुद्भूतं यत्	166
सत् त्रिदोष	178	तदुपग्रहशान्तिकरं	204
तत्तु भौमौद्भिदं	184	तदेकं तु बृहत्	66
तत्तु शन्यामिति	53	तदेष चाशुतं	131
तत्तु सक्षारलवणं	178	तदेव तरुणे पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पक्वं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं सर्वं	74	तदेव मद्यं मद्यस्य	203
तत्प्रमोरटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रयुज्य	137	तदेव वृक्षसंपक्वं	104
तत्फलं तैल	74	तदेव हि गुरु स्निग्धं	87
तत्फलस्य विकारघ्नं	83	तदेवातिशृतं	130
तत्र कांश्चिदपि	172	तद्वाज्रं सर्वदोषघ्नं	178
तत्र तावन्निशा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्यमुदकं	185	तद्गुणा तिक्कमधुरा	162
तत्र वातकफकारे	92	,,	163
तत्र हिक्कुहरिद्रां	51	तद्गुणास्तेऽपि	42
तच्चापि चातिशीतं	136	तद्गुप्तानि तु	10
तत्राग्नेषु त्रिषु	103	तद्गुप्तं प्रस्तुतं	26
तथा घृतं च	222	तद्गुप्तो गाढितो	104
तथा पचेत्	52	तद्गुप्तकृत्यवरक	197
तथा मेघः	23	तद्गुप्तं कृष्णोऽपि	156

श्लोकां०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
तद्वच्च धूसरो	11	तस्य पुष्पं तु	99
तद्वच्च ळावकं	172	तस्य शुष्कत्वचः	98
तद्वचारण्य	„	तस्या तत्पूरणं	48
तद्वत्तित्तिरिपत्राव्या	199	तस्यायुष्यं श्रीः	213
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थे	128	तस्यास्तु गोलकं	42
तनोति पामाकण्डूति	180	तस्यास्तु वटकं	„
तन्नीरे कृतसंस्कारे	38	तस्यैवं तरुणं	187
तन्मधुरं गुरु	154	तस्यैव श्लेष्मकारित्वं	201
तप्तं तप्तं हेम वा	208	तां खादेन्नप्सिका	34
तप्तं दिवा जाल्यं	192	तां भक्षयेदति	36
तप्तं निर्झरजं	194	तांश्च निर्णिज्य	28
तप्तं पाथः	192	तां सुपक्वां	47
तप्तके स्वेदयेत्	35	तांस्तान् व्याधान्	217
तप्ततैलघृते	54	ताटाकमुदकं	185
तप्तायःपिण्ड	192	तान् सुदृग्दल	56
तर्पणं रोचनं	180	तार्पा वेत्रवती	182
तर्पणं लघु	53	तामिस्तुपादिबं	165
तर्पणा मधुराः	23	ताम्बूलं कटु तिक्तं	219
तलितं बलमेधा	53	ताम्बूलं नातिसेवेत	220
तलितास्तप्त	38	ताम्बूलपत्रसाहितैः	219
तवरानोऽतिमधुरः	164	ताम्बूलपत्राणि	227
तस्मात्तु वामपार्श्वे	221	ताम्बूलमेतत्	„
तस्मात्स्वल्पं च	192	ताम्बूलयोग्यं	228
तस्मादग्रं तथा	219	ताम्रपात्रस्थितं	195
तस्माद्गुरु	171	ताम्रे वातहरं	129
तस्माद्गुधः	59	तालजं तरुणतोयं	103
तस्मान्नरो बहि	192	तालमज्जा तु	„
„	218	तालमूलस्य	121
तस्मिन्क्षूणे क्षिपेत्	43	तालादिरस	168
तस्मिन् धनीकृते	34	तावद्दर्जति	35
तस्मिन् देशे	180	तावद्विरच्यते	101
तस्मै नमः परानन्द	1	तासां मासत्रयात्	129
तस्य खण्डं गुरु परं	104	तास्तु सन्निहिताः	44
तस्य धातुन्	132	तिक्तं कटूष्णं	68

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
तिक्तं कटूष्णं	113	तुषाम्बु दीपनं	124
तिक्तं कषायं	234	तुषाराम्बु हिमं	179
तिक्तं बाल्ये	78	तुषोदकं यवैरामैः	124
तिक्तं रुच्यं	84	तुहिनशिशिरकाले	139
तिक्तं विष्टम्भि	148	तृदं गुरु सरं	100
तिक्ता कटूष्णा	114	तृदकफाशचि	114
तिक्ता नोदरिणां	82	तृदीपितदाह	88
तिक्ताम्लमधुरं	154	तृङ्गलानिदोष	57
तिक्ता स्वादु हिमा	84	तृणधान्यं	19
तिक्ता स्वादे पिञ्जरा	118	तृणानलेन	24
तिक्तो मधुरकषायः	20	तृतीयादि तु	220
तिरियो मधुरः	5	तृषापहा दाह	88
तिलतैलं वरं	155	तृषितस्तु न	218
तिलतैलं	151	तृषितस्तु भवेत्	,,
तिलैर्विषद्वितं	57	तृषितो मोहं	192
तीक्ष्णं तु राजिकातैलं	153	तृष्णां इरति	177
तीक्ष्णं पित्तकरं	113	तृष्णामिजननं	109
तीक्ष्णामिना तु	132	तृष्णापित्तानिलहरं	187
तीक्ष्णामिश्रमनं	,,	तृष्णामूर्छामद	97
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं	132	तृष्णोमोहध्वंसनं	180
तीक्ष्णोष्णं दोषजित्	85	तृष्णाविदाह	119
तीक्ष्णोष्णं पाचनं	124	तृष्णशूल	111
तीक्ष्णोष्णं सारपपं	106	तृष्णाशोष	229
तीक्ष्णोष्णः परिणाम	228	तेऽतिजडा	175
तुङ्गभद्राजलं	183	तेन हर्षो भवेत्	225
तुण्डी तु मधुरा	84	तेन हृत्कण्ठशुद्धिः	193
तुम्बी समधुरा	80	ते पीता बलदाः	23
तुर्याशेन जलेन	123	ते बलया लघवः	47
तुल्यस्य तस्य	51	तेभ्यस्तदातिशयितं	126
तुल्याज्यतैलं	12	ते वदन्ति मुनयो	204
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य	,,	तेषामर्धजले	131
तुल्ये अपि इतो	201	तेषु यच्चांल	80
तुवरं स्वादु	186	तेष्वपि च हंसमांसं	172
तुवरो यावनाळस्तु	9	ते सिद्धाः क्षीरिकाः	30

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
तैलं तु खस	154	त्रिदोषशमनी रुच्यः	95
तैलं न सेवयेत्	155	त्रिदोषशमनो	5
तैलं सर्जरसोद्भूतं	154	त्रिदोषहारि	170
तैलं स्वयोनिवत्तत्र	151	त्रिदोषहारी	156
तैलप्रयोगादजरा	155	त्रिपर्णी मधुरा	64
तैलमुष्टा रुचिकराः	39	त्रिपुटो मधुर	14
तैलानि सर्वाणि	207	त्र्यम्नां तु चेतकी	100
तैलमं फेनिलं	189	त्वक् तित्का कटुक	111
तैलारुलं कन्दमूलानि	202	त्वक् तित्का दुर्जरा	95
तैले तान् गोलकान्	42	त्वक् पुष्पं कवचं	58
तैलेऽथवापि	25	त्वग्दोषकृत्	151
तैले विपक्वा	48	त्वग्दोषघ्न	153
तैलेषु तलजं	211	त्वग्दोषशमनो	18
तोदनं लघु सङ्गादि	100	त्वग्दोषश्रमहा	63
तोयमागधिकोद्भूतं	109	त्वचं तु कटुकं	117
तो यभावे विपासार्तः	193	त्वचा निस्फोट	94
तौषारं च तथा हैमं	177	दग्धबीजाः	25
त्यक्तास्तत्र मनो—	37	दग्धायां भुवि	21
त्रपुषात्रोदकं	195	दण्डादिमन्थनात्	201
त्रपुसस्य फलं	79	दण्डाहतं त्रिपादोदक	145
त्रपुसाज्जातहरितं	110	दण्डाहतं प्रमेहघ्नं	146
त्रपुसोर्वारुक	154	दण्डैर्निहत्य	167
त्रिशात्पलानि	140	दत्ते धातुप्रचयं	103
त्रिःसन्ध्यायां	173	दन्तच्छेदनमुष्णं च	217
त्रिदोषकृत्	152	दन्तलग्नमनिहयि	218
त्रिदोषघ्नं	153	दन्तान्तरगतं	"
त्रिदोषघ्नी पित्त	162	दन्तार्गलं दन्तशोकं	80
„ सिता	164	दद्यात्तत्रैव	222
त्रिदोषतापघ्नम	65	दक्षकुष्ठादि	183
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं	52	दधिकृच्छिका च	147
„ पथ्यं	86	दधितकाभ्यां	224
„ पूतं	116	दधि त्रिकटु	139
„ वीर्यं	195	दधि त्वसारं	"
त्रिदोषशमनी पथ्या	66	दधिसार्यपुटः	112

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
दधः श्वयथुकारित्वं	201	दाहशोषकरं	117
दधस्तूपरि यत्तोयं	146	दाहशोषप्रमेहघ्नो	6
„ यो भागो	142	दाहश्रमहरो	156
दध्ना तकेण	127	दाहाध्मान	93
दध्ना पर्युषितं	224	दाहापहं पित्त	151
दध्ना संयोज्य	51	दिवाकराभितप्तानां	131
दध्नो मण्डो	138	दिवा च नक्तं च	192
दध्यवस्थामसम्प्राप्य	136	दिवास्त्रापाज्जरां	203
दध्याजं कफवातघ्नं	137	दिव्यं चतुर्विधं	177
दध्युत्तरो दधिसरो	147	दिव्यं वार्यन्ति	178
दशजन्मदरिद्रस्तु	220	दिशानया शेषमपि	203
दशरात्रोपितं	224	दिशोऽनूप	179
दशाहमुषितं	212	दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठ	150
दहनमरिचयोगात्	32	„ वातघ्नमर्शो	116
दाडिमं द्विविधमीरितं	92	„ वातार्शः	69
दाडिमं मधुरमम्ल	92	दीपनं गुरु	98
दाडिमामलकं	211	दीपनं पाचनं रुच्यं कफ	120
दाडिमामलक	204	„ रुच्यं लघु	66
दारुणं शीतलं	179	„ हृद्यं	96
दारुद्रवे विशेषेण	214	दीपनं वलकरं	187
दालं कटु कषायाम्लं	166	दीपनं वलकृत	3
दालयश्चणकानां	42	दीपनं रोचनं तिक्तं	114
दाली तु सलिले	31	„ मद्यं	169
दाली संस्थापिता	36	दीपनं वात	82
दाहं निवारयति	165	दीपनः कफ	155
दाहं या नैति	118	दीपनः कफहारी	99
दाहघ्नो मधुरो	92	दीपनः पाचनः	174
दाहज्वरहरं	123	दीपनः पाचनश्चैव	4
दाहतृच्छाद	164	दीपनः पित्तकफकृत	32
दाहपित्तप्रदा	18	दीपनपाचन	94
दाहपित्तवमी	97	दीपनाः कफवातघ्नाः	77
दाहमूर्च्छाज्वर	92	दीपनाः पाचनाः	37
दाहविष्टम्भदं	91	दीपनास्तर्पणाः	42
दाहशोफहरो	60	दीपनी कफकृत	35

दीपनी तपणी	130	देशाज्जाज्यकरं	180
दीपनी पाचनी	115	देशेषु मुद्रलानां	94
दीपनी बृंहणी	141	देहसात्म्यं	202
दीपनीयं लघुतरं	139	देहस्यैल्यापहं	166
दीपनी योनिदोषघ्नी	85	दोषकाः श्लेष्मलाः	45
दीपनी श्लगुल्मा	72	दोषत्रयहरं	97
दीपनो गुल्महारी	63	दोषहृत् दृष्टिकृत्	214
दीप्ताग्नीनां	127	दोहानुशीतं	129
दीप्तिदं ऋघु	138	द्रवं प्रयाति	193
दीप्तिवर्णकरो	12	द्रवभागेन	127
दुग्धेन साज्य	33	द्रवाढ्यमपि	217
दुग्धेनार्धघटेन	140	द्रवाधिका स्वल्प	26
दुद्दाला मधुरा	10	द्रवीभवत्यजामांसं	96
दुर्जरं दोषलं	113	द्रवो द्रवोत्तरः	217
दुर्जरं बलकृत्	49	द्रव्याणामार्द्रं	196
दुर्जरं बहुमृशं च	102	द्रव्याणि वेस	51
दुर्जरा बहु	27	द्रव्यान्तराविरोधि	130
दुर्जरा लघवो	40	द्राक्षातिमधुराग्ला	92
दुर्नामकफ	99	द्राक्षाबालफलं	93
दुर्नामकुष्ठानल	61	द्राक्षेक्षवः सखर्जुराः	169
दुर्नामकृच्छया	76	द्रोणपुष्पी कटुः	73
दुर्नामकिमि	,,	द्रोणपुष्पीदलं	73
दुर्नामगुल्म	59	द्रोणेयं लवणं	117
दुर्नामग्रहणी	149	द्रात्रिशात्पलसाम्मितं	142
दुर्नामरोगग्रहणी	136	द्विकण्टकोऽसौ	173
दुर्नामश्वास	137	द्विप्रस्थां समितां	47
दुर्भाजनस्था	201	द्वीपान्तरसमुत्पन्नः	72
दृक् शुक्रहृत्	18	द्वीपान्तरात् समानीतो	6
दृत्तं स्यात् कादलं	121	द्वयन्दोषितं	21
दृष्टिदोषविनाशाय	215	धन्वन्तरिर्यत्र	102
दृष्टिप्रसादं कुरुते	68	धर्मा विचित्रा	203
दृष्टेः स्पर्श	202	धवलो यावनालस्तु	9
देवार्चा भोजन	223	धातकीगुडतोयानि	202

श्लोका०

पुटम् श्लोका०

पुटम्

धातुक्षये रक्षाविकार	191	न तद् दूषयते	179
धातुमौक्तिकाद्वाग्म	196	नदनामच्छ	183
धातुवृद्धिकरी	47	नदीनिष्पावकः	16
धातुसाम्यकरं	195	नद्यः प्रावृषि	184
धात्रीदारु	194	नद्याः शैलवराच	"
धात्री पथ्या	113	नद्यादिनिकटे	186
धानास्तु दुर्जरा	23	नद्या नदस्य	180
धान्यं भोज्यं च	1	न भवेत् काञ्चिकं	124
धान्यं वापितमुत्तमं	21	न भुक्त्वा न	24
धान्यानि भ्राष्ट्र	23	नमः प्रचण्ड	1
धान्यानां कञ्चुकं	10	न मूर्च्छाभ्रम	141
धान्याम्लं	125	नवं धान्यं	21
धान्याम्लं शालि	"	"	22
धारं नीरं	177	नवं मधु	166
धाराभिः पतितं	"	नवनीतं तु नारीणां	148
धाराभुषीतं	131	नवनीतं सद्यस्कं	"
धारोष्णं त्वमृतं	129	नवनीतं नवोद्भूतं	"
धारोष्णममृतं	131	नवनीतं शृङ्गवेरं	134
" पथ्यं	"	नवा स्निग्धायता	101
धीकान्तिस्मृति	149	नवीने मृन्मये	123
धूमसी तु द्रवी	46	नष्टदुग्धभवं	127
धूमसीरचिता सैव	36	नष्टदुग्धस्य	"
" दिङ्	"	नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो	169
धूमावयवनिर्मुक्ताः	179	नस्याश्चोतेन	133
धूमेनापोह्य	219	न हि कष्टतमं	167
धूम्राकृतिस्तु	118	नल्लिने कुमुदे	215
धौतं निर्गञ्जितं	51	नाकुलीयुगलं	63
ध्याममण्डलता	196	नागरं हरति	204
ध्वाङ्क्षः स्तराच्	223	नागरस्य रसोन्मिश्रा	141
नक्तान्धानां	74	नागरा मरिचा	142
नखरोमच्युतिः	197	नाडीको रक्त	74
न च शरदि वसन्ते	139	नातिदोषकराः	107
न तत्र बहुधाः	218	नातिपथ्यः	202
न तथास्वादं	"	नातिस्थूलो	173

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
नात्यश्वुपानात्	132	निरामयानां	151
नादियं नवमृन्मयेषु	186	निर्गुण्डिपुष्पं	107
नानाद्रव्य	168	निर्दोषं वात	171
नानाद्रव्यात्मक	167	निर्मलं निर्विषं	178
नानापुष्पफलं	141	निर्मायि भोजन	229
” रसा	165	निबन्धकरणे	28
नान्धकारे न	223	निश्शङ्कवात्ययात्	223
नारङ्गं दाढिमं	141	निश्शल्का निन्दिता	174
नारङ्गं मधुरं	95	निश्शूको वीर्यं	8
नारिकेरं तनूकृत्य	30	निषेवेत हितं	199
नारिकेरं सकर्पूरं	43	निषेव्यमाणं	200
नारिकेरफल	204	निष्कामस्यापि	132
नारिकेरसालिखं	187	निष्पावो वात	15
नारिकेरस्य	”	निष्पावो द्वौ	81
नारिकेराम्बु	188	निस्तुषैर्मुद्रं	38
नारिकेरोदकं	187	निस्तुषैश्चणकैः	23
नारिकेरोद्भवं	154	निस्तुषो भृष्ट	31
नारिकेरोद्भवा	30	निस्तुषो मुद्गं	”
नारिकेलो गुरुः	90	निस्स्नेहं दीर्घपत्रं	120
नारीकेरफलेऽथ	203	निस्सारो वातलो	9
नित्याचारपवित्र	222	निहन्ति कटुकं	137
निन्दिताः फलं	89	निहन्ति पित्तं	89
निद्रालस्यकरी	67	निहन्ति पित्त	151
निद्रालस्यनिवारणं	176	निहन्ति सद्यो हि	208
निद्रासात्म्योऽथवा	226	निहन्ति हस्तिनी	150
निपालेऽपि च	118	निहन्याद्वातं	113
निपुणो भर्जयेत्	47	निहन्याद्विल्वजं	106
निमज्जेद्या	101	नीला राजी	196
निम्बतैलं तु	153	नीलाडुर्मधुरः	62
निम्बूफलं	95	नीहारे सरसीतटाग	186
निम्बूफल	122	नूतनं पटमादाय	47
निम्बूफलेन	206	नैकघ्नं पयसा	135
निम्बूरसं	41	नैर्झरं रुचिकृतं	184

श्लोक०	पुटम्	श्लोक०	पुटम्
नैव तत्रं	144	पटोलं फलशाकेषु	211
नैव भ्रान्तौ	145	पटोलः शाकवर्गेषु	134
नैवोष्णं	139	पटोलपत्रं	81
नोदकान्तरितात्	24	पटोलवंशाङ्कुरं	205
पक्त्वा जले	50	पटोली स्वादु	81
पक्वं चेन्मधुरं कफार्ति	96	पट्टशाकस्तु	74
,, तथाम्ल	93	पट्टसूत्रमयं	229
,, त्रिदोष	104	पतङ्गास्तपनयिश्च	6
पक्वं तालफलं	102	पतन्ति बिन्दवः	46
पक्वं तु कतकं	112	पत्रं तु वादरं	94
पक्वं तु पित्तद्वत्	93	पत्रं पुष्पं फलं	49
पक्वं तु मधुरं	104	पत्रं सूरणजं	74
पक्वं तु मधुराम्लं	98	पत्रकं लघु	117
पक्वं तु मधुराम्ला	98	पत्रशाके तु	211
पक्वं दोषत्रयघ्नं	166	पत्रसञ्चयमुशान्ति	61
पक्वं भवेन्मधुरं	105	पत्राणि पुष्पाणि	205
पक्वं मांसं	176	पत्रेषु क्षीरबुक्षाणां	215
पक्वं यदेतत्	29	पथ्यं चायुर्वलं	180
पक्वं लघूष्णं	77	पथ्यं दोषहरं	194
पक्वं श्लेष्मकरं	86	पथ्यं पटोलहरितं	110
पक्वचिन्वाफल	98	पथ्यं वाल्ये	150
पक्वमेतदपि	187	पथ्यं वह्निकरं	182
पक्वस्तु मधुराम्लः	93	पथ्यं वातप्रकोपेषु	133
पक्वस्त्रिदोषशमनो	89	पथ्यं विषे	89
पक्वस्य सहकारस्य	105	पथ्यं सुगन्धि	193
पक्वामलकफला	39	पथ्याः रुच्याः	40
पक्वे तैलावशेषे तु	121	पथ्याः समस्ताः	183
पक्वैर्वा संहितैः	124	पथ्या नान्दीमुखी	8
पक्षिणां तिप्तिरिः	211	पथ्यास्सर्वगदे	7
पक्षी चेत् पुरुषो	176	पथ्यो मज्जा च	101
पचेदाज्येन	43	पनसं मधुरं	83
पचेद् दृते	44	पनसकामलकी	205
पञ्च मयाकराः	169	पनसस्य फलं	83
पञ्चास्त्रा च	100	पनसस्यातिपक्वस्य	84

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पनसे कदलं	204	पाकयोग्यं जलं	51
पयः कर्पूरवर्णानां	126	पाकाय पेयं	204
पयः प्रसूतेः	127	पाकेऽपि मधुरो	34
पयः स्वादुरसं	202	पाके रसे कटुः	114
पयो दधि च	"	पाके लघु विशेषण	105
पयोऽभिष्यन्दि	128	पाके लघूष्णं	150
"	130	पाके लघ्वाविकं	149
पयोष्णसिलिलं	182	पाचनं मतिकृत	177
परमान्नं हरिद्रान्नं	28	पाचनं लघु	75
परिपक्वकपित्थ	145	पाचनं वात	182
परिभ्राम्य परि	47	पाचनोऽथ	210
परिशुष्कं सर्वशाकं	115	पाचयति चात्रं	192
परीक्षितं च भुञ्जीत	223	पाटलाकुसुमं	107
पर्णमूलं भवेत्	220	पाण्डुकिमिहरं	125
पर्पटाः साज्य	43	पाण्डुत्वं तनु	22
पर्पटा लघवो	55	पाण्डुशोथश्वास	215
पर्पटास्ते	37	पाण्डुशोफा	33
पर्पटो हन्ति	75	पात्रं पत्रमयं	214
पलङ्कषा स्थूल	15	पादाम्बूदक्षित	145
पललं मधुरं	17	पादेनापथ्यं	199
पलाण्डुः कटुको	61	पानीयं न तु	192
पलाण्डुर्नृपपूर्वः	"	पानीयं प्रचुरं	52
पलान्यष्टौ च	140	पानीयं प्राणिनां	192
पलाशोदुम्बरोद्भूत	194	पानीयं भ्रम	177
पवनानीतमुदीच्यां	179	पानीयं मधुरं	176
पवित्रं शीतलं	214	पानीयं मुनिभिः	177
पवित्रमतिपथ्यं	181	पानीयतण्डुली	69
पश्चादास्या तुषारः	119	पानीयपात्राणि	225
पश्चिमाः पित्तलाः	183	पानीयाल्लिदोषघ्नः	62
पश्चिमोदधिगाः	"	पारावतपलं	172
पाकः फलानां	106	पारेवतफलैः	109
पाकपात्रे घृतं	51	पार्श्वशूले	191
"	52	पालक्यमीषत्	66
पाकपात्रे तु	52	पालङ्किका	205

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पालाशपत्रे	214	पित्तप्रदरशहध्नं	88
पाल्वलं वारि	185	पित्तमेहकुमिध्नं	166
पाषाणखण्डवत्	178	पित्तलं गुरु	99
पाषाणैरिष्टकाभिः	185	"	112
पिङ्गला मक्षिकाः	165	पित्तलं सकृत्	105
पिच्छलं कटु	152	पित्तश्लेष्मकरं	108
पिच्छलं नाकुलं	171	"	122
पिण्डकास्तर्पणाः	56	पित्तश्लेष्मकरी	69
पिण्डमूलं कटूष्णं	59	पित्तश्लेष्मप्रदं	195
पिण्डस्तयोः	147	पित्तसन्तापनं	153
पिण्डारं शीतलं	105	पित्तातिरिक्तार्ति	182
पिण्डालुकः	209	पित्तातीसार	13
पिण्डालुर्मधुरः	62	पित्तानलप्रदं	195
पिण्डिताभ्यां	54	पित्तानिलहरो	42
पिण्डीकृतमसंक्लिप्तं	217	पित्तापहान्	51
पिण्याकः कटुको	17	पित्तासदाह	77
पित्तकृच्छलेष्मलं	113	"	172
पित्तकृत्पीनसहरा	79	पित्तासमेह	112
पित्तघ्नं प्रीणनं	86	पित्तोद्रेक	175
पित्तघ्नं माहिषं	181	पिप्पली दाडिमं	52
पित्तघ्नं श्वेतशीतलं	128	पिप्पली पिप्पली	41
पित्तघ्नः पवनार्तिजित्	151	पिप्पली जलं	225
पित्तज्वरार्ति	31	पिप्पली घटसहस्राणि	161
पित्तदाहप्रदं	170	पिप्पली सलिलं	204
पित्तदाहप्रदो	18	पिप्पली रुचिकरा	45
पित्तदाहशमनं	181	पिप्पली तण्डुलानां	50
पित्तदाहहरो	156	पिप्पली सन्धान	129
"	157	पिप्पली मेष	38
पित्तदाहापहो	62	पिप्पली तण्डुल	50
पित्तनुत्तत्र	77	पीता चतुर्विधा	19
पित्तपीनस	187	पीता तोयं	208
पित्तप्रकोप	64	पीनसश्वास	15
पित्तप्रकोपानिल	103	"	35
पित्तप्रदः	160	"	203

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पीनसश्वाख	144	पूर्वार्धं पुरुषस्य	176
”	8	पूर्वोक्तपायसे	29
पीयूषं च	127	पृथुका गुरवो	24
पीयूषो नवदुग्धं	147	पृथुपत्रः स्थूल	61
पीयूषोपमितं	157	पृष्ठे कुक्षौ	173
पुण्ड्रकस्तु	156	पृष्ठ पक्षौ	”
पुण्ड्रोऽतिमधुरः	”	पेयाः सूपो रसो	202
पुत्रैरसन्निधिभिः	222	पेया मन्थ	”
पुनः पुनस्तत्	47	पेया लघुतरा	25
पुनः सर्पिषि	53	पैतलं वातकृत्	214
पुनरुष्णीकृतं	224	पैष्टी कट्वम्ल	168
पुनर्दानं पृथक्	217	पैष्टी पुनः	”
पुनस्तदाज्ये	53	पोतास्यो भीमसेनः	119
पुनस्तां	44	पोलिका पूर्ण	49
पुराणं तिमिर	150	पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च	5
पुराणा विरसा	21	पौर्तिकं मधु	166
पुष्करस्य तु	194	पौषे वारि	186
पुष्कलः पुष्टिकृत्	67	प्रकारज्ञैः प्रकारो	43
पुष्टिं च महतीं	225	प्रकाराः कथिताः	54
पुष्टिं च वीर्यं	8	प्रकारा अमुना	42
पुष्टिं दत्ते	5	प्रक्षालितावदत्	51
पुष्टिकृत्तर्पणो	111	प्रक्षाल्य तण्डुलान्	50
पुष्पं तदपि	87	प्रज्ञाक्षयं च	59
पुष्पमाखुविषं	107	प्रज्ञापुष्टिप्रदं	182
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य	190	प्रतिशयायार्ति	86
पूगं गुह	91	प्रतीक्ष्य घटिकां	227
पूगकर्पूर	219	प्रत्यूहतिभिर	1
पूजनात् पुण्यदान्	212	प्रदरं नाशयस्दाशु	107
पूतं दधिरसं	141	प्रपानकमिदं	122
पूतिमांसं	221	प्रभाते मैथुनं	221
पूरयेद् भागयुगलं	193	प्रभूतवातं	32
पूरिका वृंहणाः	45	प्रभूताभ्यन्तर	31
पूर्वदेशोद्भवाः	183	प्रमेहकुम्भपिटक	130
पूर्वमेव हि	216	प्रमेहगुल्मोदर	145

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
प्रमेहघ्नी घृते	14	फलं तु मधुरं	90
प्रमेहतृद	228	फलं त्रिदोष	81
प्रमेहमूत्र	66	फलं हिमादि	106
प्रशस्तभूमि	185	फलतुल्यगुणं	"
प्रशस्ता धर्म	23	फलपत्रे	220
प्रशस्यते	190	फलमीदृग्विधं	135
"	109	फलानि मापवत्	81
प्रसारिणी	72	फलान्यादौ	216
प्रसारितां	50	फलेषु परिपक्वं	105
प्रसूतदोषात्	127	फलेषु लकुचं	211
प्रसेकश्वास	85	फलैः कटुकपायैः	219
प्रस्थार्ध	47	फलोर्ध्वदंष्ट्र	110
प्राग्द्वयं पुरुषो	193	फांपटस्य फलं	99
प्राचीनामलकं	97	फाणितं गुर्वभिव्यन्दि	162
प्राच्यावन्त्युप	184	फाल्गुने कूप	186
प्रातस्सार्यं	130	फूत्कारविष	178
प्राप्यानं	197	फेनोर्ध्वराजी	196
प्रायः पयो	126	फोडालः श्लेष्म	62
प्रायः प्राभातिकं	131	वदरं मधुरं	94
प्रायः शाकानि	59	वदरीसम्भवैः	194
प्रायशो यवमध्ये	66	वद्धमूलानपि	96
प्राग्द्वजलद	178	वद्धविट्काः	3
प्राग्द्ववसन्त	192	वद्धोऽवद्धः	185
प्रियालतैलं	154	वलकृत्कफ	151
प्रियालमज्जा	97	वलकृद्दीपनी	168
प्राणनं मधुरं	184	वलकृद्द्वहणं	151
प्राणनो वात	53	वलक्षये पाण्डुरोगे	"
प्राक्तं रम्भा	106	वलपुष्टिकरं च	91
प्राक्षिप्ता	33	वलपुष्टिकरा पथ्या	175
प्लीहगुल्म	112	वलपुष्टिकरा वीर्यं	81
प्लीहगुल्मोदर	90	वलपुष्टिकरी रुच्या	67
फलं कदल्याः	198	वलपुष्टिकरी हृद्या	86
फलं तालस्य	102	वलपुष्टिप्रदम्	170
फलं तिक्तं	99	वलपुष्टिप्रभावधनम्	21

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
घलपौरुषकारिण्यः	184	बाल्ये वह्निकरं	128
बलमेधाप्रजननं	194	बिल्वमज्जाभवं	154
बलसंवर्धनं	136	बिल्वार्जुनौ	213
बलाका वारुणी	199	बीजं स्वादु रसे	102
बलिनस्तरुणस्य	132	बीजपूरफलं	94
बल्यं कासाम	70	बीजेषु बाहिकेनस्य	50
बल्यं दीपनदं	148	बुद्धिं प्रज्ञां च	72
बल्यं नेत्रा	,,	बुद्धिपाटवकरं	119
बल्यं रुच्यं	122	बृंहणं कफकृत्	171
बल्यं वृध्यकरं	171	बृंहणं मधुरं	111
बल्यं हिमं	74	बृंहणा मधुराः	54
बल्यः कदल्याः	62	बृंहणा रोचना	40
बल्यः पथ्यो	5	बृंहणा वात	55
बल्याः किलाट	147	बृंहणी तर्पणी	28
बल्या वृष्या च	91	बृहतीद्वय	114
बहुपुष्टिप्रदं	170	बृहन्मरीचं	116
बहुमूत्रपुरीष	6	ब्राह्मी तिक्ता	72
बहुविट्कं	151	ब्राह्मी तु सूक्ष्म	,,
बहुम्बुर्बहुवृक्षश्च	179	ब्राह्मी हिमा	,,
बाकुलेन च	204	भक्तं लघु	26
बाणाद्यमूलकं	59	भक्तं वह्निकरं	,,
बाधिर्यमान्ध्र्यं	135	भक्तं सोष्णं	222
बालं डङ्गरिकाफलं	78	भक्षयित्वा हरितकं	197
बालं त्रिदोषाक्ष	111	भक्ष्यः सुधापरो	50
बालं पथ्यं	86	भक्ष्याः क्षीरकृता	55
बालं पित्तमरुत्	94	भक्ष्याणांभेक	,,
बालं पित्तानिल	103	भगन्दरोदरग्रन्थि	146
बालं फलं	87	भजंते विषरूपत्वं	200
बालं बैल्यं	113	भर्जयेदाज्य	48
बालं राजफलं	103	भर्जितान् तण्डुलान्	50
बालवृद्ध	126	भल्लतकस्य	193
बालस्य नारिकेरस्य	187	भवति सितेव	122
बाले जरति च	118	भवन्ति ते ह्यनरसाः	50
बाल्ये तिक्ता	79	भवेत्तापहरी	28

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
भवेत् केन	134	भूतुम्बी ऋडकोष्णा	80
भवेद्दरीयो	128	भूतोदनो	29
भवेद्यो होलको	24	भूवदरी	94
भवेद्देवणिका	36	भूमौ खातो	185
भस्मपांशु	199	भूरि सात्स्यं	201
भागैकं निम्बुजं	122	भूस्फोटं	107
भाजने मृन्मये	195	मृङ्गच्छली	106
"	177	मृष्टं तैलादि	222
भादे च कूप	186	मृष्टं वामिकरं	114
भारजस्यापि	171	मृष्टं हिङ्गु च	123
आवितं हिङ्गु	109	मृष्टं हिङ्गुयुते	124
मासो विरुच्यते	198	मृष्टः क्षुण्णोऽपि	201
भिन्नमूत्रमला	36	मृष्टमांसं	176
भिन्नांशे अपि	198	मृष्टहिङ्गवादिक्	41
भिषक् तेषां	55	मृष्टानि स्फुटितानि	22
भुक्तमात्रस्य तु	219	मृष्टा वराह	199
भुक्तस्यादौ	218	मृष्टैस्तिलैः	56
भुक्तिं जगाद	222	भेडकं घृतमतीव	149
भुक्तिमध्ये	157	भेडकं नवनीतं	148
भुक्ते स्वापे	223	भेण्डा तु	87
भुक्त्या सार्धं	60	भेदनं कामला	73
भुक्तवाचस्य	218	भेदनं स्निग्ध	117
भुक्तवान्नं	227	भेषज्यतन्त्रमपि	229
भुक्त्वा शतं	219	भोक्तव्यं सघृतं	1
भुक्त्वा शतपक्षी	"	भोजनं निन्दितं	215
भुक्तवोपविशतः	221	भोजनाग्रे सदा	216
भुञ्जानो न	225	भोजनादौ सदा	224
भुञ्जीत माष	224	भोजने चाघृतं	191
भुञ्जीत हृत	226	भोजने दन्तलग्नानि	218
भूकर्चुदारो	90	भोज्यं मक्ष्यं	217
भूतग्रहोपशमनी	119	भोज्यं शीतं	216
भूतविद्राविणी	70	भो पट्टपादाः	230
भूतापसरणे	29	भौममम्भो	177
भूतापस्मार	220	भौमानामम्भसा	187

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
भ्रमकमहरं	125	मधुरं कटु	184
भ्रमपित्तविदाह	79	मधुरं च तथाम्लं	84
भ्रमरैर्जनितं	165	मधुरं त्रिदोषशमनं	129
भ्रामरं पिच्छलं	166	मधुरं त्वतसीतैलं	152
मकुष्ठकः कषायः	16	मधुरं दधि	139
मक्षिकास्तीक्ष्ण	166	मधुरं पित्तशुद्ध	185
मच्छण्डिका	161	मधुरं वृंहणं	104
मच्छण्डिं प्राहिणी	,,	मधुरं भक्षयेत्	139
मच्छाक्षी शिशिरा	73	मधुरं मधुनारिकेलं	91
मज्जजम्बुकं	101	मधुरं मधुराम्लं च	49
मज्जयित्वा	42	मधुरः घाल्मली	64
मज्जयेच्च	43	मधुरः श्वेत	15
मज्जा पनसजो	83	मधुरा प्राहिणी	23
मज्जरी त्वर्धपक्ता	24	मधुरा तृप्तिदा	79
मण्डकेन समो	43	मधुरानुरसा	113
मण्डको वृंहणो	34	मधुराम्लरसं	104
मण्डपेयाविलेपी	57	,,	133
मण्डवत्समितां	43	,,	137
मण्डस्तु वृंहणो	42	मधुराम्लेन	28
मत्स्यण्डिका	163	मधुरा विरसा	68
मत्स्यण्डी	,,	मधुराश्च कषायाश्च	64
मत्स्यनिस्तलन	198	मधुरास्तैल	45
मत्स्यमांस	134	मधुरो धरणी	63
मत्स्यमानूपमांसं च	212	मधुरो मधु	111
मत्स्यानिक्षोः	212	,,	96
मत्स्यो माहिष	174	मधुरो लवणः	158
मद्गन्धि कषायं	152	मधुशर्करा	16
मदनिर्वाण	168	मधु सर्पिः	198
मद्यति न हि	210	मधूकमाखर	204
मद्यं न पेयं	169	मधूली तु ततः	8
मद्यं नवं	,,	मध्यपर्वदलनाच्च	158
मद्यप्रयोगं	,,	मध्यवयसां	121
मधुकर्कटी तु	95	मध्येऽग्निदीपनं	218
मधु पुष्कर	198	मध्ये तु कठिनं	198

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
मध्येऽम्ललवणौ	216	महायदरसम्भूतौ	110
मध्वाज्यं च	142	महारम्भाफलं	88
मध्वाज्यस्य	140	महाराष्ट्री कटुः	71
मनोहरं रुचिकरं	215	महावल्ली बद्धविट्का	85
मन्थानुपानः	198	महागालिः स्वादुः	4
मन्थेन पाको	206	महाशेलुफलं	113
मन्दं दुरधवत्	125	महाहृद्देपु	175
मन्दं मन्दं	124	मांसं खड्ग	169
मन्दं स्यात्	135	मांसं शीतं	172
मन्दमाद्यु	56	मांसगोधूम	202
मन्दस्तीक्ष्णो	223	मांसशृङ्गाटकं	53
मन्दाभाववच्चौ	143	माकन्दिकायाः	109
मन्दार्मि च	56	माकन्दी कटुका	60
मन्दार्मि वात	110	माकन्द्यक्ष्याभिकृत्	114
मन्दार्मिर्भवति	202	माक्षिकं तैल	166
मन्दानलत्वं	104	माक्षिकं भ्रामरं	165
मन्दानलो नरो	2	माक्षिकं मधुरं	166
"	216	माजिष्ठं च	229
मयूरकण्ठतुल्योष्मा	196	माजिष्ठं दाहकृत्	"
मरीचं कटु	116	मातुलुङ्गकपित्थ	142
मरीचं क्षुपजं	"	मातुलुङ्गसिताजार्जी	141
मरीचं दीप्यकं	41	मात्रया सेवितं	200
मरीचक्षाद	39	मात्रागुरु तु	2
मलरोगप्रशमनी	73	मात्रागुरुस्तु	217
मलशुक्रानिलकरी	35	मात्रायोगक्रियादेश	200
मलानुल्लोमनी	57	मात्स्यं तु माकन्दफलं	209
मलापहाघट्टगयोः	183	मात्स्ये चूतफलं	204
मलापहा भमिरथी च	"	माधूकं मधुरं	107
मसूरो मधुरः	19	माध्वीकं नारिकेलीफलं	91
मस्तुनि स्यात्	196	माध्वी तु मधुरा	168
महत्यो माक्षिकाः	165	मानुष्या मधुरं	133
महांस्तस्य	6	मारिषो मधुरः	67
महागोधूम	8	मारिषो रेचकः	"
महाचञ्चुः	71	मार्गोपरोधे	145

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
मात्स्यकण्डः	63	मुद्गगपिष्टी पचेत्	42
मात्स्यानां स्फुटितामृतं	196	मुद्गगपिष्टीविरचितान्	41
माषिकाण्डा	112	मुद्गगभिषस्य	121
माषः स्निग्धो	11	मुद्गगसक्तन्	56
माषापिष्टिकाया	36	मुद्गगाढकी	10
"	40	मुद्गगानां भूमयी	46
माषमुद्गगारि	45	मुद्गगानां वटकाः	40
माषसूप	198	मुद्गगानां वेस	49
माषाणां दाढयः	36	मुद्गगार्द्रकवटाः	42
माषाणां पिष्टिका	38	मुद्गगास्तत्र वराः	10
माषाणां पिष्टिकां	37	मुष्ककः कटुको	90
माषाण्डयोः	209	मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं	131
माषादिवटचैः	123	मूत्ररोधहरा	92
माषासुताम्बोधर	210	मूत्रकं वृहणं	64
माषोऽत्र खर्षेषु	21	मूत्राघातहरं	77
माषे ध्यतीते	228	मूत्रावरोधघ्नमनं	78
माषिषं दधि	137	मूर्च्छाकुष्ठ	150
माषिषं नवनीतं	147	मूर्च्छाच्छर्दि	122
माषिषं नलपणौषो	132	मूर्च्छाविनाश	138
माषिषं श्लेष्मणं	143	मूर्ध्नि	117
माषिषे पयसि	207	मूलकं तीक्ष्णं	59
मिळितं दधिक्षुद्र	146	मूलकं दोष	201
मिश्रचिह्नस्तु	180	मूलकं दोषक्षिप्त	203
मिश्रवर्णफणा	86	मूलकाद्याः हरितकाः	135
मिश्रेया मधुरा	68	मूलपत्रकरीरा	58
मुखं दधते	209	मूलपोतिस्त्रि	67
मुखजाल्यकरो	63	मूलादूर्ध्वं तु	157
मुखरोगहरं	154	मृगस्य मांसं	170
मुखवैरस्यपित्त	115	"	209
मुखवैरस्यहरणं	227	मृगाक्षी कटुका	79
मुखवैराद्य	65	मृणाळखजूरक	204
मुखालः स्यात्	62	मृणाळबिस	216
मुष्कणाजिस्त्रिदोष	4	मृत्पात्रे तु	130
मुद्गघातास्तु	40	मृदुना वह्निना	33

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
रसयोगेपु	141	रुचिकृद्दीपनः	3
रसरक्तादि	175	"	4
रसनीर्यविपाकेषु	116	रुचिकृद्वातकृत्	62
"	67	रुचिपुष्टिप्रदः	13
रसस्तुदुद्भवः	158	रुचिप्रदः	32
रसस्याम्लश्च	104	रुचिवैषाद्य	220
रसायनं काचं	202	रुच्यं कापिष्णलं	172
रसायनकरी	64	रुच्यं चणकणाहं	76
रसाला सर्वरोगघ्नी	141	रुच्यं च दीपनं	59
रसे कटु	227	रुच्यं चूतफलोद्भूतं	108
रसेन चोष्णः	61	रुच्यं तिचिरिधं	172
रसेनान्नस्य	218	रुच्यं तु वनजं	170
रसे पाके च	102	रुच्यं दीपनकृत्	181
"	107	रुच्यं पित्त	49
रसेषु मधुरः	211	रुच्यं रुक्षं	106
रसोदनो ज्वरहरो	27	रुच्यं श्लेष्मानिह	108
रसोनोऽन्यः	60	रुच्यं संप्रादि	104
रसोनोऽम्लरसोनः	"	रुच्यं सुगन्धं	108
राजवदरः	94	रुच्यं सुगन्धि	73
राजमाषो गुरुः	11	रुच्यं स्वयं	86
राजमाषो नीलमाषो	"	रुच्यग्निहृत्	108
राजयक्ष्माणि	151	रुच्यस्सन्तर्पणो	9
राजशाकिनिष्ठा	67	रुच्यस्सूर्यो शुभिः	105
राजसर्षपकः	18	रुच्याः पाचन	7
रागादनं मातुलुङ्गं	211	रुच्याग्निदीपनी	112
राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं	3	रुच्यानि तावि	51
राजाम्राः कोमलाः	103	रुच्याल्पवात	60
राजिकादियुते	52	रुच्या वातहरा	46
राजीचूर्णेन	38	रुच्या विष्टम्भ	42
रात्रौ क्षीरं	13	रुचोः कृष्णं	170
रात्रौ च पर्णवहुकं	22	रुक्षं च पित्त	125
रात्रौ सौम्यगुणस्थात्	131	रुक्षं द्रव्यं	223
रैतिपात्रंस्थितं	195	रुक्षं विष्ण्वदोषघ्नं	96
रुचिकृद्दीपनं	66	रुक्षश्शीतो गुरुः	

इलोका०	पुटम्	इलोका०	पुटम्
माळाकन्दः	63	मुद्गपिष्टी पत्रेद	42
माळ्यानां स्फुटितामृतं	196	मुद्गपिष्टीविरचितान्	41
माषिकाण्डा	112	मुद्गसिद्धस्य	121
माषः स्निग्धो	11	मुद्गसक्तून्	56
माषपिष्टिकया	36	मुद्गाढकी	10
"	40	मुद्गानां भूमर्षी	46
माषमुद्गादि	45	मुद्गानां वटकाः	40
माषसूप	198	मुद्गानां वेस	49
माषाणां दालयः	36	मुद्गार्द्रकवटाः	42
माषाणां पिष्टिका	38	मुद्गास्तत्र वराः	10
माषाणां पिष्टिकां	37	मुष्ककः कटुको	90
माषाण्डयोः	209	मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं	131
माषादिवटकैः	123	मूत्ररोधहरा	92
माषासुताम्भोधर	210	मूत्रलं बृंहणं	64
माषोऽत्र चर्षेयु	21	मूत्राघातहरं	77
माषे व्यतीते	228	मूत्रावरोधक्षमनं	78
माहिषं वधि	137	मूर्च्छाकुष्ठ	150
माहिषं नवनीतं	147	मूर्च्छाच्छदि	122
माहिषं बलवर्णोजो	132	मूर्च्छावित्रास	188
माहिषं श्लेष्मणं	143	मूर्धणूळ	117
माहिषे पचति	207	मूलकं तीक्ष्णं	59
मिक्षितं रुचिकृद्	146	मूलकं दोष	201
मिश्रचिहस्तु	180	मूलकं दोषचिह्न	203
मिश्रवर्णफळा	86	मूलकाद्याः हरितकाः	135
मिश्रेया मधुरा	68	मूलपत्रकरीरा	58
मुखं दद्यते	209	मूलपोतिस्त्रि	67
मुखमाज्यकरो	63	मूलावूर्ध्वं तु	157
मुखरोगहरं	154	मृगस्य मांसं	170
मुखवैरस्यणिह	115	"	209
मुखवैरस्यहरणं	227	मृगाक्षी कटुका	79
मुखवैशद्य	65	मृणालसर्जूरक	204
मुखालः स्यात्	62	मृणालचिस	216
मुण्डघातिस्त्रिदोष	4	मृत्पात्रे तु	130
मुद्गजातास्तु	40	मृदुना बहिना	33

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
रघवोनेषु	141	रुचिःकुद्दीपनः	3
रसरजादि	175	"	4
रसवीर्यविपाकेषु	116	रुचिकृदातकृत	62
"	67	रुचिपुष्टिप्रदः	13
रसस्तदुद्भवः	158	रुचिप्रदः	32
रसस्याम्बुश्च	104	रुचिवैषाद्य	220
रसायनं काचं	2^2	रुच्यं काचिज्जलं	172
रसायनकरी	64	रुच्यं चणकषाकं	76
रसाला सर्वरोगघ्नी	141	रुच्यं च दीपनं	59
रसे कटु	227	रुच्यं चूतफलोद्भूतं	108
रसेन चोष्णः	61	रुच्यं तित्तिरिजं	172
रसेनान्नस्य	218	रुच्यं तु वनजं	170
रसे पाके च	102	रुच्यं दीपनकृत	181
"	107	रुच्यं पित्त	49
रसेषु मधुरः	211	रुच्यं रुक्षं	106
रसोदनो ज्वरहरो	27	रुच्यं स्नेहानिज	108
रसोऽन्यः	60	रुच्यं संप्राप्ति	104
रसोऽन्यः स्नेहः	"	रुच्यं सुगन्धं	108
राजवदरः	94	रुच्यं सुगन्धि	73
राजमाषो गुरुः	11	रुच्यं स्वयं	86
राजमाषो नीलमाषो	"	रुच्यग्निहृत्	108
राजयक्ष्माणि	151	रुच्यस्त्वन्तर्पणो	9
राजघातिनिष्ठा	67	रुच्यस्त्वूर्या शुभिः	105
राजसर्षपकः	18	रुच्याः पाचनं	7
राजादनं मातुलुङ्गं	211	रुच्याग्निदीपनी	112
राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं	3	रुच्यानि तावि	51
राजाघ्राः कोमलाः	103	रुच्याल्पवात	60
राजिकादियुते	52	रुच्या वातहरा	46
राजीचूर्णेन	38	रुच्या विष्टम्भ	42
रात्रौ क्षीरं	13	रुच्यं क्रूरं	170
रात्रौ च पर्णवहुलं	221	रुक्षं च पित्त	228
रात्रौ सौम्यगुणात्वात्	131	रुक्षं द्रव्यं	228
रैतिपात्रं स्थितं	195	रुक्षं विभयदोषघ्नं	96
रुचिःकुद्दीपनं	66	रुक्षरशीतो गुरुः	

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कक्षाणि बहु	59	कधुमन्धे	228
कक्षातिपित्तकृत्	82	कधुरपि कचि	44
कक्षा खेष्महरा	19	कधुम्रांही	46
कक्षा मधुक	162	कधु वषोषितं	22
कक्षा रक्त्यः	114	कधु वातहरं	124
कक्षोष्णा वातला	35	कधु वृष्यं	134
रोचनं दीपनं	68	कधुष दीपयः	10
रोगे घामे	151	कधुषाघं पु	148
रोचनं पचरहरं	66	कधुषो बलहरा	35
रोचनं तुवरं	185	कक्षा रक्त्या	14
रोचनं दीपनं	111	कधुकास्तस्य	48
रोचनो नृहणः	50	कतावितान	185
रोटिका बलकृत्	35	कप्सिका वृंहणी	34
रोपितारोपिता	3	कचनं शीतलं	120
रोपितास्तु नवा	„	कचनमरिचोन्मिश्रं	122
रोमकं तीक्ष्णं	117	कचनहिङ्गु	53
रोहितो गर्गरो	172	कचनोशीर	190
रौप्यं भवति	214	कचनोषण	43
रौप्ये श्लष्म	129	कचनं तत्र	37
रम्भाकाण्डकृतं	108	कचनं मधुरं	129
रम्भापचयफलं	87	कचनमरिच	87
रम्भापत्रेशवं	214	„	139
रम्भाफलं त्यजेत्	212	कचनादिशुतं	83
रम्भाफल	89	कचनाम्रफलं	112
रक्त्यः क्षुद्रपनधो	84	कचनार्द्रक	28
रक्ष्मणा मधुरा	64	„	„
रक्षवः कृतास्तु	39	कचनेन समायुक्ता	141
रक्षवः पर्यटाः	37	कचलीफल	97
रक्षुः कषायो	12	कचुनं षोडशांशं	121
रक्षुः वित्तहरो	201	काक्षारसनिभं	150
रक्षु तत्केसरं	111	काजलो लोह	5
रक्षुता छुत्	213	काजाः स्युः	22
रक्षुवदं	94	„	„
रक्षुवोश्चपि	201	काजाश्च मवभावाश्च	„

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
विकारि मधुरं	99	विपाके मधुरं	136
विकिरं शीतलं	186	विचन्धभेदिनः	37
विक्रोशन्ति	197	विचन्धहृत्	"
विगतघन	190	विचन्धाध्मान	113
विच्छिन्नविरसाः	196	विभेदि मूत्रलं	127
विजया रोहिणी	100	विमर्द्य वक्त्रे	216
विज्ञेया श्वेत	86	विरज्येते	224
विद्भेदि हयं	64	विरुद्धं शुद्धिः	199
विष्मन्नामय	159	विरुद्धमपि	197
विष्मन्नारण	191	विरुद्धमम्लं	"
वितस्तासलिलं	182	विरुध्यते सह	"
वितस्तिमानः	174	विरेकवान्ति	125
विदग्धाभिस्सह	226	विरेचने स्यात्	100
विदलति मुख	44	विरोध्यपि न	199
विद्वारी मधुरा	63	विलेपी ग्राहिणी	57
विदार्य भूमि	184	विलेपी च घर्ना	26
विदाहि कटुकं	69	विलेपी तर्पणी	"
विदाहि कफ	116	विवर्णं विरसं	134
विदाहिनः पुष्टि	55	विवर्णास्विन्न	223
विदाहिनस्तैल	54	विशृत्ताङ्गोऽक्षय	174
विदाहि पिच्छकृत्	117	विशदं रोचनं	97
विदाहि सृष्ट	136	"	96
विदाहोन्यन्नपानानि	123	विशिष्टो भग्न	53
विद्याकामोऽनिशं	220	विशिष्टो मुद्र	31
विद्यायूषे रसे	23	विशुष्का वटका	37
विधाय वटकाकारं	35	विशुष्कमग्गं	217
विना चूर्णं	220	विशेषतः प्रमेह	116
विनापि चोपयोगेन	201	विशेषात्तर्पणी	163
विना शोचाफलं	215	"	167
विना शुद्धान्नं	29	विशेषात् पनसं	83
विन्याद्रौ विजया	100	विशेषात् पयसां	197
विपचेत् छावयेत्	27	विशेषात्पित्तं	38
विपरीतो गुरुः	57	विशेषादादकी	61
विपाके मधुरं	138		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
विषज्जेनापि	202	वृष्यं दीपन	182
विषदः श्याम	196	वृष्यं वृंहणं	128
विषवृष्यान्त	224	वृष्यं मेदःकरं	136
विषद्विषाश्री	212	वृष्यं वर्णकरं	104
विषमृतादि	64	वृष्यं स्नादुतरं	77
विषमूष्णोपवास	220	वृष्यः पित्तानिलं	96
विषवीसर्प	90	वृष्यः शीतो	7
विषवृक्षजटा	189	वृष्यः श्रमहरो	11
विषत्रणश्वास	4	वृष्यः सन्तर्पणो	80
विषश्रमानिल	214	वृष्यः स्थूल्यकरो	8
विषसाम्बगुणत्वात्	155	वृष्ययोगैः	167
विषस्य क्षैलस्य	"	वृष्यश्च पित्ताक्ष	156
विष्टम्भिनी न	36	वृष्यश्च मेधास्वर	61
विष्टम्भिनी हरेत्	30	वृष्यश्च रोचनः	"
विष्टम्भिनी प्लवर	47	वृष्यश्च वीर्यवृद्धि	94
विष्टम्भि वृंहणं	90	वृष्याः पित्तं पित्त	50
"	102	वृष्या किमिहारा	80
विष्टम्भ्यरुच्यं	82	वृष्या क्षतक्षीण	163
विष्णुकन्दस्तु	63	"	161
विष्णुरता यथैव	218	वृष्या वृत्तिबलप्रदा	160
विषं च दोषलं	178	"	164
वीरायणो निशि	222	वृष्या रोचन	45
वीर्यं कफकरं	195	वृष्या वातप्रदा	80
वीर्यप्रमण	112	वृष्याश्च रोचया	5
वृद्धदास्त्वयं	70	वृष्या सन्तर्पणी	70
वृद्धायाः कफहृत्	127	वृष्यो रक्ताक्ष	157
वृद्धिं करोति	150	वृष्यो रुचिप्रदो	9
वृन्तार्कं खण्डितं	109	वृष्यो रुच्यो	75
वृन्तार्कं पित्तलं	87	वृष्यो विदाह	164
वृष्यं चकोरजं	172	वेलयेद्वेलनेन	44
वृष्यं दाहश्रम	78	वैशाखे वैश्वरं	186
		व्यञ्जनलीपलितम्	191

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
व्यजनान्याशु	196	शर्करामरिचोन्मिश्रं	122
व्यज्जनालङ्कृतिः	73	शर्करामरिचोपेतं	145
व्याधि च कालं	226	शर्कराराजि	142
व्यायामभ्रात	132	शर्करा शुण्ठि	141
व्यायामनिग्ध	199	शर्करेक्षुविहाराणां	165
व्यायामिनो वात	188	"	162
व्रणकण्डूति	72	शर्करोदकं	122
व्रणकण्डूहरं	194	शर्करोदकसंयुक्तं	123
व्रणकीटादि	71	शालकं स्थूलं	174
व्रणदोषा	83	शशमांसं	171
व्रणशोधनसन्धान	167	शशकुन्द	145
व्रणाक्षिरोन	57	शष्कुली मधुरा	46
व्रीहिगात्रे	5	शस्यते बाल	148
व्रीह्यादिकं	2	शस्यते स्वर	54
शकुनाहतशालिः	6	शाकं चतुर्विधं	58
शक्तिग्रहं	58	शाकं भिनसि	59
शङ्खपाला इति	43	शाकं षड्विध	"
शङ्खस्य चूर्णेन	207	शाकजाम्बव	134
शङ्खस्त्वणल	71	शाकश्रेष्ठा	86
शङ्खाक्षी राजिका	135	शाकानि सर्वाणि	206
शतदुर्दिपाशा च	181	शाके रुक्षतरौ	69
शतपत्राम्बु	188	शाकेषु सर्वेषु	59
शतपुष्पादलं	68	शाको जलान्विते	75
शतावर्यङ्कुराः	77	शातपर्वकनेपाल	156
शताह्वा कटुका	115	शारदो याव	9
शमयति षट्	56	शार्करं कथ्यते	168
शमोफलं तु	115	शालवस्सतुषाः	24
शरद्व्रीध्म	136	शालयो दग्ध	2
शरत्स्योद	178	शालयो मधुराः	"
शरद्वृत्तो निर्झरजाः	175	शालिचूर्णे घृतं	44
शर्करां च पचेत्	121	शालिपिष्टदाधि	40
शर्करा उवरपित्त	160	शालिपिष्टो गरीयः	201
"	164	शालीनां लोहितः	211
शर्करा भ्रातर्का	168	शाल्यलीपुष्प	107

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
प्रास्थन्नं येन	178	शीतः कषायो	8
शिशिकण्ठाभ	197	शीतः पित्तविनाशनः	228
शिशुतैलं कटूष्णं	153	शीतकाले	145
शिशुपत्रभवं	66	शीतत्वं निर्मलत्वं च	187
शिशुपुष्पं शुक्र	82	शीतपित्तान्न	97
शिशुमूलस्य	121	शीतलं कान्तिदं	152
शिशु रक्तं कटु	82	शीतलं शीघ्रपाकि	104
शितातैल	209	शीतलं इलेष्मलं	111
शिश्वीधान्ये	211	,,	228
शिश्वीनिगूढम्	3	शीता तिक्ता कटुः	114
शिश्वीभवं शुक्र	,,	शीता पित्तान्न	93
शिश्वीषु माषान्	211	शीताम्बु पीत्वा	210
शिरःस्तम्भाग्र	119	शीताम्बुपूरित	192
शिराकोशातकी	81	शीतिकाञ्चरहृद्	215
शिरोमस्यतलानां	119	शीतिवारश्चितिवरः	75
शिरोमध्ये तलं	,,	शीते न तु तदाद्यन्ते	202
शिलाकीर्णं स्वयं	185	शीतोष्कं च	209
शिलायां वा	177	शीतोदनं	27
शिलायां साधु	36	शीतो रुच्यः	174
,,	123	शीतोष्णतोयासव	226
शिशिरं कटु	153	शीतोष्णा शुक्रदा	52
शिशिरः पित्त	64	शुक्रकृत् कफकृत्	162
शिशिरकिरण	139	शुक्रनिद्रा	147
शिशिरा वात	70	शुक्लस्तक	37
शिशिरा वातला	16	शुक्राग्निनाशकं	84
शिशिरा श्वास	93	शुक्लवृद्धिकराः	46
शिशिरो मधुरो	9	शुक्रस्तिः	16
शिशुतां युनां वा	4	शुक्लाङ्गः	174
शीघ्रजन्म तथा	22	शुक्ला तिक्ता	79
शीतं वर्ण	147	शुष्ठिः कटूष्णा	116
शीतं वृष्यं च	,,	शुष्ठीधान्याक	208
शीतं शिशुफलं	82	शुष्ठी सतीनस्य च	207
शीतं स्वादु	180	शुद्धगोधूम	35
शीतं हारीतकीतैलं	153	शुद्धमांसं तनू	53

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
शुद्धमांसं परं	52	शेषं मांसखण्डं	226
शुद्धमांसविधानेन	53	शैत्यप्रसाद	156
शुद्धस्फटिकसङ्घाता	164	शैलखे सुन्मये पात्रे	214
’	160	शैलसाङ्गुलवद्भारि	184
शुद्धेऽर्धपक्वं	30	शोणस्थ नारिकेलस्य	121
शुद्धैरमुष्कैः	28	शोधस्यापि अरुं परं	182
शुभ्रे पट्टे च	141	शोधपाण्डुरं वन्यं	214
शुष्कं कुस्तुम्बरी	73	शोफपाककरो	98
शुष्कं विरुद्धं	217	शोफोदराशौ	146
शुष्कगोधूम	35	शोषघ्नस्तर्पणो	66
शुष्कमृष्टो	13	शोषहृत्तर्पणी	78
शुष्कवार्ताक	114	शोषिणोऽतिहितः	81
शुष्काः करतल	39	शोषे नववृत्ते	101
शुष्काः क्षीरेण	30	श्यामाकनीवार	206
शुष्काश्च वटकाः	38	श्यामाको मधुरः	19
शूकशेषेण वरः	6	श्यामा पीता	196
शूकधान्येषु	211	श्रमकृमहरं	112
शूकोद्भवं लघु	2	श्रमघ्नं बृंहणं	187
शूलबन्धोदरान्	116	श्रमघ्नोऽपहं	180
शूलार्जीर्ण	124	श्रमदाह	83
शूलार्जीर्णविबन्ध	95	श्रमभ्रममदा	126
शूलानाहार्शसां	108	श्रमवैवर्ण्यघ्न	74
शूलामद्यमनं	117	श्रमे क्लेशे	80
शूलार्शशोफ	71	श्रवणपूरण	210
शूलोदावर्त	125	श्रीगुरोः पाद	1
शूल्यं वन्यं	53	श्रीपर्णाङ्गुलं	107
शृङ्गवेरं सलवणं	108	श्रीवल्ली रुटुकाग्रा	74
शृङ्गवेरस एव	207	श्रीवारकः सूचिपत्रः	75
शृङ्गाटकं समितया	53	श्रेष्ठमीषद्विभ्रामं	120
शृङ्गाटकः शोणित	65	श्रेष्ठाः शुचिस्थली	107
शृङ्गाटाकृतिकान्	43	श्रेष्ठवेरं त्रिदोषघ्नं	108
शृङ्गारवीरसम्बद्धाः	225	श्लक्ष्णः पिष्टो	201
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं	131	श्लक्ष्णे पट्टे	14
शृते तु माहिषे	121	श्लेष्मानं पित	113

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
श्लेषाञ्जय	228	षष्टिवासरयः	5
श्लेषाञ्जी कृमिजित्	111	संक्षेप एवो	226
श्लेषाञ्जं सष्ट	85	संभावसदशी	43
श्लेषावेष्ट	228	संयुक्ता सूप	31
श्लेषाञ्जं गुरु	149	संश्लानाद	96
श्लेषाञ्जः सटुङ्गः	67	संसेवयन्तु	230
श्लेषाञ्जदधान्य	3	संसेविता न	229
श्लेषाञ्जला स्वादु	116	संस्कारगुरु	2
श्लेषाञ्जो वात	103	”	217
श्लेषाञ्जकफलं	113	संस्कृतं मथितं	28
श्लेषाञ्जतकः	90	संस्थाप्य शांतले	49
श्लेषाञ्जिनी	66	संहितं धान्य	123
श्लेषाञ्जिगोधा	208	सकलमप्युदितानुदितं	205
श्लेषाञ्जं निवारयति	165	सकलामयदर्शनं	181
श्लेषाञ्जकफान्	61	सकलं क्षोदितं	121
श्लेषाञ्जमर्द	164	सकषायं स्वरारोग्य	169
श्लेषाञ्जमर्दहलास	160	सक्तवो लघवः	24
”	115	सक्तवो वातला	201
श्लेषाञ्जितसार	99	सक्तवः शर्करा	23
श्लेषाञ्जिष्टौ	221	सक्तवः शालि	23
श्लेषाञ्जिर्वकासा	32	सक्तूनामाशु	217
श्लेषाञ्जं दुकूलं	229	सक्तून् मांस	212
”	229	सक्षारं कटुकाम्लत्वात्	149
श्लेषाञ्जं सुकायं	173	सक्षाराः सकषायाश्च	156
श्लेषाञ्जसुरणको	61	सक्षीरा बृंहणा	24
श्लेषाञ्जिनी	66	स गर्भरो गर्भरनाद	173
श्लेषाञ्जिनी	85	सगुडं पित्त	57
श्लेषाञ्जिमेद	115	सगुडं मूत्रकुच्छन्नं	130
श्लेषाञ्ज रक्तः	12	सगुडं वातनुत्	138
श्लेषाञ्ज वातकरं	13	सगुडदधि	139
श्लेषाञ्जं पिष्टम्	130	सगुडाद् मत्तं	64
श्लेषाञ्जकीवटकं	55	संग्राहिणो लघोः	201
श्लेषाञ्जो व्रीहिषु	6	संग्राहि समवीर्यं	81

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
संग्राही दुर्बरो	89	समिताया	44
सङ्ग्राही वात	9	समितायामर्धं	48
संग्राही शीतलः	75	समितायास्तृतीयांश	,,
सप्ततुर्जाव	142	समिता वृत्तिः	30
स पञ्जारेण	12	समिता वेषने	45
सञ्चूर्य निक्षिपेत्	37	समिता चार्करा	42
सठी सतिष्काम्ल	65	समीरमिनि	116
स तु प्रसवणश्चापि	184	समेन सर्पिषा	121
सत्येव तेन	218	सम्यक् पाके	48
सदा पथ्या	141	सरं कोद्याम्रजं	164
सद्यो भुक्त्वता	223	सरं प्लीहाज	66
सद्योमोक्षं नवं	21	सर वातहरं	100
सद्यो रुचिकरं	122	सरस्स्वादुः	143
सद्यः प्रियालं	209	सरयूखिलं	182
सद्यः शुक्रविद्विदं	88	सरस्वतीजलं	181
सद्यः शुक्लकरं	125	स हृद्यो नधुरो	174
सगतापं शमयन्ति	184	सरो विदाही	15
सन्तोषमूर्च्छां	79	सर्पिः पलं	140
सम्भानकारी	7	सर्पिः स्निग्धतर	201
सपानसार्कारश्च	213	सर्पिर्महिषं	149
सप्तानामपि	101	सर्पिरेव यव	206
स भवति मतिपूर्णः	190	सर्पिषि प्रचुरे	43
सभायां विदुषां	219	सर्वकृच्छ्रप्रशमनी	142
स भोक्ता वासरे यः	222	सर्वजन्थिविनाशाय	215
समभागां सितां	48	सर्वथा दोषजित्	203
समया सितया	50	सर्वदा गुणकृत्	101
समयोगेऽपि	202	सर्वदोषहरं	77
समवायिनि हेतौ	25	,,	192
समस्थूलकृशा	193	,,	178
समाग्निरपि	132	सर्वप्रयोगे	100
समितां मर्दयेत्	42	सर्वरोगप्रशमनी	142
समितां सर्पिषा	34	सर्वव्याधिहरं	153
समितामोदका	48	,,	86
समितायां	,,	सर्वांनुपानानुरसं	126
समिताया	45	सर्वाभयघ्नं	120

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
सर्वाभयहरं	182	साक्षिपं.पत्र	69
सर्वे संवेद्यजाः	106	सा.शुद्धा	118
सलिलं लघु	181	सा.शुष्का	116
स लोके सर	142	सा.भ्य.भ्रा	14
सल्लको तिक्त	98	साष्टरम्भाफलं	121
सल्लकोबाक	194	सित लण्डोडति मधुरः	163
स त्रीडाकर	221		164
समार्करं दधि	138	सिता गव्याज्य	30
ससरं निर्जलं	143	सिता च मधु	162
ससोपाना भवेत्	185	सितापाकेन	46
सस्नेहं करमथितं	145	सिता पृथुक	134
सहकारफलं	111	सिताक्षीताम्यु	128
२२	134	सितासितोपलायुक्त	130
सहकारभवं	154	सितेष्टुः	155
सहनवनीतं	144	सितोपला	161
सा कस्तूरी	118	”	163
सा च येता	14	सिद्धभांसरसो	53
सात्म्यं चाशु बलं	202	सिद्धयोग्यं	28
सात्म्यसात्म्य	199	सिद्धं वा	19
साधारणं तु	180	सिद्धा पेयं	26
साधारणजलं	”	सिद्धामन्यत्र	128
साधारण्यान्मधु	167	सिद्धार्थः	18
साप्तेका खरिका	118	सिद्धियोग्यं	52
साक्षुहं त्वाधिने	178	सिद्धे जलेन	51
साक्षुहं लघु	116	सिद्धेया फेनिका	44
साक्षुहो शुद्धः	175	सिद्धेया रोटिका	35
सारत्वं पिशितं	170	सिद्धेया लम्बिका	34
सारत्वं सलिलं	185	सिद्धोऽङ्ग	102
सारसत्य तथा	172	सिन्दोः	91
साराक्षुहो दीर्घ	5	सीताफलं	103
साराल्लं	96	सीतिवारस्तु	71
सारिवा हरित	110	सुकोमले	226
सार्धैकप्रमाणं	28	सुखं च मे	218
सार्षपं कटु	152	सुखप्रयोग	101

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
सुगन्धया शर्करया	44	सूपो विष्टम्भका	31
सुगन्धशालिः	4	सूप्यमल्लं	55
सुगन्धा कुण्णरम्भा	89	सूरणः कटुः	61
सुगन्धि मेघ्यं	115	सूर्वेन्दुपवनादहं	189
सुगन्धिर्वात	73	सूभशालिस्तु	4
सुजातं दधि	141	सृष्टपुरीषा	89
सुदढं शुभ्ररुक्षं	120	सृष्टमूत्र	6
सुधाश्मचूर्ण	227	"	2
सुधूतवस्त्रैरपि	225	सेवं समीर	102
सुधौतः प्रस्तुतः	57	सेयिका तर्पिणी	30
सुधौतास्तण्डुलान्	26	सेहुण्डस्य हलं	75
सुनिषण्णो हिमो	75	सेन्दी सिता	168
सुपक्वं तत्तु मधुरं	84	सेन्धवं द्विविधं	116
सुपक्वं रुचिकृत्	103	सेन्धवं लवणं	"
सुपक्वास्तनवः	55	सेन्धवत्रिषट्	210
सुपक्वास्त्वादु	103	सेवातिशीतक	67
सुप्तग्यालानिव	222	सोऽन्यश्च कटु	16
सुमृष्टरचणको	25	सोऽस्त्यो वसित	143
सुमृष्टैर्निस्तुषैः	57	सौमन्धिकं जवादि	120
सुशुकार्द्रक	142	सौगन्ध्यं कुरुते	228
सुरतजमतिशेदं	56	सौमनस्यं बलं	216
सुवर्णमोचा	88	सौम्यं रसायनं	177
सुशीतो वातलो	79	सौवर्णे राजते	"
सुपेणदेवेन	142	सौवीरं तु	124
सुपेणोक्तः कथ्यते	221	"	"
सुस्निग्धं छागलं	144	सौवीरं कृत्	204
सुरिन्गधमृत्तिकोपेवं	21	स्तन्यश्च गर्भरिधर	4
सुस्वादु विषत	169	स्तम्भमभ्यस्थितः	120
सुस्विन्नपिष्टं	52	स्त्रियां कटु	19
सूक्ष्ममुक्तमपि	211	स्त्रीकेषांबु	208
सूक्ष्मं कफघ्नं	125	स्त्रीणां भाषण	129
सूक्ष्मं हरितकं	110	स्त्रीषु हर्षं	44
सूक्ष्मपत्रा तु	68	स्थलजाः स्वादवः	3
सूक्ष्मशालिस्तु	4	स्थापितं हैमने पात्रे	178
		शगान्यां	40

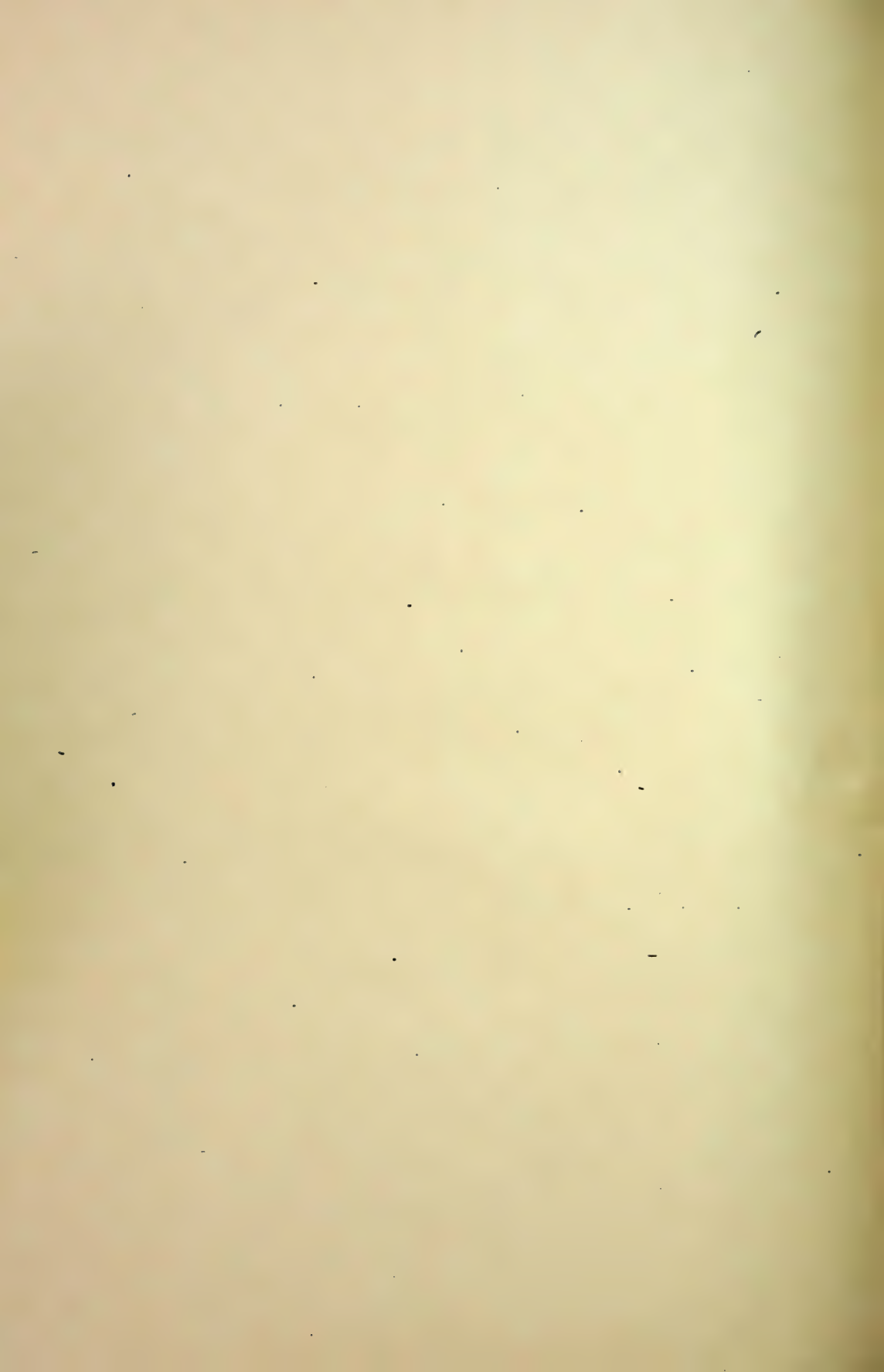

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
थाल्यां घृते वा	40	स्नेहयुक्तं च	193
स्थूलस्थविर	202	स्नेहसिद्धं	75
स्थूलाः स्युर्वर्तुला	46	स्नेहस्पर्शप्रभा	196
स्थूलाजदुग्धं	132	स्नेहार्जोणं	209
स्थूला ततः	118	स्नेहेन तीक्ष्णं	"
स्थौल्यं करोति	144	सृष्टे तु कण्डू	197
स्थौल्यं वृण्यं	85	सृष्टयति वारि	230
स्थौल्यकान्तिकरं	108	समृत्योजोवळ	53
स्थौल्याभरी	12	स्यातामुभौ	71
स्नानं विधाय	222	स्यात् काष्ठ	88
स्नानं सार्ककरं	221	स्याच्चेतकी	101
स्निग्धं च जन्तु	94	स्यादामदोष	95
स्निग्धं धैर्यकरं	133	स्याद्वातकीरस	168
स्निग्धं निद्राकरं	170	स्याद्यावनाळ	160
स्निग्धं पक्वं तु	100	स्यान्निर्जलं शृतं	130
स्निग्धं सधुरशीतं च	136	स्युः शर्मणे	204
स्निग्धं सरं	97	संसर्गं सत्पयो	202
स्निग्धं सुगन्धं	110	स्रोतः शुद्धि	143
स्निग्धं स्वादुतरं	80	स्रोतो मार्दव	57
स्निग्धत्वात्	131	स्वच्छं भृङ्गाभ्र	120
स्निग्धश्च सन्तर्पण	156	स्वभावतश्च	38
स्निग्धातिगुरवो	172	"	217
स्निग्धादयो	187	स्वरक्षये वापि	227
स्निग्धा पथ्यां	164	स्वर्णजीवन्तिष्ठा	70
स्निग्धा पुण्ड्रक	160	स्वल्पात्वक्	100
"	164	स्वल्पसूत्रा	22
स्निग्धा श्लेष्मिकरी	34	स्वादुः कषायः	16
स्निग्धो ग्राही	6	स्वादुः गुशोतो	228
स्निग्धोऽन्यो	7	स्वादु स्यात्	135
स्निग्धोमा स्वादु	18	स्वादु कश्मल	101
स्निग्धो वर्णबला	17	स्वादुपाकरसं	85
स्निग्धो वृष्यो	92	"	126
स्नेहगौरव	163	"	181
स्नेहभृष्टाश्च	37	स्वादुपाकरसा	6

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
स्वादुपाकस्याः	130	हरितं चाय	20
स्वादुणकानिल	116	हरितं मूलकादभूतं	108
स्वादुपाक्याद्रे	99	हरिद्रा कटु	65
स्वादु बिम्बीदलं	74	हरिद्रामार्द्रकीं	52
स्वादुरग्लविपाको	6	हरिद्रावह्निना	199
स्वादु वृष्यं	144	हरिन्मुद्रः	10
स्वादु शुश्रोदके	21	हरीतकं परं	110
स्वादु सज्जनयति	216	हरीतकीति	101
स्वादूष्णा गुरवः	6	हरीतकी तु	99
स्वाद्वम्लं विशदं	110	हविर्ह्यस्तन	151
स्वाद्वम्लं सान्द्र	135	हस्तलाङ्गनयः	33
स्वाद्वम्लभावात्	101	हस्तिकन्दः	63
स्वाद्वम्लस्य गुणाः	135	हस्तिकोशातकं	80
स्विषं दोषत्रय	91	हस्तिनीदधि	138
स्विन्नः पितृकौ	13	हस्तिनीनवनीतं	148
स्विन्नभक्ष्याश्च	55	हस्तिन्या मधुरं	133
स्विन्नास्तु दग्ध	25	हस्तेन चूर्णयेत्	41
स्वेदयेत्तप्तके	34	हारीतं पललं	171
स्वेदवेपथु	196	हारातमांस	199
स्वेदैर्योति	203	हिक्का गुदाङ्कुर	167
हंसः प्रसृजति	197	हिक्काध्मानादि	191
हन्ति गुल्मं	113	हिक्काऽरुच्यान्त्र	112
हन्ति गुल्ममतीसार	144	हिङ्गु वात	115
हन्ति गुल्मा रुची	115	हितं परिमितं	223
हान्ते चक्षुर्व्रणे	84	हितमिच्छन्ति	154
हन्ति वातं	45	हिताहितत्वे	200
हन्ति शोफ निल	111	हिध्माकफातिसारघ्नं	107
हन्ति सर्वरुफजान्	110	हिध्मानाहानिलश्वास	96
हन्त्यग्लपित्त	65	हिमं तु शीतलं	179
हन्यात् परमचक्षुष्यं	215	हिमकुन्दशाशिप्रभ	146
हन्याद्वातं	11	हिमजा शर्करा	163
हरति पवनसङ्घं	87	हिमवच्छिखरादिभ्यो	179
हरति प्रसभं	101	हिमवन्मलयोद्भूताः	183
हरन्ति वातं	56	हिमाद्रिजायाश्च	102

श्लोका०	पुटम्.	श्लोका०	पुटम्.
हिमाम्बु शीतं	179	क्षारोऽम्लरससंयोगे	200
क्षीनमात्रं तनोः	217	क्षारोष्णकटुकं	215
क्षीनातिमात्रं	200	क्षितिगोमयकाष्ठेषु	107
क्षीनातिरेकता	196	क्षिप्ताप्सु निमज्जति	101
क्षीयते गन्धवर्णाद्यैः	,,	क्षीरं कासश्वास	124
हृद्यं कटु रसे पाके	86	क्षीरं गवाजकादेः	,,
हृद्यं क्षयाक्षपवय	102	क्षीरं गव्यं	134
हृद्यं गुतरसं	177	क्षीरं न भुञ्जीत	129
हृद्यं तिक्तं	112	क्षीरं पुनर्नवाय	122
हृद्यं मन्दाम्नि	57	क्षीरं भक्तोत्तरं	130
हृद्यं रुचिकरं	98	क्षीरं सुहृते	128
हृद्योऽतिदुर्जरः	97	क्षीरं सशर्करं	,,
हृद्योगजीर्णज्वर	61	क्षीरं साक्षात्	130
हृद्योगेषु हितं	91	क्षीरावशेषः	128
हृष्यन्मयूरः	197	क्षीरिका दुर्जरः	30
हेमन्ते पादहीनं च	192	क्षीरिकायाः फलं	97
हेमन्ते शिशिरे	136	क्षीरे कटाहे	56
हेमपात्रे च	195	क्षीरेण सह	134
हैयज्वीनं	151	क्षीरे विरुद्धानि	135
हौलकोऽल्पानिलो	24	क्षीरे समांशं	128
हृदकुल्या	175	क्षीरोद्भवं तु	147
हृदं तु बहिजननं	186	क्षीरोषणैः	209
क्षतक्षयहरा	164	क्षुत्तृष्णाग्लानि	57
क्षतक्षीणहितं	126	क्षुद्रं रम्भाफलं	88
क्षतक्षपिती	220	क्षुद्रचञ्चुश्च	72
क्षयदाहज्वरान्	70	क्षुद्रजन्तुभिर्दुष्टस्य	190
क्षयोपवास	188	क्षुद्राश्रं बालं	112
क्षयः कषायमधुरः	11	क्षुधासंशुष्क	192
क्षारश्च किञ्चित्	156	क्षुपोपोदक	67
क्षाराः प्राच्येषु	201	क्षेत्रजा लवणा	69
क्षाराम्बुमत्स्या	175	क्षौद्रं तु कपिलाभासं	166
क्षारोदकं ब्रह्मतरोः	205	क्षौद्रं तु शीतलं	,,
क्षारोदकसमुत्पन्नं	21		

APPENDIX II.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थानां सूची ।

	पुटम्
क्रियासारः	३८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
धन्वन्तरीयनिघण्टुः	७६.
पारिजातः	७, १४, १६, ३१, ७४.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिघण्टुः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
हृदयदीपः	२९, ५२, ५७.

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc.*

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page-
अकरोटें	Walnut	മലയുകഫലം	அக்குரோடு	102
अननस	Pine apple	പുഞ്ചിച്ചുക്ക	அன்னாசி	93
अमृतफल	The fruit of Amrita	അമൃതഫലം	அமிருத பழம்	94
अम्वे हलेदी	Zedoary	രചരകച്ചുവം	சிறு கச்சோலம்	65
अम्लवत्स	Common sorrel	അരിഞ്ഞാപ്പള്ളി	புளிவஞ்சி	96
अलिता	Shell-lac	അറക്ക	அரக்கு	117
अहीर	El	വളർ	ஊர்க்கு மீன்	173
अलू	Alocasia antiquorum	ചേമ്പ	சேப்பங்கிழங்கு	76
आदुखलण	Carbonate of soda	ഉവങ്ങ	பூநீறு	117
आंवट बेले	Wild citron tree	കടുമാതളനാരകം	காட்டுமாதூளை	70
आवाडे	Indian sorrel	പുളിതാരക	புளியாரை	112

* In the preparation of this Glossary the *Oṣadhikriyāraṇṇu* (Malayalam) by Kumaran Krishnan, the *Bhāva-prakāśanighaṇṭu* of Bhāva-mītra (edited in the Banares Sanskrit Series) and the *Mahratti-English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilised.

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
आविला	A small fish with a white body and red fins	വെളുത്ത ശരീരത്തോടും ചുവപ്പു കരങ്ങളുള്ള ചുട്ടി	வெள்ளை உடலும் சுவந்த சிறகுகளும் உள்ள ஒரு வகை மீன்	174
आम्बाडा	Spodias minute	അംപലം	ஒருவகை மரம்	71
आम्बाडे	A kind of Mango	കായട്ടിമാങ്ങ	ஒருவகை மாங்காய்	98
आम्बाडेल	Oil of the "आम्बाडा" seeds	കായട്ടിമാങ്ങ എണ്ണ	ஒருவகை மாங்காய் எண்ணை	154
आर्दमरिचि	Black pepper	കുരുമുളക്	மிளகு	99
आलमास	A kind of white fish	ഒരുതരം വെളുത്ത മത്സ്യം	ஒருவகை வெள்ளைமீன்	174
आले	Ginger root	ഇഞ്ചി	இஞ்சி	65
आवला	Emblie-myrobalan	നെല്ലി	நெல்லி	97, 113
आवोती	Indian sorrel	പുളിയാര	புளியாரை	69
ऐत्तती	Date palm	ഇറാന (ഇറാന)	நச்சு மரம்	91
बम्बरे	The fruit of the keg tree	അഞ്ചിനാലിൻപഴം	அத்திப்பழம்	89
बडी	She-camel	ഫെൺകു	பேண் ஓட்டகம்	150

എടക്	She-ram	വലിയ കൊമ്പുള്ള പെണ്ണെടക്	ഓരളക്കായ	148
എടക്	Castor oil	അവണക്കണ്ണ	ഓരളക്കായ	152
എടക്	The fruit of the castor plant	അവണക്കണ്ണ	ഓരളക്കായ	99
എ	Small cardamom	ചിറഞ്ച	ഓരളക്കായ	115
കുറോ	A species of Zedoary	കുറോ	ഓരളക്കായ	65
കുറോ വര	A species of Zedoary	കുറോ	ഓരളക്കായ	65
കുറോ	Wild plantain	കുറോ	ഓരളക്കായ	88
കുറോ	Bryonia grandis	കുറോ	ഓരളക്കായ	84
കുറോ	A variety of hairy Mordica	കുറോ	ഓരളക്കായ	85
കുറോ	Panionum brizoides	കുറോ	ഓരളക്കായ	114
കുറോ	Pith of the plantain	കുറോ	ഓരളക്കായ	62
കുറോ	Carambola	കുറോ	ഓരളക്കായ	93
കുറോ	Oil of smooth-leaved Ponginia	കുറോ	ഓരളക്കായ	152
കുറോ	A kind of gourd, Mordica charantia	കുറോ	ഓരളക്കായ	85

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
करवई	Jasmine flowered Carissa	உடையூ	பெருங்களா	89
करपक	Muraya korniji	கறிவேள் (கஸ்வேள்)	சருவேப்பிலை	73
कपूर	Camphor	கற்பூரம்	கர்ப்பூரம்	119
कजम्बी	Red Malabar night-shade	வலிவ வடிவத்தில்	கொடிவசனேக்கரை	75
कलई	Water melon	நஜ்ஜிமதை (கஹதீ)	சர்க்கரை கும்மட்டி	80
कविडक	Oil of the Wood-apple or Elephant-apple	வட்ஜை(விஜாய்) அண்ண	விளாங்காய் எண்ணை	155
कवीर	Wood-apple, Elephant-apple	வட்ஜை (விஜாய்)	விளாமரம்	97
कसेर	A kind of grass, Cyperus rotundus	முனை	முத்தக்காசு	65
कस्तूरी	Musk	கஸ்தூரி	கத்தூரி, மிருகமதம்	118
काकडी	A variety of Cucumber	பஹியர்வஜஜரி (அஜாஜா)	வெள்ளரி	78
काकडे	Mormordica Cochinchinensis	ககலிசை	கக்கரிக்காய்	98

காசி	Sour gruel	காசி	காசி	122
காயா ங்ச	White Sugarcane	வங்காளிய்	லெள்ளைக் கரும்பு	155
காண்ட் ருட்	A kind of Wheat	கொலம்போ	ஒருவகை கோதுமை	8
காண்டவேலி	Heliotropium Indicum	பண்டை	பிரண்டை	106
காண்டேரவடா	A variety of oval-leaved Cassia	கொலம்போ	ஒருவகை தக்கரை	72
கானவசா	A kind of fish	கொலம்போ	ஒருவகை மீன்	174
காபூர்விளி	Cubeb Pepper	கொலம்போ	தக்கோலம்	120
காபூரெல	Essential oil of Camphor	கொலம்போ	காப்பூரதைலம்	154
காமொளி	Night-shade	கொலம்போ	கழுந்தக்காளி (மணத்தக் காளி)	71
காரலி	A variety of hairy Mordica	பாவகை	பாவக்காய்	85
காரவாணி	"	பாவகை	மெதுபாவக்காய்	114
காரிதாக	A little thorny plant bearing a white nectareous flower	பாவகை	மயிர்மணிக்கம்	74
கவிடகூல	The flower of the Wood-apple	பாவகை	விளாம்பூ	107

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
काष्ठवला	A kind of Emblic myrobalan	മലമ്പുറം	ஒருவகை நெல்லிக்காய்	97
कासयदा	The Negro coffee (Round-podded Cassia)	പൊന്നാമ്പിറം	பொன்னுயிரை	72
का साख	A large variety of Callodium	കണ്ണച്ചേരസ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
काठकेली	A kind of Banana	കടികളളവാഴ	ஒருவகை வாழை	88
काळा ऊंस	A kind of Sugar-cane	നീലക്കരിമ്പ്	ஒருவகை கரும்பு	156
कुङ्कुमकेसर	Saffron	കക്കുമ്പു	குங்குமப்பூ	117
कुङ्किर	A kind of leafy vegetable	കാട്ടുചീര	காட்டுக்கீரை	68
कुम्मा	Leucas linifolia	ഇഞ്ച	தும்பை	73
कुरा	Blepharis edulis	നീരാഞ്ച	ஆனாச்சீரை	71

குறி குழம்பாசா	A kind of Corn The leaf of the Saf- flower (official carthamus) Safflower Cowhage and cowitch	கரிமாவும் கயம்பின் லாகம்	ஒருவகை தானியம் குசம்பத்தின் இலை	20 63
குழம்பை குறிமீதடி	Ewe Black Mustard. An esculant grass Coriander seeds A kind of edible root A kind of Plum A kind of Basella Black-seeded Dolichas	கயம்பை தாண்டிலையும் பவிய கண்ணாணியும் பெண்ணெய் கரிம்குழம்பு கோம கொண்டிலாம்பலி புசுகாணம் பெரியவளை கொண்டை வகை பெருவகை	குசம்பப்பிழை பூனைக்காலியும் சிறு கோ வையும் பெண்ண ஆடு கறுப்புக்கோடு ஒருவகை மருந்துச்செடி மல்லிவிதை ஒருவகை கிழங்கு இலர்வை ஒருவகை வசலக்கீரை ஒருவகை மொச்சக்கோட் டை	18 18 18 81 18 76 73 63 94 67 81
சுண்டதவரன் சுரி	Sugar candy Mule	சுண்டை பெண்ணெய்	ஒருவகை கர்க்கண்டு பெண்ணெய்	165 150

Glossary I - (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
खरोस	The first week's milk of a cow	പമ ലുസ പിഴു 7 ലിവസം പ രെയുള്ള പാലം	கன் மடுபாட்டு ஏழுநாள் வரையிலுள்ள பசுவின் பால்	127
खर्जूर	Wild Date	ഭേതരം ഇറുത്തപ്പഴം	ஒருவகை ஈச்சம்பழம்	92
खर्बूज	Melon	ഭേതരം വരിയൽ കക്കരി	பறங்கங்காய்	80
खसखसेल	Oil of Poppy seeds	കക്കകയച്ച എണ്ണ	கசகசாவின் எண்ணை	154
खिरणी	Obtuse-leaved Mimosa	പഴമുൾപല	பழமுண்ணிப்பாலை (தீம் பாலை)	97
खोबरेल	Cocoanut-oil	വെളിച്ചെണ്ണ	தேங்காய் எண்ணை	154
खोबरे	Dry cocoanut kernel	കേപ്	கொப்பை தே தங்காய்	91
गजरमूल	Carrot-root	മഞ്ഞമുള്ളകി	காஜர்கிழங்கு, மஞ்சள்மு ள் என்கி, காட்டுக்கிழங்கு	60
गामर	Pimelodus gagara	ഭേതരം മത്സ്യം (തട്ടിമത്സ്യം)	ஒருவகை மீன்	173
गुडगुडा	Slightly saline sugar	ഭേതരം ശക്കര	அச்சுவைல்லம்	163
गोडरोपडकी	Large-flowered Bryonia	താമിണി	தொண்டி	84
गोधणी	Sebesten	ട ചെറിയ നവേരി	திருநறுவிலி	90

155	112	119	92	69	148	171	72	56	81	75	66	64
ஒருவகைச் சுரைக்காய்	வேள்ளுருக்கு	கோரோசனை	பெருங்கொடிமுந்திரி	சாரடை	பெண்குதிரை	உடுப்பு	ஒருவகைக் கிரை	கடலை இலை	புடலின் இலை, தண்டு, காய், வேர் இவை	ஆவர	சக்கிரவர்த்திக்கிரை	ஒருவகைக் கிழங்கு
A variety of White-gourd	A white variety of gigantic Swallow-wort	Galt-stone Bijoor	A vine with brown grapes	Boerhavia diffusa	Mare	Iguana	Water cress	Leaf of Bengal-gram	The leaves, stem, fruits and roots of Snake-gourd	The four-leaved Marsilea quadrifolia	White Goose-foot	A kind of root
வெள்ளைக் கிரை	வெள்ளைக் கிரை	கோரோசனை	பெருங்கொடிமுந்திரி	சாரடை	பெண்குதிரை	உடுப்பு	ஒருவகைக் கிரை	கடலை இலை	புடலின் இலை, தண்டு, காய், வேர் இவை	ஆவர	சக்கிரவர்த்திக்கிரை	ஒருவகைக் கிழங்கு

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
चान्देलि	A creeping plant, Ipomoea bonanox	अन्नान्नी (वेलीलि)	முதியாகுந்தல்	72
चामकुरा	Alocasia antiquorum	बेलू	சேப்பங்கிழங்கு	78
चारेल	Oil of the Piyal tree	अण्डेली	முள்ளெண்ணை	154
चारोखा	The seed of Piyal	अण्डेक	முள்ளிதை	97
विखा	Tamarind tree	कोम्पुडि, वाडुमुडि, वरु	புளியமரம்	98
चिमट	Cucumis mormodica	पुडि	ஒருவகை வெள்ளரி	114
विलखिन	Clearing Nut, nut which clears water	एवडुन्नावळि	தேற்றுகொட்டை	112
चीनकर्पूर	A kind of Camphor	आण्णम्	சினக்கர்ப்பூரம்	120
चील	Purple Goose-foot	अवन्नावय्युची	ஒருவகைச் சுவந்தீரை	66
चीवलीबोल	A kind of leafy vegetable	अवडुको	ஒருவகைக் கீரை	73
डुका	Wood-Sorrel	अडुका	புளியாரை	66
चोर निम्बू	A kind of Lemon	आण्णम्	ஒருவகை நார்த்தை	96

चवलीया सेण

जमीर

जवस

जवादि

बायूळ

बायपत्री

बायकल

बीरें

जोंधल्या बंसा च रस

जोंधल्या च गुड

ज्योतिष्मती तैल

टमरु

डोणी चे नवण

डोरली

डोरली वांगी

Chinese Dolichos.

Lemon

Common Flax

Civet

Jambir tree, Rose-apple tree

Mace

Nut-meg

Cumin-seed

A kind of sugar

A kind of sugar

Oil of the seeds of the Slaff tree

Ebony

A kind of salt

Prickly-stemmed or round Brinjal, Solanum insanum

A sort of Brinjal

वयल उणें

जेमनामे

जैवेली

पञ्चकूष

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

पनजी

जैवेली

जैवेली

जैवेली

कारामणी

एलुमिसेस

नाट्टानी चिद्रु

पञ्चकूष

नारवेल

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

जैवेली

82

96

17

120

99

120

120

115

158

160

153

89

117

86, 114

86

Glossary I - (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
तज	Cinnamon bark	ഏലവണ്ടം	லவங்கப் பட்டை	177
तरवद्य	Oval-leaved Cassia	കക്കര	தகரை	72
तरवाज	A kind of sugar made of यवस	യാവസങ്കര	ஒருவகைச் சீனி	34
तांदुलजा	Prickly Amaranth	ചെറുചീര	சிறு கீரை	69
तांबडा कंस	A kind of Sugar-cane	ഒക്കര: കരിമ്പ്	ஒருவகைக் கரும்பு	156
तांबडु	A species of red fish	ചെമ്മീൻ	ஒருவகை மீன்	174
ताल	Palm tree	പന	பனை மரம்	103
तिलवर्णी	Ocimum gratissimum.	ആട്ടിയാലവള	நாயர்வேளை	72
तुरीचे तेल	Oil of Pigeon-pea	തുവര: തൈലം	துவரை எண்ணை	133
तूत	Mulberry tree	കാട്ടുതാല	மழுக்கட்டைச் செடி	100
तोण्डली	The large-flowered Bryonia	കോവൽ	கோவை	108
तोरणें	Zizyphus jujuba	ഒക്കര: ചന്ത	ஒருவகை இலந்தை	100
तौसी काकडी	A kind of Cucumber	ഒക്കര: വെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரி	79
त्रिपर्णिकाद	The root of Bow-string hemp	തറൻ കിഴങ്ങു	ஒருவகைக் கிழக்கு	64

யோசவல்லே	A bean, Dolichos cat-jang	பெண்ணாயல்	பெரும்பயறு	11
யோ ஶரஸி	A kind of leafy vegetable	ஹைரம் பூரி	ஒருவகைக் கீரை	68
யோ வோ	Brinjal or Egg-palnt	தகாலி ருதி	கத்திரி	85
யோ சேஷ	Dill-seed	கைகூட்ட	பெருஞ்சத்குப்பை	115
பாஹி	Pomegranate	மாதுரை	மாதுரை	93
பிஹி	A kind of Cucumber	காதுரை	ஒருவகை வெள்ளரி	79
பூ-மோஷா	A variety of White-gourd	காதுரை	ஒருவகைச் சுரைக்காய்	80
பேவாங்கர	A variety of Cucumber	காதுரை	யானைக்கொம்பன் வெள்ளரி	78
பேவாங்கரி	Wild rice	பாதுரை	நீவாரம்	20
பேவாங்கரி	Acuteangled Cucumber	பாதுரை	தும்மட்டி	110
பேவாங்கரி	Asclepias volubilis	பாதுரை	சுவந்தில் தையன் காய்	99
பேவாங்கரி	The two kinds of Pulse	பாதுரை	இரண்டு வகை மொச்சை	81
பேவாங்கரி	A kind of leafy vegetable	பாதுரை	பொத்திக்கீரை	70
பேவாங்கரி	Amaranthus polygamus or pendulas	பாதுரை	ஒருவகைக் கீரை	67

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
दास	Grape	മുന്തിരി	கொடிமுந்திரி	93
दासदास	Raisins	ഒത്തരം ഓക്ക	ஒருவகை முந்திரி	93
घरणीकन्द	A kind of edible root	തിരക്കിഴങ്ങ്	ஒருவகைக் கிழங்கு	63
धाकुटी झरसी	A kind of Basella	മെക്കരം ചീര	ஒருவகைக் கீரை	63
धाकुटेचवळे	Chinese Dolichos	വലിച്ചമുത്ത്	பெரிய உழுந்து	11
नकुळीकन्द	Artemisia vulgaris	ചിററഞ്ഞ	சிறு சர்பாக்கடி	63
नागकेसर	Mesua Roxburghii	താമരപ്പൂവ്	நாகப்பூ	117
नाबणे	Thick-spiked Eleusine	വേഴക്ക	ஒருவகை வரகு	20
नारङ्ग	Orange	മറ്റുരണ്ടാണ്ട	ஆற்றஞ்ச	95
नारेल	Cocoanut	തേങ്ങ	தேங்காய்	90
नालीक	Carechorus Oltarius	തടൽചീര	தண்டுக்கீரை	74
निम्बतैल	Neem-oil	പേപ്പുണ്ണ	வேப்பெண்ணை	153
निम्बू	Lemon	ചെറുതണ്ടകം	எலுமிச்சை	95, 111
निगुंशी गुळ	Flower of the five-leaved chaste tree	നോച്ചിപ്പൂവ	சொசுகிப்பூ	107
नीलाञ्ज	A kind of Alocasia	കാലഞ്ചേമ്പ	ஒருவகை செப்பங்கிழங்கு	62

நவாஷ்	Milk-hedge plant, Pri- ekly pear	புதுகை	சுதுரக்கள்ளி	75
நிலவூதா	Brinjal	மேகை	ஒருவகைக் கத்திரிக்காய்	86
நெய்தி	Caper	கரீம்	கறிமுள்ளி	99
நகர பனச	Jack-fruit	பழைமை	பிலாப்பழம்	83
நெய்	Snake-gourd	வயிதவசவம்	புடலங்காய்	81
நெய்	A kind of Snake-gourd	கைபுன்பகவம்	கய்ப்புப் புடலங்காய்	81
நெய்	A kind of Cucumber	மிளகை	ஒருவகை வெள்ளரி	79
நெய்	Folia malabathy	பதிவ (நெய்)	பச்சிலை	117
நெய்	A kind of big fish	மேகை	ஒருவகை மீன்	174
நெய்	The trumpet flower	பாசிலி		107
நெய்	Emblie-myrobalan	பெகை	பழை	97
நெய்	A wild pot-herb, Ele- phantopus scaber	மேகை	வெள்ளை அருகம்பல்	73
நெய்	A kind of Alocasia	நெய்	ஒருவகைச் சேப்பங்கிழங்கு	62
நெய்	An aquatic A maran- thus	நெய்	தண்ணீரில் வளரும் ஒரு வகைக் கீரை	69
நெய்	Acute-angled Cucumber	நெய்	பிரக்கங்காய்	80
நெய்	Spinage	நெய்	ஒருவகைக் கீரை	66
நெய்	A kind of sugar candy	நெய்	ஒருவகைக் கலக்கண்டு	164

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
पिंङरें	The fruit of Flacourtia ramoutchi	വയലക്ക	நருருங்கை	105
पिंङाख	A white variety of Alocasia	പ്ലാഞ്ചെറു	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
पिंङापाडा	Justicia procumbance	പർപ്പടകപ്പുല്ലു	பர்ப்படம் (ஒருமருந்து	75
पिंरे	Fruit of poplar-leaved) Fig tree	അയാലിൻപഴം	அரசின் பழம் [ப்பூடு)	89
पिंङाणा	Fig tree	അറക്കര	அரசு	71
पिंङानी	Long pepper	കപ്പലി	தீப்பலி	116
पुंङा कंस	A kind of sugar-cane	പുഞ്ചലിക്കക്കരിമ്പ്	ஒருவகைக்கரும்பு	156
पुंङाफल	Betal-nut	അടക്ക	பாக்கு	91
पुंङाटि	Oil-cake of Sesamum	ഏളിൻപിണ്ണാക്ക്	எள்ளுபிண்ணாக்கு	17
पुंङा खर्जूर	A kind of Date	ഒത്തരം പെരിത്തരംപരം	ஒருவகைப்பேரிச்சம்பழம்	92
पुंङाळा	A pot-herb of the Am- aranthus variety	ഒത്തരം കീര	ஒருவகைக் கீரை	67
पुंङापाया	Papaya	പപ്പക്ക	பப்பளிக்காய்	105

Jack-fruit

Pavetta Indica

A kind of Alocasia

A kind of Bread-fruit

tree, Artocarpus

lanceola

White goose-foot

Indian spinach

Field pea

The leaf of field pea

Sweet and bitter al-

mond

A kind of fish

Asiatic Pennywort

Sugar candy

Pith of the plantain

Mango

A kind of fish

The leaf of the large-

flowered Bryonia

மகா, மகாபூசம்

பாவாடி

கருவாய் மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மகாபூசம்

மலக்காய், பழம்

பாவாடி

ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு

சுறப்பிலா, ஆசினி

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

மலக்காய், பழம்

33

113

62

84

66

67, 198

13

76

95

173

72

163

106

103, 111

173

74

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
विडनफल	The fruit of the Bengal quince.	കൂപമുളക്കായ	வில்வக்காய்	98, 113
वांजतैल	Oil of the seeds	കായക്കുളിൻ നീരണക്കായക്കുളി	வினாற்களின் எண்ணை	154
वेलेल	Oil of the Bengal quince seeds	കൂവമുളപ്പി അകിൽനിന്നും എടുക്കുന്ന എണ്ണ	வில்வவிதைப்பின்னூ எடுக்கிற எண்ணை	154
ब्राह्मी	Indian Pennywort	ബ്രഹ്മി	வல்லாரை	72
भारविड	Bison	കടമറാൻ	சகிழ்ந்தலைபாய் போகின்ற புருஷமான்	171
भूवदरी	A kind of Plum	ചെറിയ ചന്ത	இலந்தை	94
भोडी	Ladies' finger	പൊങ്ങ	வெண்டை	87
भेलसेद	A kind of cucumber	കക്കത്തരം വെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரிக்காய்	79
भोंकरे	Narrow-leaved sepistun	അപരി	நறுவிளி, நறுவுளி	113
भोंकरे सेखण्टी	The fruit of the narrow-leaved sepistun	അവരിപ്പഴം	நறுவிளிப் பழம்	90
भोंवरि चाळि		ഭോമകുളി		106, 114

ओषधी	Salvinia cucullata	എരിമുള	കേഴുധാർ കുന്തൽ, ഞലി	70
ओयतुम्भी	Bottle gourd	തീവച്ച	പാലു	
मक्का	A kind of Maize	മഞ്ഞരം ചേളം	തിലச்சரை	80
मम	Aconite-leaved kidney Bean	കാട്ടുപയർ	ஒருவகைச் சோளம்	9
मधुकाकडी	A kind of citron	ചുവന്നമുളയാരകം	காட்டு பயறு	16
मरीच	Black Pepper	കുരുമുളക്	ஒருவகை மா தளநாமகம்	93
मलंची घोलं	A kind of Purslane	മഞ്ഞരം തോളിച്ചി	மிளகு	116
मलंची वाडक	Cucumber	ചെമ്മരി	ஒருவகை இலைக்கிரை	69
मस्तु	Whey	ചെറുവള്ളം	வெள்ளரிக்காய்	79
महाछत्र	Citrus Acida	ചാത്തള നാരകം	தாயிரி துள்ள ஜனம்	143
			கும்மட்டி மா துளை, துரிஞ்	111
			சு நாரத்தம்	
महिरीकन्द	A kind of edible root	എരുമകുറിഞ്ഞു	ஒருவகைக் கிழங்கு	63
माधुक पुष्प	The flower of Ellopa	ഇലപ്പൂവ്	இலுப்பைப் பூ	107
मांड	Anarantus oleraceus	ചെറുചെമ്പലം	ஒருவகைக் கிரை	67
माटे मूले	The root of Anaranthus oleraceus	ചെറുചെമ്പലം കുറിഞ്ഞു	கிரைக் கிழங்கு	64
माधणिमूल	The Myrobalan	മാകര		109

Glossary I — (contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सर्वाणामूल	Myrobalan	മാകന്തി	மாக்கிழங்கு	60
आमलकी	A species of bulbous plant	മാലക്കീഴങ്ങു്		63
आम्रित	Citron tree	മാതളിയാരകം	கும்மட்டிமாதூனீ, தூரிஞ் சு நாரத்தம்	95
मिर्च	A pod of chilli	വറക്കുളക്	முளகுவற்றல்	116
मुआळू	A species of Arum	വെട്ടുപേന്യ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
मुङ्गूस	Mongoose	കീരി	கீரி	171
मूलावन्न	Radish	മുളകി	முள்ளங்கி	75
मूलाहरित	Radish dried in sun-light	മുളകി വരക്ക	முள்ளங்கிவற்றல்	108
मूलावेरुवा	The plant Calatropis gigantea	മേക്കോ എക്ക	ஒருவகை எருக்கு	112
मेढा	An ewe	പെണ്ണാട	பெண் ஆடு	148
मेणी	Fenugreek	ഉലവാ	வேந்தயம்	73

मैदा	Wheat-flour	மோதையாவூ	கோதுமை மாவு	33
मोटी बेनी	Basella cardifolia	பயிரைவ மஜுரீ	கொடிவசனைக் கீரை	67
मोबा	A kind of tree	முகுக்கியுக்கம், மபா	காட்டுப்பருத்தி	90
मोह	A kind of coconut	மோதலை மோதலை	ஒருவகை தேங்காய்	91
मोहरी	Mustard	கிதகி	கடுகு	18
मोहरीपत्र	The leaf of Mustard	கிதகியை	கடுகு இலை	69
मोहरेल	Oil of Mustard	கிதகியை	கடுகு எண்ணை	153
मोहरेलकान्दे	A white variety of Alocasia	பிளாந்திசும	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
मोहेल	Ellopa Oil	ஹிபுஷி	இலுப்பை எண்ணை	155
मेसल	Common Flax seed oil	மேசலி	அகிகி எண்ணை	152
रकरवाडू	Onion	அகிகி	வெங்காயம்	61
रकसिगु	A kind of Horse radish tree or Drumstick	மேசலி	செம்முருங்கை	82
रकसरण	A kind of yam	மேசலி	கரணை க்கிழங்கு	61
रकागत्स्यपत्र	The leaf of red flowered Agita	அகிகியை	சுவந்த பூட்டைய அகத்திக் கீரை	74
रकालु	Sweet potato	வாகா அகிகி (பிரிசும)	சக்கரைவள்ளிக்கிழங்கு	62
रबराजी	A kind of Sugar-cane	மேசலி கிரி	ஒருவகை கரும்பு	157

Glossary I — (contd):

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
राजकुळयी	Four-leaved Cassia	काकुळुयी	காட்டுக்கொள்ளு	15
रानघोल	Wild Purslane	काकुळुळीची	காட்டு இலைக்கீரை	69
रानवेली	A wild Variety of Basella	काकुळुवण्डे	காட்டு வசனேக்கீரை	67
रान सेरप	Wild Dill-seed plant	काकुळुवण्डे	சதகுப்பை	68
राय आवला	A fruit, chillie millie or Cicea disticha	ववळीकाय		97
राय बोर	A kind of Plum	ववळीवण	பெரிய இலந்தை	94
राय भोग	A kind of rice of superior quality (grown in Andhra)	आणस'र (ववळी) देवण्डे आणस'र देवण्डे आण	தேனுங்குநாட்டில் விளை கிற ஒருவகை அரிசி	3
राळीचे झाड	Boswellia thurifera	आणस'रपुळ	பாளை வணங்கி	194
राळा नैल	Oil of yellow resin	ववळीवण्डे	கண்டங்கத்தீர்	154
राळे	Millet	ववळी	கிளை	19
रिद्धिणी	Solanum jasquini	कणकालीपुण्ड	கண்டங்கத்தீர்	86, 114

रौहितमर	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	173
लटारा	White maize	വെണ്മശാണம்	9
लवण	Cloves	ലവங்கம்	130
लक्ष्मणकन्द	Uraria lagopodides		64
लङ्ग	Chickling Vetch		14
वदाम	Sweet and bitter Almond	ஒருவகைக் கடலை வாதுமை	102
वनकुसुम	Wild Safflower	காட்டுசூம்பம்	68
वनमयीणमूल	Myrobalan		110
वनमहोलुङ्ग	Wild Citron tree	வள்ளி நாரத்தை	95
वरयी	A kind of inferior grain, Paspalum frumentaceum	ஒருவகை வரகு	20
वसु	A kind of creeping plant with succulent leaves	நத்தைச்சுறி	69
वाकुची गोवारी	Esculant flacourtia	கார்போக அரிசி	82
वाटोला मूत्र	Carrot root	வட்டமுள்ளங்கி	59

Glossary I.—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
वाफेसुकलें लवण वार्ताडें	Fossil salt The fruit of <i>Aslercan- tha longifolia</i> A kind of yam Brinjal Same as पालखेड <i>Coculus cordifolius</i> The root of a creeping plant, <i>Convovulus</i> <i>paniculatus</i>	പൊടിയുപ്പ് വീകഞ്ചം പന്നിക്കിഴങ്ങു തക്കാരിവഴുതി ചിറട്ട മുക്ക	சவுட்டுப்பு நாகுமுருங்கை மருள்க் கிழங்கு கத்திரிக்காய் சுந்தில்கொடி பிறளி	117 99 63 114 163 70 63
विण्णुकुद् वेढः वेवापत्र वंशाङ्कुर	A kind of edible root A kind of bean The leaf of Bishops weed seeds Shoot of a bamboo	വിഷ്ണുകു ചേറിയ അമ കുലങ്ങാ മുളംകു	ஒருவகைக் கிழங்கு மொச்சைக் கொட்டை குருசானி ஓமம் முங்கில் குருத்து	63 15 75 77, 114

बॉबा	A kind of bad barley	ഒരുതരം ചീത്തബാർലി	ஒருவகை கெட்டதான பார்லி அரிசி	115
ब्याहूढे	Beleric myrobalan	തരന്തി	தான் றி மரம்	102, 112
ब्याहूढे	Oil of Beleric myrobalan	താങ്ങി എണ്ണ	தான் றி எண்ணை	153
बामीच्या सेंगा	The fruit of Mimosa suma	വന്നി	வன்னி மரம்	115
आरदचिर्निट	A kind of cucumber	വയൽചെള്ളി	வயல் வெள்ளிக்காய்	79
आळ	A kind of maize	ഒരുതരം ചോളം	ஒருவகைச் சோளம்	9
आत्मलीपुष्य	The flower of the Silk-cotton tree	എലവൻപഞ്ചിപ്പൂവ്	இலவம்பருத்திப்பூ	107
चिरसपत्र	The leaf of a kind of Mustard	ഒരുതരം കുടകിന്റെ ഇല	ஒருவகைக் கடுகின் இலை	69
चिरा दोडना	A variety of cucumber having streaks	ഒരുതരം പീരം	ஒருவகைத் தும்மட்டி	81
चिकिकायो	Acacia concinna	പള്ളി	புளிகுளிக்காய்	74
छुण्ठी	Dry ginger	ചുക്ക്	சுக்கு	116
छुडलसण	Garlic root	ചെള്ളി	வெளுத்த உள்ளிப்பூண்டு	60

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
श्वेतकोरली	White brinjal	വെളുത്ത കണ്ടകാരിച്ചുണ്ട	വെள்ளைக் கண்டங்கத்தூரி	86
श्वेतपलाण्डु	A kind of Onion	ഒരുതരം ഉള്ളി	വെங்காயம்	61
श्वेतवृन्ताक	A kind of white Brinjal	വെളുത്ത ചെറുവഴുതിന	വെள்ளைக்கத்தൂരി	87
श्वेतसर्षप	White Mustard	ചെങ്കുട്ടുകു	വെண்கடுகு	18
श्वेतसूरण	White yam	വെളുത്ത ചോര	വെள்ளைக்கരணக்கിழங்கு	61
श्वेतागस्यपत्र	The leaf of white flowered Agita	വെളുത്തപ്പൂവുള്ള അകത്തിയുടെ ഇല	വെள்ளைப்பூവുடைய அகத்தி திக்கீரை	74
षड्भुजा कर्कटी	A kind of Cucumber	വരിയൽകക്കരി	കക്കറിക്കாய്	78
सगळ	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	173
सजगुरे	A kind of Maize	ഒരുതരം ചോളം	ஒருவகைச் சோளம்	10
सण	Flax, Hemp	ചണം	சணம்பு	71
सरटि	Tribulus terrestris	തേൻമുള	നെரிஞ்சல்	71
सर्षपनाल	The stalk of Mustard	കടുക്തണ്ട	கடுகுத்தண்டு	106
साखरनिम्बू	Sweet thime	മധുരമരകം	சர்க்கரை நாரத்தை	96

सांख्यिकन्द	The root of the Silk-cotton tree	शिलवर्धन-पञ्चक-शिला	இலவின் கிழங்கு	64
सांख्यिकन्द	A kind of cultivated Millet (Panicum frumentaceum)	शिलवर्धन	சாமை	19
सांख्यिकन्द	Cream	शिलवर्धन	பால் ஆடை	130
सांख्यिकन्द	Tamarind	शिलवर्धन	சாணை ப்புளி	96
सांख्यिकन्द	The fruit of Bosvallia thurifera	शिलवर्धन	பானைவணங்கி	98, 116
सांख्यिकन्द	Water-caltrop	शिलवर्धन	பாம்பு (பாம்பு, பாம்பு)	65
सांख्यिकन्द	Mustard-oil	शिलवर्धन	கடுகண்ணை	152
सांख्यिकन्द	Marsilea quadrifolia	शिलवर्धन	ஒருவகை ஆழை	75
सांख्यिकन्द	A kind of pot-herb with edible leaves	शिलवर्धन	பாம்பு	66
सांख्यिकन्द	A kind of Brinjal	शिलवर्धन	சண்டைக்காய்	86
सांख्यिकन्द	The leaf of Horse-radish tree	शिलवर्धन	முருங்கை இலை	66
सांख्यिकन्द	The leaf of Dill-seed	शिलवर्धन	பெருஞ்சத்குப்பை இலை	68
सांख्यिकन्द	Purslane	शिलवर्धन	இலைக்கீரை	69

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सेन्दणी सेर	A kind of cucumber Milk-hedge plant, Pri- ckly pear	ഒരുക്കം പെള്ളി ചതുക്കെള്ളി	ஒருவகை வெள்ளரிக்காய் சதுரக்கள்ளி	79 75
सेली सेव सेवोल	She-goat Apple Oil of Horse radish seed	പെണ്ണാട് ഏപ്പിൾ മരിങ്ങെണ്ണ	பெண் ஆடு ஆப்பிள் முருங்கை எண்ணை	148 102 153
सैन्धव सोणीमुला सोढेकायी सोन केली सोने गहूं हरिणवेलि हरिद्रा हस्तिकन्द	Common salt Carrot-root A kind of Plantain A kind of wheat Sarasa-paria Turmeric A kind of edible root	ഉപ്പ് ചുണ്ണമുള്ളകി ചുണ്ടക്ക ഒരുക്കം വാഴ ഒരുക്കം ഗോമ്പു അടവതയൽ മഞ്ഞൾ മാങ്ങ	உப்பு ஒருவகை முள்ளங்கி சண்டைக்காய் ஒருவகை வாழை ஒருவகை கோதுமை சீவந்தி லதை மஞ்சள் ஒருவகைக் கிழங்கு	116 59 112 88 7 70 65 63

ஹசினி	She-elephant	பிசியான	பெண் யானை	148
ஹ்ஸிபத	The fruit of Flacourtia sapida	விசைகம்	நாருமுருங்கை	99
ஹாக	Kodra	வாகம்	வாகு	20
ஹிஸுனல்	Delil oil	உதையெண்ணெய்	இங்குண்ணெய்	153
ஹிஸு	Asafoetida	காயம்	பெருங்காயம்	115
ஹிரெல்	Oil of black myrobalans	கடிகைக்காயெண்ணெய்	கடிகையெண்ணெய்	153
ஹிராப்யா சீங்	The fruit of Vachellia farnesina	கரிவேலம்பழம்	கருவேலம்பழம்	115
ஹுசுவே	Horse-gram	ஹிரம்	கொள்ளு	15
ஹேமஹரிஷி	A kind of Sarasaparila	மண்பூவுகல அடவதிலம்	சூருவகை ஜீவந்தி	711
ஹோஸுந்	A kind of Soma plant	மீனகாணி	73	
ஹேசாது	A kind of fish	கதாரம் மீன்	சூருவகை மீன்	174

II. PREPARATIONS

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
अन्नपौढी	Bread made of wheat flour.	മോരവുകൊണ്ടുണ്ടാക്കപ്പെട്ടതരീക്കനയിൽ ചുട്ടട്ടെക്കപ്പെട്ടതുമായ ഒരതരഭക്ഷ്യം (നേരം വൃശാട്ടി)	கோதுமை மாவினால் செய்து தனும் கனலில் சுடப்பட்டதுமான ஒரு பக்கண்ணம் (கோதுமை ரொட்டி)	35
अतिरस (अण्ण)	A cake made of rice flour mixed with molten molasses and fried in ghee.	മക്കരപ്പാകിൽ അരിമാവുപേർത്തു വടയുടെതളുതിയിൽ നെയ്യിൽ വറുത്തുക്കുന്ന ഒരതരം ഭക്ഷ്യം	அதிரசம்	31
अनारसे	A cake made of a paste of rice flour and sugar slightly spread out and studded with sesamum on the sides	അരിമാവും പഞ്ചസാരയുംവേർതിട്ട് നെയ്യിൽ വറുത്ത ഒരതരം പലപാദം	ஒருவகை அதிரசம்	50

Glossary II—(contd.)

32

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
अनीकमः	The flour of Black-grum is made into a paste, spread out in Betel-leaf and cooked in steam; it is then taken out and fried in oil.	പൊരിലയിൽ ഉഴുത്തുമാവു പാക്കി ആയിരിക്കുമ്പോഴിടെച്ചു എണ്ണയിൽ വറുത്തു	വെற்றിലയിൽ ഉരുത്തം വൈ പുരട്ടി ചൂഷിയിൽ വേക வைத்து எண்ணெயில் வறுத்தது	40
आम्रपौनी	The juice of the Mango fruit spread in mats in successive layers, dried in the sun and taken out in rolls.	മാങ്ങിൻ	மாங்காய் வற்றல்	105
आम्रफलम्	Mango fruit cut into slices and dried.	അടക്കം	மாங்காய் வற்றல்	108

Glossary II - (contd.)

34

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>45</p> <p>A viscous mixture of the paste of the flour of rice and a pulse like black-gram, ground with water and cooked in steam</p>		<p>എടക്കുന്ന കുരുമുളക് കായ്ക്ക</p> <p>ധനം</p> <p>ഇടക്ക</p>	<p>வெந்து எடுக்கிற ஒருவகை பச்சுணம்</p> <p>இட்டலி</p>	<p>45</p>
<p>45</p> <p>Thick 'polies' made with wheat flour are roasted in iron plates and then baked in fire. (Bread)</p>		<p>മോടമ്പുമാവുകൊണ്ട് ഖനമാ</p> <p>ധിപോളിയുടെ അകൃതിയിൽ ഉണ്ടാക്കിയതും ആദ്യം ഖനമാക്കി വെവിച്ചതും പിന്നീട് തീയിൽ ചുട്ടതുമായ ഒരു വക ഭക്ഷ്യസാധനം (ഭവതരം റൊട്ടി)</p>	<p>கோதுமை மாவை கனமாக போளி போல்வட்டமா சிறை முதலில் தேர் கைக்கல்லிலும் பிறகு கனவிலும் வெந்நெருத்த பச்சுணம் (ரொட்டி);</p>	<p>55</p>

உருத்தம்மாவு
என்டை

மாவு என்டை

கடலைச்சண்டல்

பொரிகடலை முகலியவை

கோதுமை மாவுடன்
நெய் சேர்த்து சிறிய
உருண்டைகள் பண்ணி
பிறகு அவைகளை நெய்
யில் வறுத்து எடுப்பது

கடலைமாவும் கோதுமை
மாவும் நெய்யும் சேர்த்
துப் பிசைந்து பிற்பாடு
தண்ணீர் கிட்டு நன்றாய்

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
கரீ	with water, and fried in ghee. Butter-milk mixed with pepper, dry ginger, salt etc. and boiled.	കുറന്ന ഒരതരം ഒക്കുറയ്ക്കുക. കുരുമുളക്, ജീരകം, അയമോദകം, തിപ്പലിവേര തുലായവയുടെ കലക്കവും ഉപ്പും ചേർന്ന ഒരതരം പുളിപ്പേരി	துவைத்து உருட்டி நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்கண்ணம் ஒருவகை மோர்க்குழம்பு	41
கரீ	Make a mixture of wheat flour and ghee with a little water. Thens pread it out into thin circular pieces and fry them well in ghee. Then powder them and make a	ഗോതമ്പുമാവിൽ നെയ്യ്ചേർത്തു് അല്പംവെള്ളം ഒഴിച്ചു് യല്പവണ്ണമേർచിച്ചു് ഉണയാക്കി ചുനംകുറഞ്ഞുപറ്റുക. പോലെയുണ്ടാക്കി നെയ്യിപ്പവരഞ്ഞു് ടത്തു് ഇടിച്ചുപൊടിയറക്കി പഞ്ചസാര, ഷീലാപ്പാടി, ച	கோதுமை மாவும் கொஞ்சம் நெய்யும் சேர்த்து கலந்து கொஞ்சம் தண்ணீர் விட்டு நன்றாய் பிசைத்து அப்பனாம் இட்டு அசைத் நெய்யில் வறுத்து எடுத்து பொடி	43

mass of the powder with spices and thin pieces of dry coconut. Place this in small quantities on the 'Pappadas' made of wheatn flour and carefully fold the pappadas over the mass well joining the edges. Then fry them in ghee again.	பகம், கொழு, பவுகம்பூரம் ஹவ்யம், பச்சைக்கற்பூரம் ஸாக்கக. கோகஸ்யகாய பக்ஷுசாகுதிலிந் காயிலி நணிக் பரணிக் அநிக்ஹ பூகஸ்யகாயிலி வக்ஷுபா நிணு அரணிக்ஹவணம் நபூ வணு பச்சைக்கற்பூரம் ஸவரணைக்கக	பண்ணி ஏலம், லவங் கம் சீனி, பச்சைக்கற்பூ ரம் முதலியன சேர்த்து பூரணம் செய்து இந்தப் பூ ரணத்தை கோதுமை மா வு தண்ணீர் விட்டு பி சைந்து அப்பளாம் இ ட்டதின் நடுவில் வை த்து மடித்து நன்றாய் விளிம்பு ஒட்டி நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பச்சைணம்
The small pieces of paste made of the juice of the Heliotropium indicum, rice flour, asafetida etc, dried.	பிஸைவணம்	பிசைண்ட வற்றல்

Glossary—II (contd)

Marathi	English	Malayalam	Tamil	Page
काजूबारी	Wheat flour is made into a loose paste with ghee mixed with sugar, flavoured with spices and fried in ghee.	കോതമ്പുരോലം നെയ്യും ചേർത്തു അല്പം വെള്ളം ഒഴിച്ച് ഒപ്പം തൊലിച്ചോലയാക്കി പഞ്ചസാരയും ഏലക്കുറുമ്പിയേതയും വയ്ക്കും ചേർത്തു നെയ്യിൽ വറുത്തെടുക്കുന്ന ഒരു തരം ഭക്ഷ്യം	கோதுமை மாவுத் தெய்யும் கலந்து தண்ணீர் விட்டு கரைத்து சீனியும் ஏலப்பொடி முதலியவை யும் சேர்த்து தெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பசுந்நாம்	
काजी	A kind of cake ('vataka') made of rice flour	അരി'മാവു'വരിച്ചുണ്ടാക്കപ്പെട്ട ഒരു തരം വടക	அரிசிமாவுக் கூழினால் செய்து பப்பபெட்ட ஒருவகை வடகம்	48
काजी	'Modakas' made of sesamum seeds fried, pounded and sugared.	എള്ള്ക്കൊണ്ടുണ്ടാക്കുക	எள்ளுமோதகம்	57
कोरडे	Blackgram is made into a paste mixed with salt, ginger and	ഉഴുതലിയിൽ ഉപ്പ്, ജേക്കുകൾ ത്തം ഇവ ചേർത്തു ചെറിയവടകകൾ ഉണ്ടാക്കി എണ്ണയിൽ	உழுந்து அரைத்து உப்பு, மிளகு, காயம் இவை சேர்த்து செய்கிற ஒரு	44

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सिन्धी	Rice mixed with dhal, salt, ginger and asafoetida, and boiled in water.	പരിപ്പ് ഉപ്പ് ഇഞ്ചി, കടും ഇവ ചേർത്തു അരി വേവിച്ചു.	பருப்பு, உப்பு, இஞ்சி, காயம் இவை சேர்த்து அரிசி வெந்தது.	27
गोधूमफली	Well broken wheat is slightly soaked, well pounded, and spread out into circular pieces. Each piece is coated with a mixture of rice flour and ghee on one side, then another piece is placed over it	അളുപ്പം അരിയിൽ അരിച്ചു അരിമാവു. നെയ്യും ചേർത്തു വെള്ളം ഒഴിച്ചു നല്ലവണ്ണം മർദ്ദിച്ചു ദോശമാവു പോലെ ദ്രവമാക്കി ഉണ്ടാക്കും. പിന്നീട് ചെറുതായി പൊടിച്ചു നോമ്പുംവ അല്പംവെള്ളം ചേർത്തു കുഴച്ചു ഇതുകൊണ്ട്	முதலில் வஸ்திரகாயம் பண்ணின அரிசியாவும் நெய்யும் சேர்த்து தண்ணீர் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து தோசை மாப் போல் கரைத்து வைத்து பிற்பாடு பிகவும் சிறிய கோதுமை	44

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
गोधुमाची फळे		അതിനെച്ചുട്ടി പരന്നു തളി അധിനിവേശിത പഞ്ചസാര ഉപി ഉണ്ടാക്കുന്നതു.	வைக்கிற பக்திணம்	ஒருவகை
घारो	Cooked balls of wheat flour. A kind of thick cake made of rice flour	അരിമലയ കൊണ്ടുണ്ടാക്കപ്പെട്ട അപ്പം.	வேந்த கோதுமை மாவரு ண்டை.	46
घायी	Balls of rice flour are cooked in water or a solution of molasses, then spread out and fried in ghee or oil.	അരിമലയ കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ ഉ ണ്ടകൾ വെള്ളത്തിലോ ശർ ക്കരവെള്ളത്തിലോ വേവിച്ചു പിന്നീട് പരത്തി പുണ്ണയി ലോ നെയ്യിലോ വരത്തു.	அரிசி மாவினால் உண்ட களைப் பண்ணி ஜலத்தி லாவது சர்க்கரைத்தண் ணீரிலாவது வெந்து, எண்ணெயிலோ நெய் லோ வறுத்தது.	50

பிளா

பண்ணா

பாணா

Same 'as chandarika'	சமனம் 'ചണ്ടാരിക'	45
Equal quantities of rice and broken black gram are gently roasted and then powdered and mixed with some rice flour. Cumin seeds etc. are then added to it and also a little buttermilk. It is then made into circular forms resembling coiled ropes and then fried in oil.	മുതുകു.	51
'Roti' made of the flour of Bengal - gram	சட்டை மாவினால் செய்த ரொட்டி.	36

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
चवचरी	'Iddali' fried in oil instead of cooking in steam.	അയിയിൽ വേവിക്കുന്നതിനു പകരം എണ്ണയിൽ പരഞ്ഞു കക്കുന്ന ഇഡ്ഡലി	ஆனியில் வேக வைக்கிற தற்கு பதில் எண்ணெயில் வறுத்த இட்டலி.	45
चुमबड	Wheat flour is mixed with ghee and spread out; baked in fire well powdered, then mixed with ghee and sugar scented and rolled into balls.	മേന്മയുവേവിൽ നെയ്യും ചേർത്തു അല്പം പെരുക്കുകയും ചെറുതായി പരത്തി കറവിൽ ചുട്ടടുത്തു പൊടിച്ചു നെയ്യും പഞ്ചസാരയും ഏലവും ചേർന്നു ഉണ്ടാക്കിയതു.	கோதுமை மாவும் நெய்யும் சேர்த்து பிசைந்து அப்பளாம் செய்து கனலில் சுட்டுத்து பொடியாக்கி நெய், சீனி, ஏலக்காய் முதலியவை சேர்த்து உருண்டை பாய் பிடித்த ஒரு வகை பக்கிணம்.	49
चवचरी	'Roti' (bread) made of barley flour.	യവശ്ലാഭി കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ റോട്ടി.	யவப்பொடியால் செய்த ரொட்டி.	35

A new earthen pot is coated on the inside with sour curds. Wheat flour mixed with half its quantity of sour curds and some ghee is placed in this pot till the mass gets sour. Then it is poured into hot ghee through a vessel with a hole at its bottom and got in the form of a tube in irregular coils resulting in more or less a circular form. It is then dipped into a

நினைவு

56

mixed with salt, ginger and asafoetida.

A sweet cake made by mixing roasted sesamum seeds with molten molasses.

அகிலை.

து எடுக்கிற ஒருவகை அன்னம்.
எள்ளுருண்டை.

உலியா எடுத்து

49

'Churma-ladu' fried in ghee instead of baking in fire.

தீயில் ஆகித்தகுகுறாநிற வகை மெய்துநிறவகைதகுகுறா ஆற்றைவாயு)

கனலில் சுட்டு எடுப்பதற்கு பதில் நெய்யில் வறுத்தெடுக்கிறதார்மமா வாடு.

உலியா எடுத்து

40

A preparation like 'Koravade' substituting for black gram rice flour mixed with curds.

அரிசிமாவு மெய்தை வேற்று வகை அகுகுறா வகை.

அரிசிமாவு தயிரும் சேர்த்து செப்கிற ஒருவகை வடாம்.

உலியா எடுத்து

48

Finely broken wheat is well boiled, then

நல்ல பொடி மெய்தை வகை மெய்தை வகை

நல்ல பொடி மெய்தை வகை மெய்தை வகை

Glossary. II -- (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	mixed with milk and ghee and heated till it becomes a viscous fluid; then it is mixed with the necessary quantity of ghee, cooled and mixed with an equal quantity of sugar and rolled into balls.	രെയും ചേർത്തു തിളപ്പിച്ചു വാരിച്ച് ഞവിയു മുക്കിയതും ചേർത്തു കാശു ഇഷ്ടം വെച്ചു തണുത്തശേഷം പഞ്ചസാരയും ചേർത്തു ഉരുക്കുകയും ചെയ്തു.	രെയും പാലും ചേർത്തു തിളപ്പിച്ചു വാരിച്ച് ഞവിയു മുക്കിയതും ചേർത്തു കാശു ഇഷ്ടം വെച്ചു തണുത്തശേഷം പഞ്ചസാരയും ചേർത്തു ഉരുക്കുകയും ചെയ്തു.	
	'Iddals' fried in oil instead of being cooked in steam.	ഇഡ്ഡലിമാവ് എണ്ണയിൽ വറുത്തത്.	ഇட்டലിമാവെ ഞെണ്ണയിൽ വരുത്തു.	45

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	cumin-seeds, pepper, and asafoetida added to it. It is then made into a thick paste with ghee and water, then spread into circular pieces and fried in ghee or oil.	അല്പം നെയ്യും ചെമ്മീനും ഒഴിച്ചുമാർന്നിട്ടു ചേരിയതരം പർപ്പട്ടക്കംപോലെ പരത്തി നെയ്യிலോ ഏണ്ണയിലോ ചരഞ്ഞെടുത്ത ഒരതരം കേക്കു സാധനം.	சம் நெய்யும் சேர்த்து ஜலம் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து, கொஞ்சம் மாவு எடுத்து கிறிய அப்பளா ம் இட்டு நெய்யிலோ அல்லது எண்ணெயிலோ வறுத்த்தெடுக்கிற ஒரு வகை பக்கண்ணம்.	49
புளிபிசி	'Pols' made with a cooked paste of gram with molasses inside.	പയറം തർക്കരും ചേർത്തു ഞാക്കിയ പൂരണം (തീൻ) നിറച്ചു ഞാക്കുന്ന ഒരതരം ബോളി.	பருப்பும் வெல்லமும் சேர் த்து செங்கிற பூரணம் நிறைத்து இடுகிற போ ளி.	

<p>ഭൂമി</p> <p>A sweet cake prepared by condensing milk into a solid by well boiling it and mixing with sugar and spices and then rolling into balls.</p>	<p>പാൽ നല്ലവണ്ണം വരിച്ചു കറക്കി പഞ്ചസാരയും കുമ്പളു മുതലായവയും ചേർത്തു ഉതകിയെടുത്ത ഒരതരം ഭക്ഷ്യസാധനം.</p>	<p>പാൽ തിരുമ്മിപ്പാൽ.</p>	<p>56</p>
<p>ഭൂമി</p> <p>Rolled rice (parboiled paddy grains, roasted and then flattened by well pounding).</p>	<p>അവൽ.</p>	<p>എവൽ.</p>	<p>24</p>
<p>ഭൂമി</p> <p>Thin circular laminae of wheat flour baked in hot iron plates (a kind of <i>chappatti</i>)</p>	<p>ചന്നംകറച്ച വൃത്താകൃതിയിൽ പറത്തിയ യോജസുരോപ്പ് ദോശക്കല്ലിയിട്ടു ചേയിട്ടുള്ള അത് (ഒരതരം ചപ്പാത്തി)</p>	<p>കോതുതൈ മാഷിത്തുലിപ്പ് എപ്പലനാം തോരൈടക് കല്ലിൽ വെട്ടെടുത്തതു (ഒരുവகை சப்பாத்தி).</p>	<p>34</p>
<p>കാശഗോമി</p> <p>A preparation exactly like 'Amrapoli' but</p>	<p>ചക്കയുടെ തീര.</p>	<p>പലാത്തേതൈ.</p>	<p>84</p>

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
कासूदीन	substituting the juice of jack fruit for that of mango fruit.			
	Finely broken wheat is mixed with half its quantity of ghee and roasted till its colour changes, then placed in a cool spot, mixed with one-third its quantity of sugar and rolled into balls.	<p>വളരെ നേർക്കായ് ചൊടിച്ച് ഗോതമ്പു വെലിൽ അതിൻ പൊക്കി അളവ് തെയ്യം ഒഴിച്ചു, വെയുടെ സ്വതേയുള്ള നിരോധനവരെ വരത്തു, താഴെ ഇറക്കി തണുക്കുമ്പോൾ മൂന്നിലൊന്നു പഞ്ചസാരയും ഏലക്കപ്പടി മുതലായ വയ്പ്പേകർത്തു ഉണയ്ക്കുക</p> <p>എടുക്കുന്ന വെലവു</p>	<p>சுவாஸாடு</p>	48

தூள்	26
சூர்ப்பி எஃகு	47
சரித	87
சாடு	49

Well roasted bengal gram.	பொரிகடலை.
A preparation exactly like 'Motiladu' but substituting the flour of Bengal gram for the flour of green gram.	குஞ்சாலாடு.
Brinjal is placed in fire till its skin is burnt and then mixed with cumin seeds and a powder of salt and pepper.	கத்தரிக்காய் சுட்டு அத்துடன் சீரகம், உப்பு, நல்லிளகு இவைகள் சேர்த்தது.
Wheat flour is mixed with ghee and made into a paste with	கோதுமை மாவுச் செய்தும் கலந்து கொஞ்சம் ஜலம் விட்டு நன்றாய்

Glossary II - (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	water. It is then made into 'Vatakas' (small cakes). These are then fried in ghee and dipped in molten sugar mixed with spices.	കളരിക്കി നെയ്യில்വറഞ്ഞു ടുണ്ഡ് ഏലം മുതലായവപോലുള്ള പഞ്ചസാരപ്പരക്കിൽ മുക്കി എടുത്ത ഭരണരം ഭക്ഷ്യസാധനം.	பிசைந்து சின்ன உருண்டையாக்கி நெய்யில் வறுத்து ஏலம் முதலியவை இட்டு ஜீனிப்பாசில் மூழ்கவைத்து எடுத்த ஒருவகை பச்சிணம்.	34
	Wheaten 'Unda' made by spreading the paste over a hot earthen pot.	തോതമ്പുരയാലുകാങ്ങ് പർപ്പട കം പേരവയറുടാക്കി ചുട്ടി മണ്ഡലാണിത മീനേ ഇട്ടു പാകംചെയ്തുകുന്നഭരണരം ഭക്ഷ്യം.	கோதுமை மாவினால் அப்பளாம் இட்டு தீயில் சுட்ட மண்பாண்டத்தின்மீது றை அப்பளாத்தை போட்டு வேகவைத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பச்சிணம்.	

மாம்பசத்தினால் செய்த ஒரு வகை பானியம்.	54
உழுந்து மாவினால் செய்த பேணி.	44
உழுந்து மாவினால் செய்த ரொட்டி.	35
உழுந்து வடரம்.	38
உப்பு கலந்த பொரிகடலை.	25

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सुन्दल	The sweet ball made of the flour of green-gram mixed with ghee and sugar.	പയറൻചുവരും നെയ്യും പച്ച ഗ്രാമും ചേർത്തുണ്ടാക്കുന്ന മധുരം ചുവരും	சுறுபந்துமாலாடு.	56
सुख्खर्क	Green-gram, molasses, and spices made into balls covered with a paste of wheat flour and well cooked.	ചെട്ടുപയറും മക്കരയും ഏലം മുതലായവയും ചേർത്തു പൂരി ഞെളുത്താക്കി അരിനെ തേരുന്ന സുഖ്ഖർകാണു പൊരിയ്ക്കുണ്ടാക്കുന്ന തെരുന്നും മോദകം	பயறும் வெல்லமும் சேர்த்து பூரணம் செய்து கோதுமை மாசினால் மூடின ஒருங்கை மோதகம்.	49
मोतीकाढ	The flour of green gram is made into a thick paste with water and fried in ghee by dropping the paste into it through	പയറൻചുവരും വെള്ളമാരിച്ച് തല്ലവണ്ണം മർദ്ദിച്ച് ഓലാക്കി മോദാക്കി കണ്ണാപ്പയിൽ ഒഴിച്ച് തിളയ്ക്കുന്ന നെയ്യിൽ വരുന്നെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പൊരികൾ ഇട്ടു വീരവി ഉരുത്തായി	பயந்துமானை ஜலம் விட்டு நன்றாய் கரைத்து கண்ணாப்பையில் விட்டு நெய்யில் வறுத்து தீனிப்பாகில் போட்டு உருண்டையாய் பிடித்து	46

Glossary II — (conid)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
நீலி	Pure wheat flour well ground with water, spread out into thick pieces and slowly baked in smokeless fire.	ശുദ്ധമായ ഗോതമ്പുമാപ്പിനെ വെള്ളമേർത്തു നല്ലുപറ്റണം കഷായ ചെറിയ ചെറിയ കഷണങ്ങളായിട്ടുള്ളതു പറത്തി തീയിലിട്ടു പൊച്ചു.	தனி கோதுமை மாலைவ ஜலம் சேர்த்து பிசைந்து சிறிய சிறிய வடரங்களைக் செய்து கனலில் வெந்தது.	35
வீவடு	The white Melon fruit is cut into small pieces, mixed with salt and cumin seeds, well dried and made into small pieces by spreading small quantities in the palm. It is then baked in	എളവൻ വളരെ ചെറുതായിട്ടറിഞ്ഞു ജീരകം, ഉപ്പ്, കായ്, മുളക്, കാം, മുളവംവെക്കുന്നതു കവത്തി ഉള്ളകളിൽ ചെറിയ വടകളാക്കിപറന്നി വെയ്യിവിട ഉണക്കി, തിയിൽ ചുട്ട് എടുക്കുന്നതിന്നു വടകം.	சாம்பல் பூசணிக்காயால் செய்கிற ஒருவகை வடாம்.	39

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
गhee	ghee and then dipped in molten sugar.	ഞെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പൊക്കിൽ മുക്കി എടുക്കുന്നു , തേനരം ഭക്ഷ്യം.		53
निशारिणी	Roasted meat. A kind of fruit salad.	ചട്ടമോസം. ഫ് "ഒട്ട് സാവഡ്" പോലുള്ള ഒരു സധനം.	சட்ட மாமிசம். ப்ருட்சாஸ்ட் போலுள்ள ஒருவகை பதார்த்தம். கோதுமை மாவும் நெய்யும் கலந்து நன்றாய் பிசைந்து இதிய உறண்டைகளாகச் செய்து அவற்றின் நடுவில் குழித்து ஒணி நிறைத்து அரிசிமாவும் ஜலமும் நெய்யும் சேர்த்து பி	40
चावररोटी	Wheat-flour mixed with ghee is rolled into balls. A hallow is made in the middle of each ball and then filled with sugar. The whole ball is then covered with	തോതസവരവായം നെയ്യും ചേർത്തു മർദ്ദിച്ചു കുഴച്ച് ചെറിയ ഉരുളകളാക്കി ഓരോ ഉരുളയ്ക്കേയും അടുവിൽ കുഴി വൃത്താക്കി പഞ്ചസാര നിറച്ചിട്ട് അരിമവായം നെയ്യും ചേർത്തു അല്പം വെള്ളം ചേർത്തു ചുട്ടുവെക്കും.		44

“சாதி” (a mixture of rice flour, ghee, and water) and then spread out and fried in ghee.	கொண்டு கறகிப் பனபெயர் வெய்க்கிய ‘ஸகோ’ ஆக பொதிக்கப்பட்டு வறுத்து பனம்.	செந்நீர் மாவுடன் வறுத்து பனம்.	39
A paste made of a mixture of rice-flour, ghee and water.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	44
A preparation like the one substituting Amorphophallus campanulatus for black gram.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	48
A crisp and well-seasoned cake of rice-flour.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	அரிசி மாவுடன் சேர்த்து கொஞ்சம் வெய்க்கிய பனம்.	30

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
खेचे काहु	Wheat-flour mixed with ghee is drawn into threads, fried in ghee, dipped in mol-tens uga, and rolled into balls.	ശോതസുമാവം നെയ്യും ചേർത്തു നല്ലവണ്ണം മർദ്ദിച്ചു ആ മംവുകൊണ്ടു നൂലു പോലെ ഉണ്ടാക്കി തെളിയിൽ വറുത്തെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പുളകിൽ മുക്കി ഉരുട്ടി എടുത്ത ഭരതനം മഞ്ചം	சேநியாலாடு.	47

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थकाराणां सूची ।

पुटम्

केयदेवः

५८, १६१, १६२.

भोजः

५५, १४५.

वाग्मटः

५, ७, ८, ९, १०,
१३, १६, १९, २१,
२२, ३१, ५७, ६०,
६२, १५१, १५६, १५७,
१६३, १६५.

वृद्धसुश्रुतः

१८६.

व्यासः

१.

सुश्रुतः

५५, १६३.

सुषेणः

७, २१, ३२, ४४, १४३,
१४६, १५५, १५६,
१७५, २२१.

468

IN THE PRESS

1. Sarasvatikanṭhābharana (*Vyākaraṇa*) of Bhoja with the commentary Hṛdayaharīṇī of Daṇḍanātha Nārāyaṇa. Part V.
  2. Horāśāstra (*Jyotiṣa*) of Varāhamihirācārya with the Vivaraṇa of Rudra (2nd edition.)
  3. Āryabhaṭīya (*Jyotiṣa*) with the Bhāṣya of Nīlakanṭhasomasutvan (Golapāda) Part III.
  4. Bhojanakutūhala (*Dietetics*) of Raghunātha, Part II.
  5. Sītaraḡhava (*Nāṭaka*) of Rāmapāpivāda.
  6. Tripuradahana (*Kāvya*) of Vāsubhaṭṭatīrī with the commentary of Paṅkajākṣa.
  7. Harṣacarita with the commentary of Marmāva-
bodinī of Rāḡanātha.
  8. Horābhiprāyanirṇaya (*Jyotiṣa*)
-

UNDER PREPARATION

1. Tantrasamuccaya with two commentaries
Part III.
  2. Bhojanakutūhala (*Dietetics*) of Raghunātha
Part III.
  3. Aṣṭāṅghṛdaya with commentary, Part III.
  4. Tantrasaṅgraha with commentary.
-